

genootschap
voor 123 1986/1-2
geschiedenis
handelingen

REDACTIONEEL

3

BIJDRAGEN

- C. Vandenbroeke, *Molinologie en economische geschiedenis : enkele terreinverkenningen.* 5- 28
- R. Wall, *Beroeps- en gezinsstructuren : Brugge in het begin van de negentiende eeuw.* 29- 60
- A. Van den Abeele, *De faïencefabriek aan het Minnewater te Brugge (1750-1818).* 61-105

OORKONDEN EN MEDEDELINGEN

- N. Hostyn, *Het Museum voor Schone Kunsten te Oostende ten tijde van conservator Permeke (1897-1912).* 107-121
- S. Vandenbergh, *Brugs tafelzilver van J. Busschop uit het bezit van Frans Beyts, primus te Leuven in 1782.* 123-128

VLAAMSE BIOGRAFICA

- A. Schoutet, *Jan Tavernier, een onbekende Brugse schilder uit de 16de eeuw.* 129-133

BOEKBESPREKINGEN

- A. Lottin e.a., *Etudes sur les villes en Europe Occidentale* (M. Ryckaert). 135-136
- E.J. Mundy, *Painting in Bruges, 1470-1550* (A. Janssens de Bisthoven). 137-138
- R. Strohm, *Music in late medieval Bruges* (A. Dewitte). 138-140
- H. Stynen e.a., *Het verwoeste gewest. The devastated region. 15/18 Mission Dhuicque* (M. Ryckaert). 140-143
- Recht en instellingen in de oude Nederlanden tijdens de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijden. Liber amicorum J. Buntinx* (M. Vandermaesen) 144-145

KRONIEK

147-165

HANDELINGEN VAN HET GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS

gesticht onder de benaming
«Société d'Emulation» te Brugge

Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van de
geschiedenis en oudheden van Vlaanderen

JAARGANG 123

1986

Met dit nummer vangt jaargang 123 (1986) van ons tijdschrift aan. Naar vorm en inhoud is er niets ongewoons aan te merken, afgezien van enkele kleine wijzigingen aan de presentatie. De aandachtige lezer zal ook een wisseling in de bestuursfuncties van het Genootschap niet zijn ontgaan. In de eerste plaats is er het afscheid als redactiesecretaris van Dr. J. Mertens, die na jarenlange inzet in deze functie (sinds 1976) terug de rang van gewoon bestuurslid inneemt. Het bestuur van het Genootschap vindt het bij deze gelegenheid niet meer dan billijk hem hier zijn oprechte erkentelijkheid te betuigen voor het gepresteerde werk. Niet alleen hebben onder zijn impuls de Handelingen een moderner uitzicht gekregen, maar werd ook inhoudelijk een constant hoog niveau aangehouden. Bovendien werden eveneens de afzonderlijke publikaties — o.m. recent de VHS-reeks — door de heer Mertens op voortreffelijke wijze verzorgd, wat hem recht geeft op herhaalde dank.

De uitgave van de Handelingen en de Vlaamse Historische Studies blijft verder het voornaamste middel tot verwezenlijking van de doelstelling van het Genootschap : de historische studie van het oude graafschap Vlaanderen en de huidige provincie West-Vlaanderen. Het bestuur rekent het tot zijn plicht deze publikaties een zo ruim mogelijke verspreiding te bezorgen, zonder daarom toegevingen te doen op het vlak van de wetenschappelijke kwaliteit. Voor de VHS-reeks is daarom van meetaf aan gemikt op in brede kringen aansprekende onderwerpen, verpakt in een eigentijdse vormgeving en goed geïllustreerd. In het tijdschrift wordt voornamelijk een aantrekkelijke dosering van artikels, mededelingen, boekbesprekingen en andere rubrieken nagestreefd.

Toch vergt een ruime verspreiding nog andere inspanningen. Ook hieraan werd bij de reeds vermelde vernieuwing van de bestuursfuncties gedacht. Het ligt in de bedoeling het steeds groeiende potentieel aan historisch geschoolden en/of geïnteresseerden zoveel mogelijk bij de werking van het Genootschap te betrekken. Teneinde zowel de nieuwe leden als de trouwe abonnees beter met elkaar en met het bestuur in contact te brengen wordt o.m. vanaf dit jaar de algemene ledenvergadering, reeds opgenomen in de statuten van 1839, terug ingericht.

In de verte (en niet eens zo ver !) wenkt 1989, het jaar waarin het Genootschap zijn 150-jarig bestaan zal vieren. Nu reeds zijn verschillende initiatieven genomen in voorbereiding hiervan. O.m. is de «100 Jaar Geschiedschrijving» met analytische inhoud en registers op de Handelingen aan herziening en aanvulling toe. De kosten die dit ongetwijfeld zal meebrengen kunnen beter door een grote en levenskrachtige vereniging gedragen worden. Het bestuur hoopt ook U, lezer, daarbij te kunnen betrekken, en houdt U in elk geval op de hoogte van de verdere evolutie. Inmiddels veel leesgenot aan deze aflevering !

MOLINOLOGIE EN ECONOMISCHE GESCHIEDENIS : ENKELE TERREINVERKENNINGEN

CHR. VANDENBROEKE°

Erop wijzen dat het historisch onderzoek zich de laatste jaren heel sterk heeft weten aan te passen en aan een soort permanente herbronning toe is, geldt nagenoeg als een gemeenplaats¹. Zowel op het vlak van de thematiek als van de methodologie laat zich dat met een veelheid van voorbeelden illustreren. Traditionele en louter verhalende geschiedschrijving heeft het duidelijk moeten afleggen voor een probleemgerichte en maatschappelijk verantwoorde analyse, waarin het feitenrelaas nog enkel een «omhulsel» vormt bij het doorgronden van een dieperliggende en doorgaans veel «menselijker» realiteit. Parallel hiermee volgde tevens een enorme uitbreiding van de historische belangstelling, in die zin dat allerlei deelfacetten van en raakvlakken met andere disciplines bij het onderzoek werden betrokken. Door zich zowel de antropologen als de economen, de sociologen als de demografen tot vriend te maken, heeft de historicus zijn onderzoeksveld en benaderingstechnieken met een veelvoud zien toenemen. Gelijktijdig werd bovendien de inbreng van allerlei hulpwetenschappen geoptimaliseerd. Uiteraard hield dit alles op zijn beurt enige risico's in. Het verlies aan autonomie van het historisch métier springt aldus onmiddellijk in het oog. Een bijkomend probleem ligt vervat in de eindeloze fragmentering van het onderzoeksveld en in de dreigende overspecialisatie van sommige invalshoeken, waardoor de integratie en de zin voor synthese wel eens op de helling komen te staan. Finaal kan men echter moeilijk ontkennen dat de

° Ruitersdreef 13, 8790 Waregem.

1. Graag danken we Prof. L. MILIS, Dr. F. DAELEMANS, Dr. L. GOEMINNE en Dr. P. HUYS voor hun suggesties en/of kritische bedenkingen bij enkele belangrijke discussiepunten.

balans duidelijk positief te noemen is. Een verdere uitbreiding van het aantal invalshoeken en het bewust integreren van steeds weer nieuwe deeldisciplines en hulpwetenschappen vormen onmiskenbare pluspunten voor een zich progressief opstellende historische vorming.

Een type-voorbeeld van een deeldiscipline die zich slechts moeizaam in het historisch onderzoek laat integreren, vinden we in de molinologie. Aan het belang van het onderwerp twijfelt niemand. Nauwelijks kunnen immers de rol en de functie van molens in het economisch en sociaal leven van het Ancien Régime en het begin van de 19e eeuw overschat worden. Binnen de toenmalige maatschappij namen ze de plaats in die later, zij het met minder liefde en ontzag, door de fabrieken werd overgenomen. Samen met het bestaan van een plaatselijke dorpskerk vormden de molens een essentiële schakel in het dagdagelijkse bestaan van de ganse gemeenschap². Iedereen spraken ze aan ; niemand kon ze negeren, laat staan er naast kijken waar het om windmolens ging. Met een gebed als «tranquilizer» naast de zorg om het dagelijks brood was aan het gedachtengoed van onze voorouders ruimschoots voldaan. Vandaar dan ook dat het beschikbaar zijn en het vlot functioneren van een molen hen zo direct aanspraken. En omgekeerd begrijpt men meteen waarom bij politieke en militaire troebelen veelal de plaatselijke molen het eerste doelwit van geweld en vernieling vormde. Wie het hart van een gemeenschap raakt, ondermijnt ook de leefbaarheid.

Tegen deze achtergrond beschouwd is het op zijn minst verwonderlijk dat deze deeldiscipline zo weinig interesse opwekt onder historici en met name onder beroepshistorici. Een hele bibliografie is de voorbije jaren rond dit thema bijeen geschreven, op een paar uitzonderingen na volledig op naam van heemkundigen, molinologen en plaatselijke vorsers. Inzonderheid sinds 1960-70 krioelt het in allerlei lokale en regionale tijdschriften van bijdragen waarin de structuur, de bouw en de kostprijs van molens besproken wordt of waarin de terminologie van bepaalde onderdelen wordt belicht. Al te vaak gaat het dan om erg technische facetten, die op zichzelf niet zo relevant te noemen zijn buiten de stricte sfeer van de geschiedenis der wetenschap. In het kader van de retro-mode van de voorbije

2. Vgl. P. GOUBERT, «La vie quotidienne des paysans français au XVIIe siècle», Parijs, 1982, p. 186.

jaren verschenen daarnaast een aantal meer vulgariserende bijdragen over het beschermen en restaureren van het resterende molenbestand, doorgaans erg delicate onderwerpen gezien de zware financiële offers die ermee gepaard gaan. Voor sommige streken ging men ertoe over een (voorlopige) inventaris op te stellen omtrent de aard en de omvang van het molenbestand in vroegere eeuwen³. Inspelend op de ruime belangstelling voor molens in het algemeen, noteren we daarnaast het bestaan van een viertal specifieke tijdschriften (De Belgische Molenaar, Levende Molens, Molenecho's, Ons Molenheem) waarin zowel historische overzichten als tal van actuele wederwaardigheden staan afgedrukt. Om de man in de straat op een meer directe manier aan te spreken, worden bovendien her en der molendagen ingericht, kilometerlange molenroutes ingewandeld en molenmusea geopend. Jan Publiek werd m.a.w. aangesproken en bereid gevonden om zijn medewerking te verlenen. Diverse oproepen tot een actievere medewerking van de kant van de vakhistorici leverden daarentegen weinig of geen respons op. Het lijkt vreemd, maar het is een vaststelling die tot op vandaag van kracht blijft. Het ziet er overigens niet naar uit dat hierin spoedig verandering zal komen, althans wanneer we er vanuit gaan dat de weerspiegeling van de recente historische belangstelling uit een overzicht van het lopend onderzoek of van de licentiaatsverhandelingen kan afgeleid worden. Dr. L. Goeminne deed de controleproef zowel voor de K.U.L. als voor de R.U.G. om tot de slotsom te komen dat binnen het massale aanbod van manuscripten slechts één verhandeling expliciet over het molenbestand handelt. In die zin begrijpt men alvast de ontgoocheling van de bezieler van het tijdschrift «Molenecho's», wanneer hij zich nogmaals laat ontvallen dat «beroepshistorici over het algemeen een teleurstellend geringe belangstelling voor de molinologie (betonen)»⁴. Het is overigens een vaststelling die evenzeer voor het buitenland zou mogen herhaald worden.

Nu ligt het zeker niet binnen onze mogelijkheden om zelf voor een volwaardige en geslaagde integratie tussen molinologie en sociale of economische geschiedenis te zorgen. Door het benaderen van enkele

3. Zie in die zin C. DEVYT, «Westvlaamse windmolens», Brugge, 1965 ; H. HOLEMANS, «Molens in West-Vlaanderen», 1982 ; P. BAUTERS-R. BUYSSE, «De Oostvlaamse watermolens», Gent, 1980 (Kultureel Jaarboek voor de provincie Oost-Vlaanderen, Bijdragen, nr. 11).

4. «Molenecho's», 1983, p. 304 en 1984, p. 179.

deelfacetten uit het molenonderzoek van de voorbije jaren willen we niettemin een aanzet hiertoe leveren. Tevens zullen aldus enkele discussiepunten aan de orde komen, waarmee dan weer verder onderzoek op gang kan worden gebracht. Zo interesseren ons o.m. de aard en de omvang van de kapitaalbeleggingen die door de bouw en het onderhoud van molens werden opgeslorpt, de opbrengsten van dergelijke beleggingen, de sociale en de economische positie van de molenaar, de productiecapaciteit, enz...

Als uitgangspunt groepeerden we de beschikbare informatie met betrekking tot de waarde van de windmolen. In totaal beschikken we aldus over een 40-tal omschrijvingen van de waarde van molens voor de periode 1392-1864. Telkens wanneer zich een nieuwe pachter aanbood of wanneer de molen van eigenaar veranderde, werd een uitvoerige «prijsij» opgesteld⁵. De beschikbare informatie werd rond enkele referentiedata en/of perioden samengebracht, waarvoor dan een gemiddelde kostprijs (in gulden) wordt aangeduid. Rekening houdend met de muntontwaarding die zich in de loop der tijden voordeed, zorgden we daarnaast voor een omrekening van de nominale bedragen in reële termen. Hiertoe werd de kostprijs van molens op verschillende manieren omschreven, namelijk door de tegenwaarde in liter tarwe en in gram goud te bepalen. Daarnaast werd de tegenwaarde dan nog eens in het aantal arbeidsdagen van een ongeschoold arbeider weergegeven :

Nominale en reële waarde van windmolens, 1400-1875.

Referentiejaar/ Periode	N(gevallen)	Middenwaarde (in gulden)	Tegenwaarde in tarwe (hl)	Tegenwaarde in goud (gram)	Tegenwaarde in arbeids- dagen
Ca. 1400	3	246	335,8	1.082	(2.718)
Ca. 1500	1	336	359,8	642	2.960
1501-50	4	344	278,5	603	2.752
1601-25	2	1.061	193,4	890	1.886
1626-50	2	1.260	159,3	956	1.958
1651-75	1	1.344	189,2	946	1.808
1676-00	5	1.500	208,3	980	2.150
1701-25	7	1.782	268,0	961	2.582
1726-50	4	2.753	477,1	1.470	4.019

5. A. RONSE, «De windmolens», Brugge, 1934, p. 26.

Referentiejaar/ Periode	N(gevallen)	Middenwaarde (in gulden)	Tegenwaarde in tarwe (hl)	Tegenwaarde in goud (gram)	Tegenwaarde in arbeids- dagen
1751-75	3	2.316	357,1	1.216	3.860
1776-00	5	2.382	291,4	1.216	3.722
1801-25	2	3.313	309,5	1.660	4.836
1826-50	—	—	—	—	—
1851-75	1	4.134	328,4	2.156	5.586

Gegeven de devalorisatie van de munt, vooral een gegeven van de 16e eeuw (cfr. het begrip «prijsrevolutie»), valt uit de nominale waarden niet zo veel af te leiden. Frappant is niettemin de waardevermeerdering die zich in de loop van de 18e-19e eeuw aftekent, d.i. tijdens een periode die door een vergaande vorm van muntstabiliteit gekenmerkt wordt⁶. Specifieke factoren moeten derhalve een beslissende invloed op de prijsbeweging uitgeoefend hebben. Met name kan hierbij worden verwezen naar het feit dat de 18e eeuw een enorme expansie te zien gaf op het vlak van de molenbouw, zodat de «schattingen» vaker betrekking zullen hebben op nieuwbouw en/of recente en omslachtige verbouwingen⁷. Vanaf 1700 werden ook meer en meer molens opgetrokken. De expansie van de olieverwerkende nijverheid tegen het einde van het Ancien Régime zorgde er anderzijds voor dat tal van molens een dubbele functie kregen toegewezen, namelijk als graanmolen en als stampkot⁸. Daarbij voegt zich de vaststelling dat ook de productiecapaciteit als graanmolen, en dit sinds de late 17e eeuw, was opgetrokken door met twee in plaats van één steenkoppel te malen⁹.

Vast staat anderzijds dat de oprichting van een windmolen een kolossaal zware investering betekende. Weliswaar was het oprichten van een windmolen vanuit juridisch-institutionele overweging (vgl. banrecht ; windrecht) een exclusiviteit van de vorst en/of de plaatse-

6. V. JANSSENS, «Het geldwezen der Oostenrijkse Nederlanden», Brussel, 1957.

7. In dit verband verwijzen we naar de bijdragen van P. HUYS, L. GOEMINNE, P. MATTELAER en L. VAN HEULE, aangehaald in de bibliografie van «Molenecho's», 1982. Tweederden van de nieuwopgerichte molens verwerkten zowel graan als olie.

8. Cfr. A.J. BERNET KEMPERS, «Oliemolens», Zutphen, 1979.

9. L. GOEMINNE, «Wanneer kregen onze staakmolens een tweede steenkoppel?», in «Molenecho's», 1982, p. 17.

lijke heren ; de financiële implicaties zorgden voor een extra bekrachtiging van dit exclusief recht. Weinigen beschikten immers over de nodige financiële fondsen om de windkracht voor industriële doeleinden te laten aanwenden : «Construire et entretenir un moulin coûtait fort cher, et seuls des personnes riches et puissantes ont pu s'en charger», aldus P. Goubert¹⁰. Gemiddeld genomen had een windmolen een tegenwaarde van $\pm 250 - 300$ hl tarwe of 1 kg goud. Met welk ontzag de doorsneebevolking naar deze bedrijfsgebouwen uit de pre-industriële periode zal opgekeken hebben, kan men afleiden uit het feit dat de prijs van een windmolen met liefst 10 à 15 jaarlonen overeenstemde. Niettemin moesten toch enkele ordonnanties uitgevaardigd worden, o.m. in 1547 en 1628, om het «windrecht» te beschermen en om de vermenigvuldiging van het aantal molens tegen te gaan¹¹. Vanaf de late 17e eeuw zullen deze beperkingen daarentegen minder rigoreus nageleefd worden, met alle gevolgen vandiën op het vlak van de tewerkstelling. Heel krachtdadig werd echter tegen de oprichting van nieuwe molens gereageerd met een plakkaat van 1547 op naam van Karel V. Tevens werd hierin opgetreden tegen de bouw en de exploitatie van rosmolens. Enkele summiere prijsnoteringen van rosmolens laten uitschijnen dat de kostprijs vijf- tot tienmaal lager zou geweest zou dan voor een traditionele windmolen¹². Behalve voor particulier gebruik, hetgeen ten andere toegelaten was, liet men er ook het graan van derden malen en dit tegen een zogezegde gunsttarief : «op sulcken mulster alst hemlieden goed dynckt»¹³. Doorgaans rekende de molenaar immers een maalloon aan (multer, molchter, scheploon, scheprecht) van een orde van 1/16 tot 1/24, afhankelijk van de beschouwde streek en/of de periode¹⁴. Volgens sommige bronnen zou het maalloon in krisisjaren eerder op 1/24 (4,2 %) bepaald geweest zijn¹⁵. Veruit het

10. P. GOUBERT, o.c., p. 187.

11. G.L. HOLVOET, «Wetten en verordeningen over molens. Een plakkaat van Keizer Karel V in verband met molens in Vlaanderen», in «Molenecho's», 1983, pp. 239-243 ; P. BAUTERS, «Vlaamse molens», Antwerpen, 1978, pp. 90-94.

12. L. GOEMINNE, «Verzet tegen de bouw van een rosmolen te Nokere in 1740», in «Jaarboek de Gaverstreke», 1979, p. 426.

13. G.L. HOLVOET, o.c., p. 239.

14. Zie o.m. A. RONSE, o.c., p. 28 ; P. BAUTERS, o.c., p. 89 ; P. GOUBERT, o.c., pp. 119 en 188 ; P. MATTELAER, «De molens van Menen», in «De Leiegouw», 1981, p. 385.

15. P. BAUTERS, o.c., p. 100.

meest gebruikelijke maalloon bedroeg evenwel 1/16 (6,25 %) van de grondstof. Zelf was dit maalloon een latere variant op het traditionele banrecht en waarbij de molenaar iedere tiende schep graan aan de plaatselijke heer moest afstaan¹⁶. Hoe dan ook, met de oprichting van rosmolens alsook met de toename van het aantal (wind)molens, was de kans meer dan reëel dat het (verzekerd) bedrijfsinkomen van de molenaar evenals de basiswaarde van het bedrijfsgebouw zouden aangetast worden. Tegen het einde van het Ancien Régime, wanneer het windrecht eerst minder nauwlettend gecontroleerd en nadien volledig (Franse Tijd) werd afgeschaft, zal zich dat vrij spoedig manifesteren. In het vervolg van ons exposé komen we uitvoerig op dit facet terug ter verklaring van de sociale en economische achteruitgang van het molenaarsbedrijf tijdens de 18e eeuw.

Maar laten we vooraf nog even ingaan op de eigenlijke betekenis van het bedrijfskapitaal zoals het in bovenstaande tabel werd aangeduid. Wat bracht zo'n investering uiteindelijk op ? Omrekeningen op basis van het traditionele banrecht, waarbij één tiende van de graanhoeveelheid werd afgestaan, wijzen op een opbrengst van ca. 20 % (tot 30 %). Beter zijn we echter ingelicht vanaf de late 14e eeuw, wanneer we courant over pachtprizen kunnen beschikken.

Bij het volgen van de molenpacht groepeerden we opnieuw de beschikbare informatie rond enkele referentiejaar en perioden. Gelijktijdig vermelden we de verhouding ten opzichte van de prijsgemiddelden van de molens. Ook in dit verband drukken we de weinigzeggende geldwaarde op een meer concrete manier uit door ze om te zetten in hectare pachtland of bedrijfspacht. Aldus krijgen we een betere kijk op de financiële draagkracht van de molenaar, een «vakman» die blijkens de doorgenomen literatuur naast zijn economisch ook heel wat sociaal prestige zou genoten hebben en net onder het niveau van de plaatselijke elite mag geplaatst worden¹⁷. Wat is daarvan aan ? In welke mate moet dit algemene beeld genuanceerd en afgezwakt worden ? Treffend is o.m. de vaststelling dat niet zoveel «echte» molenaarsgeslachten zijn aan te wijzen tegen het einde van het Ancien Régime. Bovendien kwam er, dit in tegenstelling tot de grote landbouwbedrijven, een vrij grote mobiliteit onder

16. «Molenecho's», 1984, p. 289.

17. Een zeer goed voorbeeld vinden we bij R. BUYCK, «De magistraat van Eeklo. Bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van de 18e eeuw», Brussel, 1982, p. 138.

de pachters van (wind)molens voor. Een dieptestudie van de muldersfamilies te Drongen tijdens de 17e-19e eeuw laat uitschijnen dat de plaatselijke molen gemiddeld niet langer dan tien jaar door dezelfde familie in bedrijf werd genomen¹⁸. Dat men een grote mobiliteit noteert daar waar op het eerste gezicht een vergaande vorm van honkvastheid mocht worden verwacht, kan allerminst aan toevallige factoren toegeschreven worden. Blijkbaar moeten meer fundamentele overwegingen ter verklaring ingeroepen worden en waarbij dan allereerst aan de inkomenspositie van de molenaar zal gedacht worden. Of waren het de herhaalde en erg dure herstellingen die zijn financiële positie al te zeer aantastten ? Op dit vlak bleef men door de eeuwen heen steeds dezelfde verdeelsleutel hanteren tussen de eigenaar en de molenaar, zodat de inbreng van deze factor slechts van ondergeschikt belang kan geweest zijn. Als algemene regel die rechtshistorisch bepaald was, gold een gedeelde verantwoordelijkheid voor het bekostigen van het onderhoud en de herstellingen. Zo was de eigenaar verantwoordelijk voor het «staande» werk, terwijl de pachter voor het onderhoud van het «gaande» of «draaiende» werk moest instaan¹⁹. Het is meteen de reden waarom iedere overname door een nauwkeurig uitgewerkte «prijzij» werd gevolgd²⁰.

Een degelijk inzicht in de pachtprijsrevolutie biedt ons een eerste aanknopingspunt om de sociale status en de inkomenspositie van de molenaar van meer nabij te belichten :

Pachtprijzen (in gulden) van windmolens en verhouding tussen de pacht prijs en de molenwaarde, 1400-1850

Referentiejaar/ Periode	N (gevallen)	Middenwaarde (gulden)	Tegenwaarde bedrijfspacht (ha)	% Pacht op waarde
Ca. 1450	4	34,5	36,0	(14,0)
Ca. 1500	2	43	40,1	12,8
1501-50	6	48	36,6	14,0
1551-00	24	104	31,2	—
1601-25	3	84	27,7	7,9 (21)
1626-50	6	195	24,6	15,5

18. P. CASSIMAN, «Veerstraatmolen», in «Dronghine», 1984, pp. 7-34.

19. A. RONSE, o.c., p. 26 ; P. BAUTERS, o.c., p. 39.

20. Veelal bedroeg het aandeel van het «draaiende» werk er 40 % van de totale waarde.

Referentiejaar/ Periode	N (gevallen)	Middenwaarde (gulden)	Tegenwaarde bedrijfspacht (ha)	% Pacht op waarde
1651-75	1	100	9,5	7,4
1676-00	5	112	10,9	7,5
1701-25	4	141	15,6	7,9
1726-50	3	178	22,6	6,5
1751-75	2	195	19,6	8,4
1776-00	5	191	11,8	8,0
1801-25	3	219	12,6	6,6
1826-50	4	214	7,5	(5,2)

De nominale waarden laten we ook nu weer buiten beschouwing. Toch valt het op dat de prijzenhause heel wat lager uitvalt dan voor de molens zelf. Allereerst geldt deze bedenking voor de 17e eeuw. Parallel met de daling van de bevolking noteren we op dat ogenblik een bruuske terugval van de gemiddelde pachtprijs. De geringere afzetmogelijkheden hadden uiteraard een beslissende invloed op de ontwikkeling van de pachtprizen. Niet minder essentieel waren de oorlogsomstandigheden en de herhaalde vernielingen aan het molenbestand. Veelal moesten dan ook sterk gereduceerde pachten afgesloten worden. Tijdens de Devolutieoorlog en de Franse invallen was de toestand o.m. te Herzele van die aard dat niet eens een pachtcontract kon opgesteld worden : «à cause de la guerre... et aussy qu'il a esté fort ruinté tellement qu'il n'a esté insouffisant pour mouldre». Enkele jaren later werd er expliciet gesteld dat «ingevalle van trouble, van oorloghe, brantschatting ofte contributies den pachter quytshelt (zou) ghenieten»²². Naderhand zal de terugval in de pachtprijs nooit meer helemaal weggewerkt worden. Tijdens de 18e eeuw noteren we namelijk een gemiddelde pacht van iets meer dan 200 gulden ; dit is ongeveer hetzelfde bedrag dat reeds tegen het midden van de 17e eeuw voorzien was. Dit alles leidde ertoe dat zich doorheen de Nieuwe Tijden een wezenlijke caesuur in de prijsverhoudingen voordeed. Terwijl investeringen in molens nog een gemiddelde opbrengst van 10 tot 15 % oprachten tot en met het midden van de 17e eeuw, werd deze verhouding nadien gehalveerd.

21. De extreem lage verhouding is duidelijk een gevolg van de krisissituatie op het einde van de 16e eeuw.

22. E. SCHOLLIERS (m.m.v. F. DAELEMANS), «De conjunctuur van een domein : Herzele, 1444-1752», Brussel, 1981, p. 24.

Op het einde van het Ancien Régime leverde het molenbestand een bruto-intrest op van 8 %. Het spreekt van zelf dat deze opbrengsten nog verder moeten afgezwakt worden wanneer de herstellingen aan het «staande» werk in aanmerking genomen worden. Over het algemeen moeten dergelijke investeringen nochtans vrij aantrekkelijk geweest zijn. Kapitaalbeleggingen in gronden of huizen leverden immers maximaal 4 tot 5 % op²³. Het contrast met de late Middeleeuwen en het begin van de Nieuwe Tijden blijft niettemin bijzonder betekenisvol. Letterlijk was het de glorie tijd van de (wind)molens, met een stricte controle op het windrecht en op de productiecapaciteit in de banmolens. Terecht kon de Franse historicus J. Bottin dan ook laten opmerken : «le moulin continuait à manifester la domination du seigneur sur ses «bannois»²⁴. Voor de pachter moet dit anderzijds de garantie geboden hebben op een aanzienlijk en verzekerd jaarinkomen. Op dat ogenblik waren molenaars inderdaad nog echte dorpsnotabelen, met een zeer grote financiële draagkracht. Voor de jaarpacht van een windmolen betaalden ze een som die gelijk stond met een bedrijfspacht van 20 tot 30 ha. Hun aanzien tegenover de plaatselijke bevolking blijkt tevens wanneer we weten dat een jaar molenpacht meer dan het volledig jaarinkomen van een arbeider opsloopte. Alleen vanuit de zekerheid van een gewaarborgd inkomen waren ze bereid zo'n kolossale sommen uit te geven. Veel minder garanties genoten ze daarentegen vanaf de late 17e eeuw en tijdens de 18e en 19e eeuw²⁵. Hun status van dorpsnotabele zullen ze meteen kwijt spelen. Het pachten van een molen vereiste immers, alle verhoudingen in acht genomen, nog steeds een enorme financiële inspanning. De bedrijfszekerheid, een voorrecht van de late Middeleeuwen en het begin van de Nieuwe Tijden, was daarentegen in menig opzicht verloren gegaan. Vooral vanuit deze overweging zou, eerst de relatieve daling en nadien de stabiliteit van de molenpacht, te verklaren zijn. Een stabiele en eventueel zelfs een

23. Ook voor wat de beleggingen in gronden betreft, werd een minimale opbrengst van 2 tot 3 % genoteerd tegen het einde van de 18e eeuw (zie o.m. H. VAN HOUTTE, «Histoire économique de la Belgique à la fin de l'Ancien Régime», Gent, 1920).

24. J. BOTTIN, «Seigneurs et paysans, 1540-1650», Parijs, 1983, p. 72.

25. In die zin is het dan ook niet onwaarschijnlijk dat ze zich vaak een groter «scheploon» toeëigenden dan wettelijk voorzien was. Het is ten andere treffend dat de plaatselijke pastoors in de 17e en 18e eeuw in hun zondagse preek dergelijke «oneerlijke» praktijken veelal als voorbeeld aan hun parochianen voorhielden (cfr. P. GOUBERT, o.c., p. 186).

dalende molenpacht is het beste bewijs dat de leefbaarheid van deze sector meer en meer in vraag werd gesteld. Het is een tendens die op het eerste gezicht volledig contradictorisch lijkt. Het einde van het Ancien Régime onderscheidt zich immers door een snelle en aanhoudende bevolkingstoename, terwijl de industriële activiteiten van molenaars nog werden uitgebreid met de expansie van de olieverwerkende nijverheid. In theorie althans zou m.a.w. een gunstige ontwikkeling mogen verwacht worden. De realiteit ligt echter net andersom. Overduidelijk wordt dit aangetoond wanneer we de fragmentaire aanduidingen in verband met het inkomen van een molenaar nader bekijken.

Voor de late 14e en het midden van 15e eeuw kan het globale jaarinkomen van een molenaar uit enkele rekeningen voor schadeloosstelling bij herstellingswerken afgeleid worden. De schadeloosstelling die hem werd toegekend, laat namelijk toe de productiecapaciteit van een (wind)molen te schatten. Uitgaande van het «multerrecht» zou dan tevens het bruto-inkomen per jaar kunnen afgeleid worden. Aanduidingen uit 1398-99 laten aldus toe een productiecapaciteit van 150.000 liter (à rato van 6 %) tot 240.000 liter (à rato van 4 %) voorop te stellen, dit alles bij een jaarinkomen van 65 gulden²⁶. De schadeloosstelling bij herstellingen aan de molen van Herzele in 1450-1451 wijzen eveneens op een productiecapaciteit van ca. 200.000 liter en op een jaarinkomen van de molenaar van $\pm$ 80 gulden²⁷. Terugvallend op de pacht prijzen zoals ze in bovenstaande tabel werden samengebracht, zou dit derhalve aantonen dat een molenaar 20 tot 30 % van zijn inkomen aan pacht moest uitgeven. Zonder verdere onkosten leverde hem dat een netto-verdiens te op van $\pm$ 15 gulden. Tot een gelijkaardig besluit kwam S. Pannier in haar studie van de Brugse molens tijdens de 14e en de 15e eeuw²⁸. Helemaal anders lagen de verhoudingen op het einde van het Ancien Régime en bij het begin van de 19e eeuw. Een schatting van het bruto-inkomen van een molenaar in 1835, meer bepaald voor de Brabantse gemeente Kuregem, laat daar weinig twijfel over bestaan.

26. L. GOEMINNE-F. WEEMAES, «Herstellingen van de grafelijke windmolens te Hulst in 1398-1399», in «Molenecho's», 1983, p. 269.

27. E. SCHOLLIERS, o.c., pp. 26-27.

28. S. PANNIER, «De molens te Brugge, einde XIIIe - einde XVIe eeuw. De molens van het Sint-Janshospitaal en de Potterie», Gent, 1980, onuitgegeven verhandeling o.l.v. Prof. A. VERHULST, pp. 93-97.

Op dat ogenblik zou zijn jaarinkomen 280 gulden hebben bedragen, hetgeen gelijk staat met het verwerken van nauwelijks 50.000 liter (à rato van 6 %) tot 75.000 liter graan (à rato van 4 %)²⁹. Uitgaande van die schatting zou dan de verhouding tussen de molenpacht en bruto-inkomen ca. 72 % bedragen hebben. Iets gunstiger omzetcijfers werden in de streek van Evergem gerealiseerd tijdens de Franse en Hollandse tijd. De vijf molens die er toen in werking waren, zouden volgens A. De Vos gemiddeld 90.000 Nederlandse ponden graan of ± 120.000 liter hebben verwerkt³⁰. We nemen nu best aan dat deze waarden voor Evergem dichter de realiteit benaderen dan de aangehaalde schattingen voor Kuregem. Niettemin ligt het omzetcijfer nog steeds de helft tot tweederden beneden het theoretisch haalbare maximum (zie verder). Ook uit deze indicatie volgt derhalve dat de molenpacht een zeer groot deel van het inkomen opsloopte. Zelfs afgezien van eventuele onkosten voor herstellingswerken, bereikten de jaarverdiensten van mulders voortaan nog maar nauwelijks het niveau van een ongeschoolde arbeider. Slechts door een partieel inkomen uit het verwerken van zaadhoudende gewassen te betrekken, kon de erg uitgesproken sociale achteruitgang enigszins afgezwakt worden. In die optiek is het dan ook best te begrijpen dat de molenpachten een eerder stabiel tot dalend verloop kenden. Concreet vergden ze nog steeds een enorme financiële inspanning, terwijl de opbrengsten weinig beloftevol waren. De achterliggende reden van de neergang en het statusverlies staat dan ook vast : al te zeer werd in de loop van de 17e en dan vooral van de 18e eeuw in nieuw bedrijfskapitaal in de vorm van molens geïnvesteerd. Meerdere auteurs wezen reeds op de vermenigvuldiging van het molenbestand tegen het einde van het Ancien Régime en met name tijdens de periode 1760-1790/95. Hieruit kon P. Bauters terecht besluiten dat de 18e eeuw een ware glorie tijd betekende op het vlak van de molenbouw³¹. Met de rationele tijdgeest van de Verlichting volgde anderzijds een hoogconjunctuur in de publicatie van hoogwaardige technische handleidingen inzake bouw en werking van molens³².

29. H. VANNOPPEN, «De twee windmolens van Erps-Kwerps in Midden-Brabant», in «Molenecho's», 1982, p. 214.

30. A. DE VOS, «Graanwindmolens te Evergem», in «Appeltjes van het Meetjesland», 1960, pp. 175-246.

31. P. BAUTERS, o.c., p. 22.

32. A. RONSE, o.c., p. 23.

Vandaar dan ook het verrassende contrast voor wat de sociale implicaties betreft. Terwijl de molens naar een soort technische climax toegroeiden op het einde van het Ancien Régime, kende de status van de molenaar een volledig tegensteld verloop. Tijdens de late Middeleeuwen en het begin van de Nieuwe Tijden kende de molenaar veruit zijn «beste» dagen. Een cruciaal punt, waarnaar in de bovenstaande paragrafen reeds enkele keren werd verwezen, betreft verder de theoretische en de werkelijke verwerkingscapaciteit van molens. Al te weinig werden onderwerpen zoals de productiviteit en de technologische mogelijkheden in het molinologisch en sociaal-economisch onderzoek betrokken. Gemakkelijk zijn dergelijke benaderingen overigens allerminst, daar met tal van beïnvloedingsfactoren moet rekening worden gehouden. Naast de technische apparatuur speelt ook de aard van het afgewerkte produkt een beslissende rol. In die zin zou derhalve enig onderscheid moeten gemaakt worden tussen fijnmalen en grofmalen. Wel mogen we aannemen dat, parallel met het stijgend verbruik van tarwemeel, vooral het fijnmalen geleidelijk aan belang zal gewonnen hebben³³.

Bij het groeperen van de beschikbare informatie, kan men zich alvast een sterk benaderend idee vormen omtrent de aanpassingen in de maalactiviteit sinds de Middeleeuwen. Partieel kwamen deze facetten reeds ter sprake. Zo kon met behulp van enkele herstellingsrekeningen uit de jaren 1398-1451 aangetoond worden dat de jaarlijkse productie van windmolens tussen 150.000 en 240.000 liter begrepen lag. Wanneer we mogen aannemen dat malen met windkracht zo'n 150 dagen per jaar mogelijk was, zou dit op een dagprestatie van 1.300 liter wijzen en op een uurproductie van 150 à 200 liter³⁴. Ter vergelijking stippen we aan dat de uurproductie met een primitieve handmolen, zoals in de oudheid gebruikelijk was, ca. 5 liter bedroeg³⁵. Met een rosmolen zou de werkingsmogelijkheid bij fijnmalen van een orde van 100 liter per uur zijn ; bij grofmalen kon de

33. C. VANDENBROEKE, «Agriculture et Alimentation dans les Pays-Bas Autrichiens», Gent, 1975, pp. 254-258.

34. L. GOEMINNE, «Structuur en terminologie van de windmolen te Nieuwerkerken bij Aalst in de 17e eeuw», in «Land van Aalst», 1982, p. 275 ; id., «Dagproductie van een windmolen», in «Molenecho's», 1983, p. 86.

35. L. GOEMINNE, «Het molenbezit van de Sint-Bertijnsabdij te Saint-Omer in de 9e eeuw», in «Molenecho's», 1984, p. 294.

capaciteit daarentegen tot 250 liter worden opgetrokken³⁶. Rekening houdend met de lagere basiswaarde van een rosmolen begrijpt men meteen de snelle verspreiding van dergelijke bedrijfsgebouwen in de loop van de Nieuwe Tijden. Daartegenover staan evenwel de veel grotere «werkingskosten» in verhouding tot een goedkope energiebron als windkracht.

Directe vermeldingen van de maalactiviteit zijn anderzijds bekend voor het begin van de 19e eeuw. Te Ertvelde werd in 1813 een dagproductie bereikt van 2.200 liter (ca. 275 liter per uur)³⁷. Op jaarbasis geeft dit een omzetcijfer van 330.000 liter of een toename met 69,2 % ten opzichte van de late Middeleeuwen. Een experimentele proef, enkele jaren geleden op de gerestaureerde molen van Poeke verricht, wees op een (maximale) prestatie van 260 liter per uur en per steenkoppel³⁸. Wanneer tegen het einde van de 19e eeuw meer en meer molens mechanisch werden aangedreven, liep de maalactiviteit snel op tot 2.500 à 3.000 liter per dag of ca. 350 liter per uur. Op jaarbasis betekende dit ruimschoots een verdubbeling in vergelijking met de traditioneel aangedreven windmolens. De meest drastische kentering volgde evenwel met de oprichting van industriële maalderijen kort vóór en na Wereldoorlog I, wanneer de omzetcijfers opnieuw met een veelvoud (x 30 à x 40) werden opgetrokken³⁹.

De detailgegevens hernemend, onthouden we een gemiddelde jaarproductie van ca. 200.000 liter omstreeks 1400-1450. Rond 1800 daarentegen, zeker wanneer met twee steenkoppels werd gewerkt, behoorde een prestatie van 330.000 liter per jaar tot de mogelijkheden. Hierin lag nu precies het probleem op het einde van het Ancien Régime en het begin van de 19e eeuw. Door overinvesteringen in bedrijfsgebouwen was namelijk een onevenwicht tot stand gebracht tussen de technische mogelijkheden en de concrete behoeften aan gemalen graan. Sommige bronnen voor het begin van de 19e eeuw laten aldus uitschijnen dat met een maalactiviteit van 100 zakken per week of ca. 200.000 liter per jaar reeds ruimschoots sprake was van

36. L. DEVLIEGHER, «Rosmolens in de Westvlaamse kuststreek», in «Biekerf», 1975-76, p. 269 ; zie ook de afzonderlijke uitgave onder dezelfde titel, Brugge, 1983, p. 24.

37. A. DE VOS, «Geschiedenis van Ertvelde», Ervelde, 1971, p. 747.

38. L. GOEMINNE, «Dagproductie...», o.c., p. 86.

39. «Molenecho's», 1983, pp. 93-95 ; R. VANNEROM, «Graanwindmolen te Herfelingem», in «Het Oude Land van Edingen en omliggende», 1981, p. 108.

een goed beklante molen⁴⁰. De eerder aangehaalde productiecijfers van de vijf molens te Evergem, waar in de Franse en Hollandse tijd ± 125.000 liter per jaar werd verwerkt, illustreren dit probleem ten voeten uit. Ze bevestigen nog maar eens dat de molenbouw en de productiecapaciteit bovenmatig waren toegenomen tegen het einde van het Ancien Régime. De gevolgen waren dan ook navolgend op het vlak van de tewerkstelling en/of het inkomen. Terwijl in de Middeleeuwen en het begin van de Nieuwe Tijden nog als principe gold dat het aantal molens rechtstreeks in verhouding moest staan met de behoeften aan gemalen graan, geraakte zo'n «numerus clausus» later in onbruik⁴¹. Daarbij voegde zich dan nog het feit dat ook de graanbehoeften zelf aan een merkwaardige aanpassing toe waren. Eeuwenlang en zeker tot en met het begin van de 18e eeuw was het, alvast op het platteland, een kwasi constante dat ± 0.9 tot 1 liter graan per persoon en per dag werd geconsumeerd. In de loop van de 18e eeuw werden de consumptiegewoonten echter drastisch herzien. De fundamentele betekenis van het graan- en broodverbruik werd toen afgezwakt door de snelle verspreiding van de aardappelteelt. Het gevolg hiervan was dat het gemiddeld graanverbruik tegen het einde van de 18e eeuw op 0.6 liter per dag was teruggevallen⁴². De gevolgen van deze innovatie waren verstrekkend. Ze leidden er o.m. toe dat de spanningen inzake de levensmiddelenvoorziening gevoelig werden afgezwakt, waardoor dan op hun beurt de prijs- en looncurven een veel stabielere verloop kenden dan in het buitenland⁴³. Wie zich door deze kenteringen evenwel gedupeerd zagen, waren uiteraard de molenaars. Net op het ogenblik dat het aantal molens en hun maalcapaciteit sterk werden opgetrokken, werden de hoofdelijke graanbehoeften gehalveerd. De dreigende werkloosheid en de ondertewerkstelling zetten hen dan ook tot heel wat protesten aan. Een goed voorbeeld hiervan vinden we rond het midden van de 18e eeuw : «dat de molders ende broodtmaeckers hun beclaegen over het verminderen van het malen van het graen ende debiet van broodt, 'tsedert dat de pataeten in soo groote quantiteyt

40. R. VANNEROM, o.c., pp. 93-109.

41. L. STOCKMAN, «De grafelijke molens te Eeklo, Kaprijke en Waarschoot (1357-1456)», in «Appeltjes van het Meetjesland», 1967, p. 227.

42. C. VANDENBROEKE, o.c.

43. C. VANDENBROEKE, «Prijzen en lonen als sociaal-economische verklaringsvariabelen (14e-20e eeuw)», in «Handelingen Maatschappij Geschiedenis en Oudheidkunde Gent», 1982, p. 119.

worden geplant». Een gelijkaardige klacht werd te Lokeren geformuleerd : «t'sedert dat de aertapels soo vermenighvuldicht zijn... (is) zoo grootte quantiteyt meel als te voorent nier meer nodigh»⁴⁴.

Het dilemma tussen de maalcapaciteit enerzijds en de behoeften aan broodgraan anderzijds volgt eveneens uit een vergelijking van het molenbestand met de graanproductie. Een vrij nauwkeurig inzicht in de graanproductie is voor het eerst beschikbaar in de landbouwstatistieken zoals ze tijdens de Franse periode werden ingewonnen. Tevens werd toen navraag gedaan naar de behoeften voor menselijk verbruik. We onthouden eruit dat in het Scheldepartement (= Oost-Vlaanderen) gemiddeld 250.000.000 liter broodgraan werd geproduceerd terwijl het verbruik ca. 130.000.000 liter zou hebben bedragen⁴⁵. Het totale molenbestand (watermolens en windmolens samen) telde op dat ogenblik ca. 800 eenheden⁴⁶. Concreet betekent dit m.a.w. dat er in functie van het broodverbruik per molen «maar» 160.000 liter werd verwerkt. De beschikbare verwerkingscapaciteit liet anderzijds nochtans toe de ganse graanoogst te malen. Blijkbaar was dit evenwel luxe ! Tijdens het beschouwde tijds kader beperkte de maalactiviteit zich uitsluitend tot het onmiddellijke verbruik, daar het opslaan en bewaren van meel veel grotere risico's inhield dan het bewaren van graanschoven of gedorst graan. Ook met deze uitweiding krijgen we derhalve de bevestiging van het feit dat de beschikbare maalcapaciteit slechts voor de helft benut werd omstreeks 1800.

Uitgaande van het hoofdelijk graanverbruik dat als een kwasi constante te beschouwen was tot en met het begin van de 18e eeuw, kunnen we het onderzoek naar de maalcapaciteit thans nog wat verder uitdiepen. Indirect kan dit onderwerp namelijk belicht worden door ons te baseren op de gemiddelde dichtheid van het molenbestand. In tal van bijdragen komen deze verhoudingen ter sprake, zodat het weinig moeite kost om deze relatieve waarden over lange termijn te volgen. Wel dienen zich in dit verband enkele restricties en/of bedenkingen aan. Zo worden voor het bepalen

44. P. CNOOPS, «Aardappelteelt te Evere en omstreken in de achttiende eeuw», in «Eigen Schoon en De Brabander», 1953, pp. 300-306 ; P. HUYS, «Molens te Lokeren in 1769», in «De Souvereinen», 1981, p. 109.

45. W. VANDERPIJPEN, «De landbouw en de landbouwpolitiek in het Leic- en Scheldepartement (1794-1814)», onuitgegeven doctoraatsverhandeling o.l.v. Prof. E. SCHOLLIERS, Brussel, 1983, pp. 160-167.

46. «Molenecho's», 1982, p. 92.

van de dichtheid van het molenbestand ook de watermolens aan het geheel toegevoegd. Rosmolens worden daarentegen, in de mate van het mogelijke, uit het overzicht geweerd. In essentie waren ze immers tot particulier gebruik beperkt. Een specifiek probleem stelt zich anderzijds met de olieverwerkende bedrijven. Sommige molens lieten zich uitsluitend met het slaan van olie in ; andere kenden dan weer een tweeledige functie. Een approximatieve benadering van het aantal korenmolens laat zich niettemin afleiden en dit vanaf de vroege Middeleeuwen. Dat hierbij per periode met soms sterk verschillende regio's moet gewerkt worden, kan nauwelijks als een bezwaar ervaren worden. Wel leek het ons minder verantwoord het voorkomen van molens in afzonderlijke dorpen in beschouwing te nemen. Op die manier wordt de kans op «verstoringen» al te zeer in de hand gewerkt.

De oudste vermeldingen van het molenbestand betreffen de streek van Sint-Omaars. Verspreid over een twaalftal dorpen beschikte de Sint-Bertijnsabdij er over 14 graanwatermolens tijdens de 9e eeuw⁴⁷. Gemiddeld is dit één molen voor 8 km². Een benaderend bevolkingscijfer werd er anderzijds door H. Van Werveke bepaald en waarbij een dichtheid van 34 inwoners per km² werd bekomen⁴⁸. Omgerekend zou dit wijzen op een relatieve bezetting van één graan(water) molen per 270 à 275 inwoners. Op een totaal domein kwamen 84 molens voor, terwijl de bevolking op 18.000 werd geschat⁴⁹. Het wijst op een verhouding van 1 molen op 214 inwoners. Van dezelfde orde zijn de verhoudingen die in Engeland voorkwamen tijdens de 11e eeuw. Volgens het «Domesday Book» van 1086 kwamen 5.624 watermolens voor⁵⁰. Heel wat onzekerheid bestaat echter ten aanzien van het bevolkingscijfer en waarbij de schattingen tussen één en twee miljoen begrepen liggen⁵¹. Uitgaande van een «voorzichtige» mid-

47. L. GOEMINNE, «Het molenbezit van de Sint-Bertijnsabdij...», o.c., pp. 293-296.

48. H. VAN WERVEKE, «De bevolkingsdichtheid in de IXe eeuw. Poging tot schatting», in «Annalen 30e Congres Archeol. en Histor. Federat. van België», 1936, pp. 107-116.

49. F. LOT, «Conjectures démographiques sur la France au IXe siècle», in «Moyen Age», 1921, pp. 14-15.

50. F. BRAUDEL, «Les structures du quotidien : le possible et l'impossible», Parijs, 1979.

51. R. REINHARD-A. ARMENGAUD, «Histoire générale de la population mondiale», Parijs, 1961, pp. 60-61.

denwaarde zou dit een gemiddelde dichtheid van één molen per 267 inwoners laten vermoeden. Nemen we daarnaast nu ook de graanbehoefte in aanmerking, dan mag een maalcapaciteit van ca. 80.000 liter per jaar aangenomen worden. De introductie van windmolens in de loop van de 12e en 13e eeuw moet derhalve voor een ingrijpende kentering hebben gezorgd. Hierdoor werd de maalcapaciteit immers verdubbeld tot verdrievoudigd.

Voor de periode 1469-1550 kennen we het molenbestand o.m. in de regio Aalter-Knesselare-Ursel. Aanvankelijk kwamen er drie molens voor. Kort na 1530, en duidelijk inspeland op de bevolkingsgroei, werd er op de grens van de drie dorpen een vierde molen bijgebouwd⁵². De gemiddelde dichtheid zou er tussen 500 en 660 inwoners per molen gelegen hebben. Een iets hogere verhouding is enkele jaren later aannemelijk in het Land van Aalst. Omstreeks 1570 waren er volgens J. De Brouwer minstens 70 en wellicht 130 molens in werking⁵³. Bij een totale bevolking van 95.000 inwoners mag derhalve een verhouding van één molen op 700 à 800 inwoners aangenomen worden voor de tweede helft van de 16e eeuw.

Moelijker te volgen zijn de verhoudingen die we voor de steden aantreffen. Aangenomen wordt dat Brugge (minimaal) 25 windmolens telde tijdens de 16e eeuw. Gent zou volgens Jacob van Deventer 85 windmolens geteld hebben; volgens Guicciardini kwamen er minstens een honderdtal voor⁵⁴. Een relatieve bezetting van één molen op 500 tot 600 inwoners lijkt m.a.w. aannemelijk. Dat er in verhouding tot het platteland meer molens voorkwamen, is allesbehalve verrassend te noemen. Tal van molens in/of rond de steden en o.m. op de stadswallen zullen namelijk een specifieke functie gekend hebben (o.m. in de papier- en verfindustrie). Alvast te Gent was tot

52. L. GOEMINNE, «Een prijschatting van de windmolen van Aalter, Knesselare en Ursel in 1530», in «Molenecho's», 1983, p. 35; zie ook L. GOEMINNE-L. STOCKMAN, «Structuur, kostprijs en terminologie van de windmolens in de heerlijkheid Woestijne te Aalter op het einde van de 14e eeuw», in «Appeltjes van het Meetjesland», 1981, pp. 1-71.

53. J. DE BROUWER, «De molens in het land van Aalst omstreeks 1575», Gent, 1959, pp. 3-4.

54. A. RONSE, o.c., pp. 9-10; «Molenecho's», 1982, p. 176; G. KOCKELBERG, «Molens malen mulders meel», Kinrooi, s.d., p. 18; L. DEVLIEGHER, «De molens in West-Vlaanderen», Tielt, 1984.

We wijzen er op dat, volgens A. VANDEWALLE («Biekerf», 1976, p. 90-92) 20 werkende molens te Brugge voorkwamen in 1778.

en met de 18e eeuw het bestaan van meerdere boekweitpelderijen bekend⁵⁵.

Beperken we het overzicht tot het platteland, dan lijken de verhoudingen met betrekking tot het molenbestand nog maar weinig verandering te hebben ondergaan sinds de 16e eeuw⁵⁶. In het gebied tussen Brussel en Antwerpen werd aldus voor het jaar 1702 een gemiddelde bekomen van één molenaar op 909 inwoners. In 1747 bedroeg deze verhouding 1 op 833, in 1755 1 op 1.000 en in 1796 1 op 769 inwoners⁵⁷. Laatstgenoemde beroepstelling voor 1796 wijst in het Pajottenland op een verhouding van één molenaar op 900 inwoners⁵⁸. Voor Limburg werd een verhouding van één op 758 inwoners bekomen⁵⁹. Wel mag men aannemen dat de verhoudingen voor het jaar 1796 lichtjes onderschat zijn. De vrees voor de conscriptie met de Franse annexatie leidde er o.m. toe dat de meeste gemeenten hun bevolkingscijfer naar beneden afrondden ! Het is een praktijk die ook in West- en Oost-Vlaanderen courant voorkwam en waarop reeds in meerdere demografische studies werd gewezen. Anderzijds werden sommige molens door één en dezelfde molenaar in gebruik genomen. Met het hanteren van de beroepstellingen volgt dus omgekeerd ook een onderschatting van het molenbestand. Het molenbestand in de kasselrij Kortrijk is vrij precies aangegeven in een telling voor 1765. Een gemiddelde dichtheid van één molen op $\pm$ 800 inwoners kan eruit afgeleid worden. De resultaten uit de tellingen van het jaar IV (1796) en 1814-1815 liggen volledig in

55. C. VANDERBROEKE, «Agriculture...», o.c.

56. S., «Molenbestand en bevolking in de acht parochies van de kasselrij Veurne in 1697», in «Molenecho's», 1983, p. 228. Gemiddeld zou er in 1697 slechts één molen op ca. 400 inwoners genoteerd zijn. Wellicht werd deze verhouding echter, als gevolg van de politieke verwickelingen, zeer sterk afgezwakt !

57. G.J.J. LENDERS, «Bijdrage tot de studie van de proto-industrialisering. Het platteland tussen Antwerpen en Brussel, 1693-1846», onuitgegeven verhandeling o.l.v. Prof. J. CRAEYBECKX, Brussel, 1982, p. 29. Een samenvatting van deze studie verscheen in J. CRAEYBECKX-F. DAELEMANS, «Bijdragen tot de geschiedenis van Vlaanderen en Brabant», Brussel, 1983, p. 225.

58. F. DAELEMANS, «Het Pajottenland in de 18e eeuw : historisch-demografisch onderzoek», onuitgegeven doctoraatsverhandeling o.l.v. Prof. E. SCHOLLIERS, Brussel, 1979-80, p. 73.

59. S. MARTENS, «De provincie Limburg in de Franse Tijd. Een demografische en sociaal-economische studie», onuitgegeven verhandeling, Gent, 1982-83.

dezelfde lijn⁶⁰. Een verdere bevestiging volgt bovendien met de tellingen van 1846 en 1880⁶¹. Hierbij wordt dan een nauwkeuriger onderscheid gemaakt tussen het voorkomen van korenwindmolens en korenwatermolens :

Dichtheid van het molenbestand, einde 18e -19e eeuw.

	1796	1814-15	1846	1880
Schedeldepartement - Oost-Vlaanderen	1/800	—	1/1.160	1/1.450
Arr. Eeklo	1/588	—	—	—
Gent	1/740	—	—	—
Oudenaarde	1/555	—	—	—
Aalst	1/625	—	—	—
Sint-Niklaas	1/555	—	—	—
Dendermonde	1/909	—	—	—
Leiedepartement - West-Vlaanderen	—	1/750	1/861	1/929
Limburg	1/758	—	1/826	1/980
Antwerpen	—	—	1/1.265	1/2.000
Brabant	—	—	1/1.483	1/2.004
BELGIE	—	—	1/1.032	1/1.377

Op de regionale verschillen gaan we niet verder in, te meer daar deze — met uitzondering van de provincie Brabant — eerder gering zijn. Belangrijker lijkt het de evolutie van de relatieve waarden per periode nog even te hernemen. Hieruit onthouden we de gebruus-keerde aanpassing van het molenbestand in de late Middeleeuwen, een evolutie die duidelijk ingegeven was door de hogere productiecapaciteit van de windmolens. Zo lang als het malen uitsluitend met

60. P. HUYS, «Een moleninventaris voor de kasselrij Kortrijk in 1765», in «Molenecho's», 1984, pp. 308-311 ; P. MATTELAER, «De molens van Zuid-West-Vlaanderen», in de «Leiegouw», 1979, pp. 31-34 ; P. HUYS, «Molenaars in de streek van Deinze op het einde van het Ancien Régime (1796)», in «Molenecho's», 1982, pp. 166-168 ; L. JASPERS-C. STEVENS, «Arbeid en tewerkstelling in Oost-Vlaanderen — Gent, 1985. Analoge verhoudingen vallen o.m. op in Frankrijk ; zie F. BRAUDEL, o.c., p. 117. Sommige aanduidingen voor o.m. Spanje en Noord-Italië wijzen op een geringere technische vooruitgang, zodat in de 18e eeuw nog steeds sprake was van een verhouding van 1 molen per 600 inwoners. Zie o.m. R. REY CASTELAO, «Aproximacion a la historia rural en la comarca de La Ulla (siglos XVIII y XVIII)», Santiago de Compostela, 1981, p. 128 ; F. Mc. ARDLE, «Altopascio. A study in Tuscan rural society, 1587-1784», Londen, 1978, p. 26.

61. «Molenecho's», 1982, p. 231.

watermolens gebeurde, noteren we een molendichtheid van 1 op 270⁶². Met de verspreiding van windmolens werd deze verhouding opgetrokken tot 1 op 500 à 1 op 600. In de loop van de 16e eeuw zou nog een verdere aanpassing hebben plaats gevonden tot een gemiddelde van 1 op 600 à 1 op 700 inwoners. Een zeer geleidelijke aanpassing volgde verder doorheen de 17e, de 18e en de eerste helft van de 19e eeuw. Concreet houdt dit alles in dat weinig of geen rekening werd gehouden met de toegenomen maalcapaciteit enerzijds en met de daling van het hoofdelijk graanverbruik anderzijds. Het resultaat kon zich moeilijk anders dan in een overcapaciteit van het beschikbare molenbestand weerspiegelen. Onderstaande tabel, waarin de verschillende componenten hernomen worden, zal dit verduidelijken :

Molenbestand, maalcapaciteit en graanbehoeften.

	Vroege Middeleeuwen	Late 15e - 17e eeuw	ca. 1800	ca. 1846
Dichtheid molens	1/270	1/500 1/700	1/800	1/1.161
Graanbehoeften (lit.)	81.000	150.000 210.000	160.000	232.000
Maalcapaciteit	(81.000)	150 à 240.000	330.000	330.000

Onze basisgegevens rond enkele referentiedata groeperend, kunnen we besluiten dat het molenbestand tot en met de 16e - begin 17e eeuw een bijna perfect evenwicht vormde ten aanzien van de binnenlandse noodwendigheden. Allerm minst was dat nog het geval tegen het einde van het Ancien Régime. Eerst tijdens de 19e eeuw zal de maalcapaciteit weer beter op de noodwendigheden afgestemd worden. Omstreeks 1840-50 oversteeg de maalcapaciteit niettemin nog steeds voor bijna de helft de eigenlijke graanbehoeften. Een extreme afwijking deed zich voor omstreeks 1800 toen de maalcapaciteit ruim 100 % boven de graanbehoeften uitsteeg. Terugdenkend aan de evolutie van de molenpacht, zijn de genoteerde waarden m.a.w. volkomen normaal te noemen. Dat de pacht prijs ten opzichte van de molenwaarde op het einde van het Ancien Régime ongeveer de helft lager lag dan tijdens de 15e-16e eeuw is in de gegeven omstandigheden de logica zelf. De overtrokken dichtheid van het

62. In de 13e eeuw werd echter de maalcapaciteit van sommige watermolens opgetrokken door met twee raderen en dus met twee steenkoppels te werken.

molenbestand was er de oorzaak van dat de meeste molenaars nog slechts half-time actief konden zijn. Vandaar dan ook dat de oprichting van nieuwe molens steeds vaker op protest onthaald werd. Bij een betwisting omtrent de oprichting van een tweede molen te Nokere in 1740 werd expliciet gesteld dat een bevolking van 500 à 600 communicanten (of ca. 800 à 900 inwoners) geenszins zo'n investering toeliet⁶³. Een analoog protest horen we in 1769 te Lokeren en in 1773 te Aartselaar⁶⁴. Zelfs bij een bevolking van 1.350 inwoners werd er de oprichting van een tweede graanwindmolen als een uitermate dubieze bedoening beschouwd ! Veelal was het zoeken van een aanvullend inkomen als olieslager en/of als landbouwer derhalve een absolute noodzaak geworden. In de gegeven omstandigheden is het ook best aannemelijk dat het beroep van molenaar veel aan sociaal en economisch prestige moet ingeboet hebben. De industriële processen van de 19e eeuw hebben deze neergang enkel versneld en versterkt ; het uitgangspunt van dit proces is evenwel op het einde van het Ancien Régime te situeren. Wanneer men thans in sommige retrostudies nog al eens voorhoudt dat het Vlaanderen van weleer als een echt «molenland» bekend stond, dan klopt zo'n nostalgische voorstelling effectief met de werkelijkheid⁶⁵. Evenzeer dient evenwel benadrukt te worden dat op die manier meer kwaad dan goed werd aangericht. Toen men in de 18e eeuw in West- en Oost-Vlaanderen reeds 1.500 molens telde, was dit noch min noch meer een waanzinnige luxe ! Een optimaal investeringsniveau zou namelijk een derde tot de helft lager gelegen hebben. Anders gesteld leiden we eruit af dat aan de vooravond van de industriële omwenteling een kapitaal van liefst één tot anderhalf miljoen gulden volledig onproductief werd belegd. Vlaanderen had m.a.w. geen nood aan centen ; vooral op het vlak van een dynamisch investeringsbeleid werden kapitale fouten gemaakt ! In die zin doet de molinologie ons een type-illustratie aan de hand van wat als een overbesteding en een foutief «management» in een pre-industrieel kader kan worden omschreven⁶⁶.

63. L. GOEMINNE, «Verzet tegen de bouw...», o.c., p. 426.

64. «Protest tegen de opbouw van een tweede graanwindmolen te Aartselaar in 1773», aangehaald in «Molenecho's», 1983, p. 18 ; P. HUYS, o.c., p. 108.

65. G. KOCKELBERG, o.c., p. 18.

66. Zie ook J.J. HEIRWEGH, «La mouture économique et son introduction dans les Pays-Bas Autrichiens», in «Belgisch Tijdschrift Nieuwste Geschiedenis», 1975, pp. 53-91 ; L. DHONDT, «De vernieling van het Gouvernement op 8 maart 1790»,

Als besluit bij deze bijdrage lijkt het ons wel nuttig nog eens de bijzondere betekenis van de molinologie te benadrukken. Het is een raakvlak van de sociale en economische geschiedenis dat tot hiertoe al te zeer en in menig opzicht ten onrechte door beroepshistorici genegeerd werd. Een voortgezet en geïntegreerd onderzoek naar de betekenis en de functie van het molenbestand kan enkel als een verrijking van onze historische kennis beschouwd worden. Aansluitend bij de meer technische facetten van de molenbouw komen in de overvloedig bewaarde rekeningen heel wat prijs- en loongegevens voor die zeker voor verder onderzoek in aanmerking komen. Een doorgedreven studie omtrent de waarde en de pacht prijs van molens lijkt bovendien een onmisbare schakel bij het doorgronden van de structurele facetten in het maatschappelijk verloop van het Ancien Régime. De afbouw van het traditionele ban- en windrecht sinds de 17e eeuw is allesbehalve als een vrijblijvend gegeven te interpreteren. Op zijn minst hield het verstrekkende gevolgen in voor wat betreft de sociale en economische positie van de molenaar. Eeuwenlang behoorde deze «specialist avant la lettre» effectief tot de plattelandsaristocratie ; tegen het einde van het Ancien Régime was het meest «aantrekkelijke» van een carrière als molenaar evenwel achterhaald. Het is des te verrassender, daar precies voor dit beroep een merkwaardige toename van de productiviteit te noteren viel in de loop van de 18e eeuw. Terwijl de maalcapaciteit van de late Middeleeuwen tot en met de 17e eeuw van een orde van 150.000 à 240.000 liter per jaar was, kon deze verwerkingscapaciteit tegen het einde van de 18e eeuw tot ruim 300.000 liter per jaar opgetrokken worden. Net op hetzelfde ogenblik deed zich evenwel een daling van het hoofdelijk graanverbruik voor. Hierdoor namen de risico's op overbesteding nog toe. Blijkbaar doorzag de tijdgenoot dit dilemma niet genoeg, daar hij bleef doorgaan met kapitaalbeleggingen in deze sector. Vooral door particulieren werd in toenemende mate in molens geïnvesteerd. Wereldlijke heren en kerkelijke instellingen gingen er minder en minder toe over, mede doordat ze zich geconfronteerd zagen met dalende opbrengsten van dergelijke beleggingen. De gebruikelijke verhoudingen van 15 % of meer (exclusief de herstellingen) waren immers tot de helft teruggebracht in de loop van 17e en de 18e eeuw. Voor de molenaar betekende dit allesbehal-

Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde...», 1976, pp. 335-338.

ve een winstpunt. Daar hij nog maar zelden full-time actief kon zijn, slorpte de molenpacht voortaan een al te groot deel van zijn bedrijfsinkomen op. Geen wonder dan ook dat het voorkomen van «illustere» molenaarsgeslachten meer uitzondering dan regel wordt tegen het einde van het Ancien Régime⁶⁷.

Tot slot willen we, in navolging van tal van molinologen, nog even het belang van het molenbestand voor het demografisch onderzoek herhalen. Dit geldt dan vooral voor de late Middeleeuwen en het begin van de Nieuwe Tijden, wanneer de demografische bronnen veelal te wensen over laten. Een systematisch onderzoek naar de dichtheid van het molenbestand lijkt in menig opzicht een «ideaal» hulpmiddel te bieden bij het bepalen van de bevolkingsdichtheid en de bevolkingsevolutie.

67. Cfr. P. RAVEAU, «Essai sur la situation économique et l'état social en Poitou au XVIe siècle», in «Revue d'Histoire Economique et Sociale», 1930, pp. 326-330. Volgens deze auteur zou de sociale positie van de molenaar veelal overschat zijn: «les meuniers font figure de très modestes personnages».

BEROEPS- EN GEZINSSTRUCTUREN : BRUGGE IN HET BEGIN VAN DE NEGENTIENDE EEUW

Richard WALL^o

Werden de Westeuropese bevolkingen in de 19de eeuw niet altijd nauwkeurig geteld, ze werden in elk geval dikwijls geteld. Dat we de stad Brugge uitkozen voor een gedetailleerde studie, kan misschien eigenaardig lijken. Aanvankelijk was het de bedoeling een eenvoudig onderzoek in te stellen naar de werking van het Noordwesteuropese huishoudenssysteem in een streek niet te ver verwijderd van Engeland en waar de samenstelling van de huishoudens reeds grondig was geanalyseerd¹.

Bijzondere aandacht wordt geschonken aan drie factoren. In de eerste plaats is er de relatie tussen de onevenwichtige verhouding van de seksen (niet meer dan zes mannen op tien vrouwen boven de 15 jaar), de leeftijd bij het huwelijk en het ongehuwd blijven ; zo werd ook een verband gelegd met de samenstelling van het huishouden. Er werd vastgesteld dat deze relatie vrij vaag was omdat bevolkingen met een gelijkaardige verhouding tussen de seksen totaal verschillende huwelijkspatronen vertoonden. In de tweede plaats werd de vraag gesteld in hoeverre de samenstelling van het huishouden afhankelijk

^o ESRC Cambridge Group (Trumpington Street 27, Cambridge CB2 1QA)

1. Zie bijvoorbeeld P. Laslett, 'Men household size in England since the sixteenth century' in P. Laslett en R. wall (eds.), *Household and Family in past time* (1972) en over het Noordwesteuropes huishoudenssysteem J. Hajnal, 'Two kinds of pre-industrial household formation system' in R. Wall, J. Robin en P. Laslett (eds.), *Family forms in historic Europe* (1983). Een vroegere studie van R. Wall over Brugse huishoudens, 'The composition of households in a population of 6 men to 10 women : south-east Bruges in 1814', is in bovenvermeld volume opgenomen ; zie ook E. Van Loocke, 'De Samenstelling en de Structuur van de Brugse huishoudens in het begin van de 19de eeuw', in 'Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis', XII, 1-2 (1981), pp. 317-55.

was van het beroep van het gezinshoofd. Dit werd nauwkeuriger bekeken in verband met de sekse, de leeftijd en de aanwezigheid van verwanten in het huishouden. Ten derde vonden we scherpe contrasten in de aard van de huishoudens in enkele van de omliggende dorpen, contrasten die blijkbaar de verschillen tussen de stad en het platteland zoals we die in Engelse huishoudens hadden gezien, overschreden.

Van deze diverse thema's zullen we hier de relatie tussen het beroep van het gezinshoofd en de samenstelling van het huishouden bestuderen en dit om het huishouden te onderzoeken als werkende groep.

Beroepsverscheidenheid en samenstelling van het huishouden

De telling die informatie over de beroepsstructuren geeft, werd uitgevaardigd door Burggraaf van Nieuwpoort gedurende de periode dat dit deel van Vlaanderen bezet was door de geallieerde legers. Aanvankelijk dacht men, vrij optimistisch, dat de telling kon afgesloten worden tegen het einde van 1814 ; de rapporten voor Brugge waren echter pas eind 1815 beschikbaar². Het document waarop deze studie is gebaseerd, is een gedeeltelijk Vlaamse vertaling van de originele Franse tekst³. Werken vanuit een vertaling is nooit volledig bevredigend en een latere studie van het origineel bewees dat enkele belangrijke informatiepunten waren vergeten. Er werd bijvoorbeeld niet vermeld wie een patent of een «livret» had ; beroepen werden soms ingekort, zodat het feit dat bepaalde ambachtslui arbeiders (ouvrier) waren, uit het oog verloren werd. Anderzijds bleek dat namen, leeftijden en verwantschap goed waren weergegeven in de vertaling.

De bevolking werd gecatalogiseerd per huis, dit met onderscheid tussen eigenaars en huurders ; per huis werden de onderhuurders vermeld. Zelfs verwante personen werden soms opgedeeld in verschillende onderhuren, maar of dit de toewijzing van bepaalde kamers aan bepaalde personen weerspiegelt, is nog onduidelijk. Woningplannen van die periode bestaan nog, maar ze tonen enkel de

2. Informatie verstrekt door de heer L. Danhieux, archivaris in het Rijksarchief te Brugge.

3. Uitgegeven door de Vlaamse Vereniging voor Familiekunde, Afdeling Brugge, als volume 6 van de *Volkstelling 1814* (1977). Het origineel bevindt zich in het Rijksarchief te Brugge.

voorgevels⁴. In ieder geval wijzen die plannen er op, samen met de patentregisters, wat we alleen op basis van de telling kunnen veronderstellen en dat de huizen verschillende materiële structuren vertonen⁵.

De telling is niet helemaal beschreven en vertaald. De meeste straten ten zuiden en ten oosten van het centrum (Grote Markt) zijn vermeld, met 7.839 inwoners of ongeveer 25 pct. van het totaal. Zelfs in dit gebied is een grote verscheidenheid op te merken; vooraleer hier dieper op in te gaan, is het nodig onze benadering van de beroepsstructuren te schetsen. Vermits er al 73 aparte geschoolde beroepen voor gezinshoofden alleen waren opgegeven, moest er gezocht worden naar een manier van groeperen van de beroepen. Ongelukkiglijk vergt dit werk meer precieseringen dan meestal beschikbaar is. Bijvoorbeeld over de juiste aard van het beroep en over de status. Na wat overleg kozen wij voor een indeling die grotendeels gebaseerd is op die van F. Helin, maar dan uitgebreider om aldus de meest beoefende beroepen apart te houden⁶. Beroepen door vrouwen uitgeoefend werden afzonderlijk geplaatst.

Tabel 1 geeft de beroepen van gezinshoofden volgens dit systeem weer. Zesendertig procent van alle mannelijke gezinshoofden werden als ambachtslieden opgetekend. Overigens had de wijk de lange reeks van beroepstypes die men in een grote stad als Brugge mag verwachten. Zestien procent van de mannelijke gezinshoofden die in de handel werkten, hielden zich bezig met kopen, verkopen en transporteren van zaken, soms in associatie met de verscheidene markten. Dan waren er zes procent van de mannelijke gezinshoofden in openbare diensten zoals belastingdirecteurs en-ontvangers evenals stadsambtenaren, klerken en politie-agenten. Vier procent was in personeelsdienst. Deze laatste categorie omvatte al die diensten had aan te bieden, zowel advocaten als barbiers en muzikanten, samen met enkele «dienaren» die niet bij hun meester

4. Stadsarchief Brugge, Modern Archief, Bouwvergunningen vanaf 1802. Huisnummers en aparte toegangen zijn goed aangeduid op de plannen (gedateerd in 1819) van drie huizen in de Langestraat.

5. Registers van personen die handelsbelasting betaalden, bestaan nog voor de jaren 1807, 1809 en 1811 en mogelijk nog voor andere jaren. Een voorlopige analyse bewees dat een aanzienlijk aantal personen of hun families konden gelocaliseerd worden op hetzelfde adres in de telling van 1814.

6. E. Helin, 'Profession et statut social' in M.L. Marcilio en H. Charbonneau (eds.), *Démographie Historique* (1979).

inwoonden. Een aantal mannelijke gezinshoofden had geen uitgesproken beroep ; dezen waren ofwel definitief op rust dan wel tijdelijk uit een opgegeven beroep gestapt ; soms werden ze als onafhankelijk beschreven (bijzondere of rentenier). Mogelijk waren velen van hen grote eigenaars, die van renten of geldintresten leefden en waren ze niet enig in hun soort. Deze groep beschrijven als «inactief» of «op rust» is niet helemaal juist, vermits ze allicht een beduidende rol zal gespeeld hebben in de plaatselijke economie.

Een andere moeilijk te interpreteren categorie is die van de dagloners (14 % van de mannelijke gezinshoofden). De term «dagloners» lijkt de meest benaderende vertaling voor het Franse «journalier», maar verdient misschien niet de bijkomende associaties van «day-labourer» voor iemand die ongeschoold is. Tenslotte waren drie procent van de mannelijke gezinshoofden werkzaam in de landbouw, meestal als tuinier.

In 20 à 25 % van de huishoudens fungeerden vrouwen als gezinshoofd. Hun beroepsprofiel is heel verschillend van dat van de mannen, voornamelijk omdat een aantal beroepen voor hen niet openstonden. Vrouwen kwamen bijna in het geheel niet voor in de algemene lijst van de handwerkers tenzij in de exclusief «vrouwelijke» beroepen als kant- en naaiwerk. In deze twee beroepen waren meer dan de helft van alle vrouwelijke gezinshoofden werkzaam. Andere vrouwen werkten als dagloonster (journalières) ; de aard

Tabel 1 : Gezinshoofden per beroepsgroep en geslacht

Mannen (N = 1.172)		Vrouwen (N = 345)	
	pct.		pct.
Landbouw	3	Varia ¹	5
Particuliere sektor	4	Handel	13
Openbare dienst	6	Naaister	13
Niet-actieven	7	Niet-actieven	13
Wevers	13	Dagloonsters	19
Dagloners	14	Kantwerksters	37
Handel	16		
Ambachtslui	36		
	100		100

¹ Beroepen die in geen enkele andere categorie thuishoorden en die te weinig voorkwamen om een afzonderlijke specificatie te krijgen.

van hun werk werd niet gespecificeerd. Nog andere (13 %) waren werkzaam in de handel ; nog eens 13 % had geen specifiek beroep. Dit staat in tegenstelling tot de mannelijke gezinshoofden, van wie slechts 7 % niet actief was ; men mag echter niet uit het oog verliezen dat de vrouwelijke gezinshoofden gemiddeld ouder waren dan hun mannelijke tegenhangers.

Deze korte beschrijving van de beroepsstructuur in zuidwest-Brugge is in allerlei opzichten onvolledig. Ze geeft een betere aanduiding van het aantal gezinshoofden die werkzaam zijn in bepaalde sectoren van de economie dan van het aantal dat behoort tot bepaalde sociale klassen. Zekere beroepsgroepen dekken een bijzonder breed sociaal spectrum, namelijk de handwerklieden en de mensen uit de dienstensector. Deze laatste groep bijvoorbeeld omvat niet alleen advocaten, maar ook klerken en portiers. De scheiding tussen commerciële en artisanale beroepen is niet altijd makkelijk te rechtvaardigen.

Ondanks de ruwweg gedefiniëerde beroepsgroepen kan men hiermee toch aantonen dat het beroep van het gezinshoofd een belangrijke invloed had op de grootte en de samenstelling van het huishouden, zoals men uit tabel 2 kan opmaken. De graad van variatie tussen huishoudens was natuurlijk groot voor wat betreft personeel en inwonenden⁷. Personeel was totaal afwezig in huishoudens van dagloners en wevers. Voor de inwonenden daarentegen liep hun belang op van 28 per 100 huishoudens uit de landbouw tot 112 per 100 huishoudens van dagloners. De ambachtsslieden vielen op met het grootste aantal kinderen en verwanten, de inactieven en de werkers in openbare dienst met het grootste personeelsbestand, de dagloners en wevers met het grootste aantal inwonenden. Huishoudens met een vrouw als gezinshoofd werden opnieuw apart beschouwd. Zo valt het op dat kinderen het meest voorkwamen in de gezinnen van vrouwen met een handelsberoep, verwanten in de huishoudens van dagloonsters, personeel in de huishoudens van de inactieven en inwonenden in de huizen van kantwerksters⁸.

7. Voor een meer uitgebreide discussie over deze verschillen, zie R. Wall, 'The Composition of households in south-east Bruges' (1983), pp. 451-4. De huidige tabel 2 is afgeleid van tabel 14.7 in die bijdrage, waarin de residentiële bevolking werd weergegeven volgens de aantallen per huishouden (in tegenstelling tot de aantallen per 100 huishoudens).

8. Enkele beroepen vielen buiten de hoofdcategorieën. Voor tabel 2 werden deze geklasseerd als gemengd ; hier worden ze buiten beschouwing gelaten.

Tabel 2 : Gemiddeld aantal personen per 100 huishoudens.

Geslacht van het gezinsh.	beroepsgroep van het gezinshoofd	aantal hh.	verwantschap met het gezinshoofd			andere inwonenden ¹			gemiddelde grootte v/h huishouden ²	
			aantal pers.	hoofd + vrouw	kinderen v/h hoofd	verwanten v/h hoofd	personeel v/h hoofd	met familiebanden		zonder familiebanden
M	Landbouw	39	236	192	308	38	38	13	15	605
	Ambachtslui	421	2,393	189	237	38	18	50	36	568
	Handel	190	1,007	192	207	35	36	40	20	530
	Dagloners	164	843	190	192	20	0	82	30	514
	Particuliere dienst	51	242	170	176	27	41	31	27	474
	Openbare dienst	73	380	168	189	32	59	53	19	520
	Wevers	148	826	193	233	32	0	73	27	558
	Niet-actieven	86	461	172	155	30	114	44	21	536
	Totaal mannel. gezinshoofden	1,172	6,388	187	216	33	27	53	28	545
	V	Handel	45	172	100	127	47	22	44	42
Dagloonsters		65	296	100	125	89	2	92	48	455
Kantwerksters		128	592	100	88	82	1	126	66	462
Naaisters		45	130	100	60	40	0	49	40	289
Varia		16	72	100	125	94	69	6	56	450
Niet-actieven		46	189	100	104	74	98	4	30	411
Totaal vrouwel. gezinshoofden		345	1,451	100	100	73	20	77	51	421

¹ Personen die niet dadelijk verwanten zijn en ook geen bedienden van het gezinshoofd. De volgende onderverdeling in inwonenden met en zonder familiale banden maakt een onderscheid tussen die huisgenoten die samenwonen met ten minste één familielid (echtgenote, kind of een andere verwante) en deze inwonenden die alleen leven.

² Leden van het huishouden samen met de inwonenden. Als gevolg van de afrondingen kunnen kleine verschillen voorkomen tussen de opgave van de gemiddelde grootte van het huishouden en de som van de gegevens in de andere kolommen.

Om dergelijke verschillen te verklaren moet men aandacht schenken aan de dubbele rol die sommige huishoudens als sociale en werkende groep speelden. Een huishouden dat ook een werkende groep was vereiste bijzondere arbeidskracht, die men hopelijk kan identificeren aan de hand van een nauwkeurige studie van het aantal en het type van personen in het huishouden⁹. Omgekeerd, wanneer het geen werkende groep was, zouden de kinderen ergens anders moeten werk zoeken. De situatie is echter ingewikkeld door het feit dat zulke huishoudens de middelen misten om een groot aantal afhankelijke kinderen en verwanten te onderhouden¹⁰. Van dagloners zou men kunnen zeggen dat ze zich in zo'n situatie bevonden. Hun kinderen moesten het huis verlaten om een betrekking te vinden als bediende in een ander huishouden omdat er geen reden was om bij hun verwanten te blijven wonen en ook geen mogelijkheid om door hen onderhouden te worden. Elke beschikbare plaats in het huis werd onderverhuurd aan personen of families die niet in staat waren zichzelf te onderhouden¹¹. Aan een dergelijk patroon beantwoordden inderdaad de huishoudens van mannelijke dagloners (cfr. tabel 2). Van alle beroepsgroepen hadden zij het kleinst aantal verwanten, hun kroost was niet bijzonder groot en er waren veel inwonenden¹². Het beroep van het gezinshoofd had zijn weerslag, zowel op de samenstelling van het huishouden als op het aantal mannen en vrouwen en de leeftijdsstructuur. Een studie van tabel 3 toont o.m. dat de mannelijke verwanten onder de 20 jaar groter in aantal waren dan de vrouwelijke verwanten in huishoudens van ambachtslieden ; het omgekeerde was waar in huishoudens waar het gezinshoofd in de

9. Relevante factoren hierbij zijn de leeftijd en het geslacht evenals de graad van verwantschap met het gezinshoofd ; cf. J. Ehmer, 'The artisan family in mid-nineteenth century Austria : *embourgeoisement* of the petite bourgeoisie ?', uitgegeven door G. Crossich en H. Haupt, '*Skopkeepers and master artisans in nineteenth century Europe*', (1984).

10. Voor de behandeling van deze en andere factoren die de verspreiding van volwassenen tussen huishoudens beïnvloeden, zie R. Wall, 'Introduction' van Wall, Robin en Laslett (1983), pp. 41-5.

11. De economische en sociale kontekst waarin de kinderen van arbeiders het ouderlijk huis verlieten en in onderhuur gingen bij personen van dezelfde sociale stand als hun ouders, behoeft verder onderzoek. Een jonge arbeider die een kamer of zelfs een deel van een kamer huurde, kon zich even goed veroorloven zijn ouders te betalen voor kost en inwonen.

12. De verhoudingen zijn totaal verschillend in het geval van de vrouwelijke dagloners. Zij waren in een later stadium van de levenscyclus dan hun mannelijke

handel werkzaam was¹³. Het is ook vermeldenswaardig dat jongere verwanten meer voorkwamen in weversgezinnen dan in andere¹⁴. Het ziet er echter naar uit dat hun aanwezigheid meer belang had voor de vorming van het huishouden dan voor de eisen die het weversgezin als werkende groep stelde, vermits 30 % van hen jonger was dan vijf en meer dan 70 % jonger dan tien jaar¹⁵.

Het is spijtig dat een onderzoek naar de samenstellende delen van het huishouden vaak resulteert in bepaalde categorieën die door een zeer klein aantal gevallen vertegenwoordigd worden. Ter illustratie wordt er echter in tabel 3 een volledige opdeling van de gezinshoofden gegeven en dit volgens leeftijd, geslacht en verwantschap. De geslachtsverhouding en de leeftijdsstructuur van de kroost van het gezinshoofd vragen bijzondere aandacht. Boven de 20 jaar waren dochters meer in aantal dan zonen, welk het beroep van vader ook was, terwijl onder de twintig de dochters alleen talrijker waren als de vader een ambachtsman was, in openbare dienst werkte of een arbeider was alsook als de moeder alleenstaand was¹⁶. Het overschot aan dochters van meer dan 20 jaar moet gezien worden in de context van de algemene uitdunning van de mannelijke cohorte als gevolg van de militaire activiteiten in de voorgaande jaren ; anderzijds is de variatie in de geslachtsverhouding veel moeilijker te verklaren aan de hand van de beroepen. In sommige gevallen is er het aanvaardbaar argument dat de geslachtsverhouding in betrekking staat met de noden van een bepaald beroep of een bepaalde sociale groep ; het is

tegenhangers, terwijl dezelfde naamgeving aan hun beroep (*journalier, journalière*) waarschijnlijk een verschillende activiteit verborg.

13. Zie hieronder, tabel 3.

14. Negenenzestig procent van de mannelijke verwanten in de huishoudens van wevers was jonger dan 20 jaar (tabel 3, kolom 8 en 9) ; met andere woorden, 7 op 100 huishoudens tegenover 2 op 100 bij arbeidersgezinnen.

15. Over de kenmerken van de levenscyclus van wevers en meer in het bijzonder over de jonge leeftijd waarop zij de leiding van een gezin op zich nemen, zie A. Wall 'The composition of households of south-east Bruges' (1983), pp. 472-3.

16. Enige variatie in de geslachtsverhouding van de thuiswonende kinderen is denkbaar gezien het kleine aantal gevallen in bepaalde categorieën ; toch is er beslist een verwijzing naar een exodus van jonge mannen uit de huishoudens van ambachtslieden en arbeiders en uit de huishoudens van vrouwen. Een beduidend hogere mortaliteit van de mannen zou hetzelfde beeld voortbrengen, maar dat lijkt onwaarschijnlijk. Anderzijds kan er wat variatie voorzien worden in het aantal zonen en dochters in betrekking met de leeftijd en de burgerlijke staat van het gezinshoofd ; cf. R. Wall, 'The age at leaving home', *Journal of Family History*, 3 (2) (1978), pp. 181-202.

Tabel 3 : Opdeling van de leden van het huishouden naar leeftijd en geslacht, en per beroepsgroep en geslacht van het gezinshoofd.

Beroepsgroep v/h gezinsh.	Relatie tot het gezinshoofd					
	kinderen < 20 jaar ml. vl.	kinderen ≥ 20 jaar ml. vrl.	verwanten < 20 jaar ml. vl.	verwanten ≥ 20 jaar ml. vl.	verwanten < 20 jaar ml. vl.	verwanten ≥ 20 jaar ml. vl.
Mannelijke gezinshoofden						
Landbouw	54	59	3	3	3	6
Ambachtstlieden	410	451	26	26	36	82
Handel	175	156	3	3	17	36
Dagloners	130	140	3	3	9	17
Particuliere dienst	41	33	2	2	2	9
Openbare dienst	56	57	1	1	5	16
Wevers	153	136	11	11	5	24
Niet-actieven	55	39	1	1	7	11
Alle mannelijke hoofden	1.074	1.061	49	49	84	201
Alle vrouwelijke hoofden	93	115	37	37	34	124
	Personeel < 30 jaar	Personeel ≥ 30 jaar	Andere inwonenden < 20 jaar	Andere inwonenden ≥ 20 jaar	Andere inwonenden < 20 jaar	Andere inwonenden ≥ 20 jaar
Mannelijke gezinshoofden						
Landbouw	4	9	1	1	2	4
Ambachtstlieden	19	37	67	67	64	130
Handel	6	37	29	29	19	38
Dagloners	0	0	29	29	30	79
Particuliere dienst	0	0	4	4	8	12
Openbare dienst	3	12	8	8	11	14
Wevers	0	0	32	32	21	52
Niet-actieven	9	40	12	12	13	20
Alle mannelijke gezinshoofden	41	148	182	182	168	349
Alle vrouwelijke gezinshoofden	3	21	61	61	72	192

bijvoorbeeld zo dat meer zonen aanwezig waren bij vaders die handel dreven en ook bij inactieven¹⁷. Zoals hoger gezegd omvatte deze laatste groep een aantal activiteiten i.v.m. de handel. Toch is het in andere gevallen meer te betwijfelen of er enige betekenisvolle relatie is tussen de geslachtsverhouding van de kroost en de aard van het beroep van de vader. Bijvoorbeeld, zonder het overwicht van zonen op dochters in de leeftijdsklasse van 5-9, zou er bij de wevers een gelijk aantal zonen en dochters zijn van beneden de twintig.

Diversiteit in de beroepen : de ruimtelijke dimensie

We komen later terug op de bijdrage die zonen en dochters kunnen geleverd hebben tot de economische welvaart van het huishouden. Ondertussen is het vermeldenswaard dat de verschillen in de samenstelling van de huishoudens, zoals ze voortvloeien uit het beroep van het gezinshoofd, ook versterkt kunnen zijn door de samenscholing van bepaalde beroepsgroepen in bepaalde stadsdelen en zelfs in bepaalde straten. De graad van beroepsspreiding in pre-industriële en begin negentiende-eeuwse steden heeft veel aandacht gekregen, al is die meer gemeten op het niveau van districten dan op dat van straten¹⁸. Figuren 1 en 2 tonen de ligging van straten in zuidoost-Brugge waar minstens twee huishoudens van mannelijke dagloners en wevers gevestigd waren. Andere kaarten werden gemaakt om de spreiding van huishoudens van andere beroepsgroepen te tonen¹⁹. Als maat voor de beroepsspreiding is de aanwezigheid van twee of meer huishoudens uit dezelfde beroepsgroep in één straat ongeveer de kleinste die men kon vinden. Daarom is het bijzonder betekenisvol dat, ondanks de zeer kleine maat van beroepsspreiding, de concentratie van verschillende beroepen in zuidoost-Brugge zeer

17. Variaties in de geslachtsverhouding van thuiswonende kinderen boven de 20 jaar zijn meer in detail besproken bij R. Wall, 'The composition of households in south-east Bruges' (1983), pp. 455-6.

18. Zie bijvoorbeeld, J. Langton, 'Residential patterns in pre-industrial cities : some case studies from seventeenth century Britain', in *Transactions of British Geographers*, new series, 65 (1975), pp. 1-26 ; H. Carter en S. Wheatley, *Merthyr Tydfil in 1851. A study of the spatial structure of a Welsh industrial town*, University of Wales, Board of Celtic Studies, Social Science Monographs 7 (1982). Anderzijds zijn er gegevens op het niveau van de straten verzameld door J. Hindson in een studie over Shewsbury tussen 1695 en 1698 en door C. Johansen over de Deense stad Odense in 1769.

19. R. Wall, 'The composition of households in south-east Bruges' (1983), pp. 437-48.

duidelijk getekend is. Dagloners groepeerden zich aan de grens van de bebouwde kom (figuur 1). De wevers eveneens, al waren zij nog meer afgezonderd (zie hoger, tabel 2) ; bovendien is het merkwaardig dat er een aantal straten voorkwamen met wevers, doch zonder dagloners. Men zou kunnen aanvoeren dat zowel wevers als dagloners door hun armoede verplicht waren aan de rand van de stad te gaan wonen, maar het feit dat er straten waren met enkel wevers en andere met enkel dagloners doet vermoeden dat er associaties tussen bepaalde beroepsgroepen bestonden die verder gingen dan alleen de gemeenschappelijke onmacht om uit de armste wijken weg te gaan.

Deze veronderstellingen zouden kunnen kracht bijgezet worden indien men kon bewijzen dat identieke beroepen op bepaalde punten in de straat samen voorkwamen. Een blik op de telling is genoeg om een aantal voorbeelden van burens die een relatief zeldzaam beroep deelden, aan het licht te brengen²⁰. Een ruimer overzicht van het woningsbeeld van de wevers gaf echter enkel een dubbelzinnig resultaat. In de Peperstraat bijvoorbeeld kwamen wevers in aanpalende huizen niet vaker voor dan men, gelet op hun aandeel in de straat, zou verwacht hebben²¹. In drie andere straten was het aandeel van aanpalende huishoudens slechts een weinig hoger dan van alle (wevers)huishoudens bij elkaar. Interpretatie is daarom ver van gemakkelijk. Het kan geen toeval zijn dat twee blijkbaar vreemde mensen met hetzelfde zeldzame beroep in dezelfde straat samenbrengt. Het is echter ook onmogelijk vast te stellen of die looiers en vlechtenmakers (zie voetnoot 20) in die straat waren gekomen met het oog op hun beroep of dat zij er al woonden toen de gelegenheid op werk zich voordeed. Deze kennis is nochtans noodzakelijk om te begrijpen welke betekenis moet gehecht worden aan de contacten tussen burens en het zal nodig zijn verder te zoeken dan de telling om in dergelijke zaken inzicht te krijgen.

Het is hoe dan ook duidelijk dat er in zuidoost-Brugge afzonderlijke wijken waren met bepaalde beroepen en sociale groepen. Buiten de

20. Bijvoorbeeld de looiers in de Kazernestraat 52 en 54 en de vlechtenmakers in de Zwarte-Leertouwersstraat 13 en 15.

21. Er waren 48 huishoudens met mannelijk gezinshoofd in de Peperstraat ; 21 (44 %) van hen waren wevers. Bij 9 van de 21 (43 %) was een wever gezinshoofd in het huishouden van de burens. Huishoudens van vrouwen werden hierbij niet gerekend. Voor de Ooievaarstraat, de Witte-Leertouwersstraat en de Rodestraat werden verhoudingen van weversgezinnen bekomen van 47 %, 17 % en 46 % vergeleken met resp. 62 %, 28 % en 46 % van de aanpalende huishoudens.

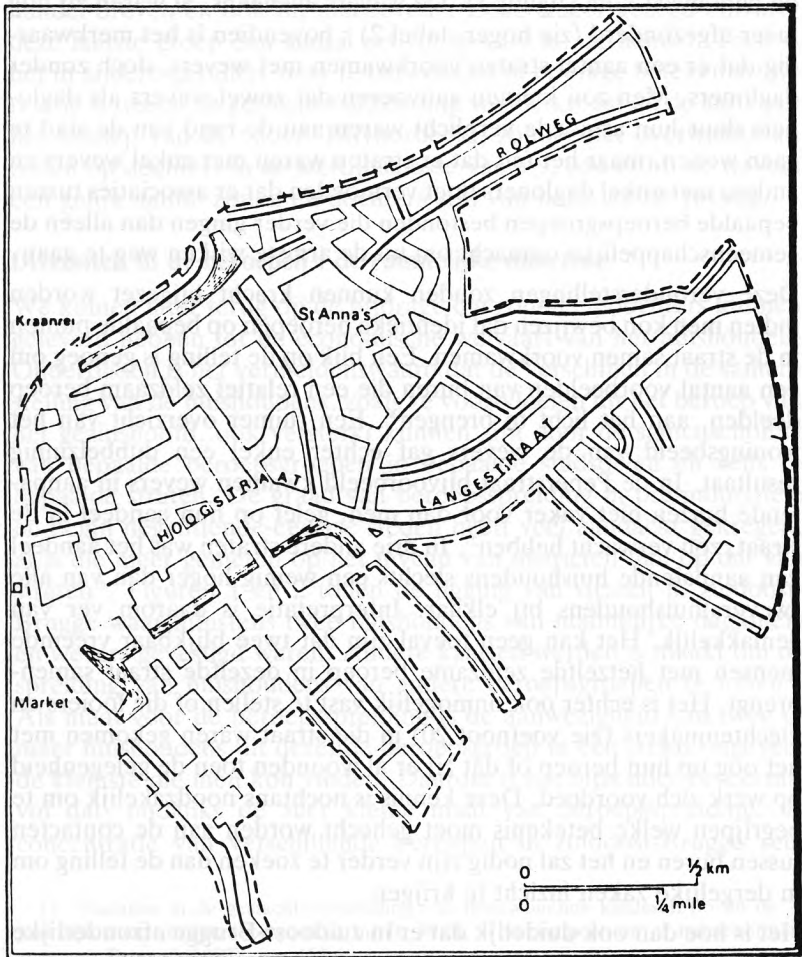

Fig. 1 — Zuidoost-Brugge, 1814 : straten waar 2 huizen waren van mannelijke dagloners-gezinshoofden (zwarte strepen). De stippelijijn duidt het onderzochte gebied aan.

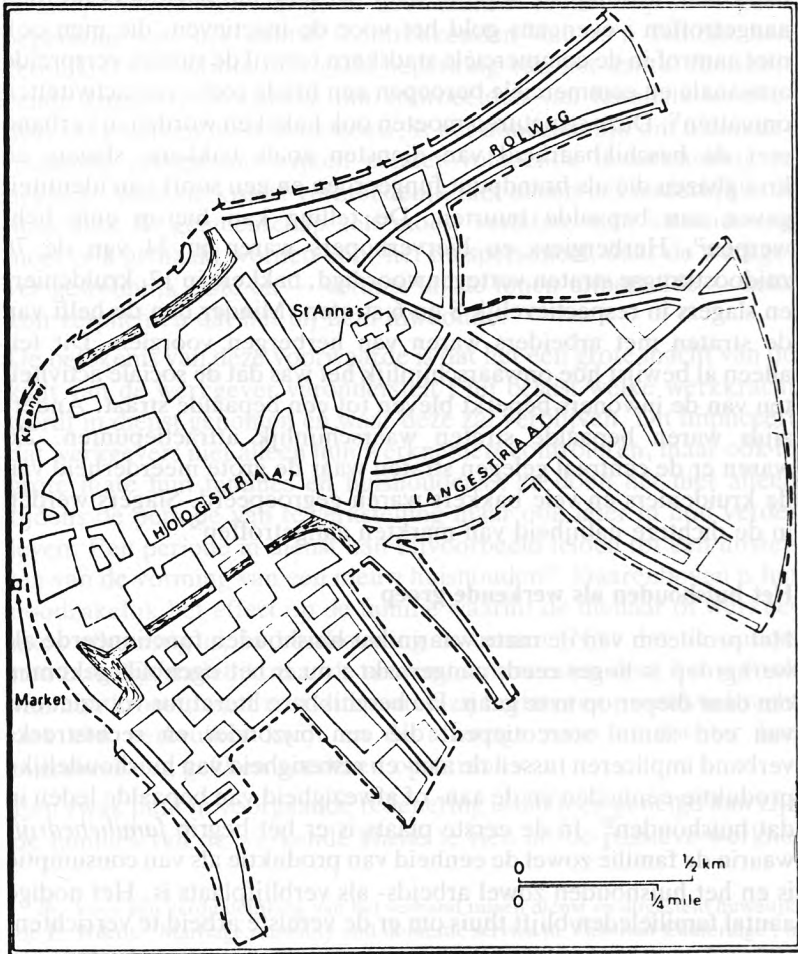

Fig. 2 — Zuidoost-Brugge, 1814 : straten met 2 huishoudens met een wever als gezinshoofd (zwarte strepen).

beroepen die hier geïllustreerd werden, waren openbare diensten merkbaar afwezig in wijken waar wevers en dagloners werden aangetroffen ; eveneens gold het voor de inactieven, die men ook niet aantrof in de commerciële stadskern terwijl de ruimer verspreide artisanale en commerciële beroepen een brede reeks van activiteiten omvatten²². Deze structuren moeten ook bekeken worden in verband met de beschikbaarheid van diensten zoals bakkers, slaggers en kroegbazen die als brandpunt fungeerden en een soort van identiteit gaven aan bepaalde buurten. De telling kan hierop enig licht werpen²³. Herbergiers en bierverkopers waren in 34 van de 78 zuidoostbrugse straten vertegenwoordigd, bakkers in 17, kruideniers en slaggers in respectievelijk 8 en 6 straten. Minder dan de helft van de straten met arbeiders waren van herbergen voorzien. Dit feit alleen al bewijst hoe onwaarschijnlijk het was dat de sociale activiteiten van de inwoners beperkt bleven tot een bepaalde straat. Anderzijds waren bepaalde straten waarschijnlijk attractiepunten. Zo waren er de centraal gelegen straten waar de grote meerderheid van de kruideniers en vele bakkers waren gegroepeerd. Slaggers werden in de dichtere nabijheid van markten aangetroffen²⁴.

Het huishouden als werkende groep

Het probleem van de mate waarin het huishouden functioneerde als werkgroep is hoger reeds aangeraakt ; nu is het ogenblik gekomen om daar dieper op in te gaan. De beschikbare literatuur voorziet ons van een aantal stereotiepen, die een bijzonder en rechtstreeks verband impliceren tussen de aan- en afwezigheid van huishoudelijke productie-eenheden en de aan- of afwezigheid van bepaalde leden in dat huishouden²⁵. In de eerste plaats is er het begrip *familiebedrijf*, waarin de familie zowel de eenheid van productie als van consumptie is en het huishouden zowel arbeids- als verblijfplaats is. Het nodige aantal familieleden blijft thuis om er de vereiste arbeid te verrichten,

22. R. Wall, 'The composition of households in south-east Bruges' (1983), pp. 441-4.

23. Andere ontmoetingsplaatsen konden ontstaan waar de mensen samenkwamen om zich te voorzien van drinkwater of rond wasplaatsen, maar de census zegt hierover uiteraard niets.

24. Slaggers trof men aan op de Garenmarkt en de Graanmarkt en in de nabijgelegen Braambergstraat en Predikherenstraat.

25. De behandeling hiervan is het uitgangspunt van L.A. Tilly en J.W. Scott in *Women, work and the family* (1978), pp. 12, 14.

terwijl de overigen weggaan om elders werk te zoeken. Ten tweede is er het *familiaal loonbedrijf*. In het familiaal loonbedrijf is er geen beperking van het aantal loontrekkenden dat zo'n familie kan gebruiken en daarom ook geen beperking van het aantal thuisblijvende kinderen. Nochtans, om voorbeelden van familiale loonbedrijven te vinden in de 19de eeuw, is het noodzakelijk om uitzonderingen te maken om wijken zonder voldoende tewerkstelling te dekken ; waar de kroost vermoedelijk niet alleen het ouderlijk huis maar ook de gemeenschap zelf moest verlaten. Een uitzondering moet ook gemaakt worden voor het huispersoneel, daar de werkgever gewoonlijk eiste en — vermits hij de lonen uitbetaalde — zelfs kon verplichten dat het bij hem inwoonde.

De betekenis van deze voorwaarde is dat het een grote macht van de kant van de werkgever veronderstelt ; hij beslist welke werkkraft wordt in dienst genomen en waar deze zal verblijven. Dit impliceert dat werkgevers niet alleen hun werknemers controleren, maar ook in grote mate hun families en huishoudens ; ze doen het niet alleen tijdens de periode van tewerkstelling maar ook later in hun verder leven. Een periode in dienst kan bijvoorbeeld leiden tot een uitstellen van de vorming van een nieuw huishouden²⁶. Daarenboven is het noodzakelijk het effect op de familie waaruit de dienaar of werknemers afkomstig is, in beschouwing te nemen. Niet dat de ouders noodzakelijk dadelijk naar de armensteun moesten door het vertrek van hun kroost, want tenslotte waren zij buiten een produktiekracht ook een verbruiker kwijt en de afwezige zoon of dochter kan eventueel nog geld en goederen opsturen²⁷.

Een zwak punt in voorgaande redenering is dat men geneigd kan zijn de families van de werkende klasse te zien als de passieve werkne-

26. Voor een verduidelijking van het verband tussen dienst en uitgesteld huwelijk, zie P. Wilcox, 'Marriage, mobility and domestic service in Victorian Cambridge', in *Local Population Studies*, 29 (1982), pp. 19-34. Over het verband tussen huwelijksleeftijd en het stichten van een nieuw gezin, zie R. Wall, 'New marriage, new household : the European experience reassessed', niet gepubliceerde tekst voorgesteld op de conferentie 'Strutture e rapporti familiari in epoca moderna : esperienze italiane e riferimenti europei', Trieste, sept. 1983.

27. Vermits van dergelijke zendingen vaak niets werd geregistreerd is het bijna onmogelijk om een nauwkeurig beeld te krijgen van hun frequentie of omvang. F. Thompson vermeldde betalingen in baar geld van zonen-soldaten en giften van kleren van dochters in dienst (huispersoneel) in een beschrijving van het leven van arbeiders uit een gehucht van Oxfordshire en Buckinghamshire op het einde van de negentiende eeuw (*Lark Rise to Candleford* : 78, 102).

mers op de werkaanvragen van een sterke werkgevende klasse. Het lijkt eigenlijk meer aannemelijk dat zelfs de meest proletarische families zowel denken aan hun eigen belangen als aan die van hun werkgevers en dat ze met dit doel zullen trachten voordeel te halen uit het lidmaatschap van hun families. In het bijzonder wordt van dergelijke families verondersteld dat zij hun welvaart trachten te vergroten door een diversificatie van de beroepen van hun leden. Daarom zou er ook geen eenvoudige breuklijn bestaan tussen families die huishoudelijke werkers zoeken en families die baar geld nodig hebben. Daaruit volgt dat men onder «*familiaal loonbedrijf*» zowel werkers-productieven thuis als loontrekkenden vindt. Eveneens kan men onder «*familiebedrijf*» loontrekkenden vinden naast hen die hun job thuis verrichten. Dergelijke situaties vallen buiten de conventionele opvatting van *familiebedrijf* en *familiaal loonbedrijf* en we zullen ze de vertegenwoordigers van het *adaptieve familiebedrijf* noemen²⁸.

Om het *adaptief familiebedrijf* in Brugge te leren kennen is het noodzakelijk na te gaan hoeveel familieleden buitenhuis waren tewerkgesteld, in situaties waarin het beroep van het gezinshoofd, hetzij in de handel of in een ambacht, op de mogelijkheid van thuisarbeid wees. De plaats van het werk (binnen- en buitenhuis) is in dit verband niet bepalend, vermits de sleutelfactor de diversiteit van de beroepen is binnen het huishouden en in het bijzonder tussen ouders en kroost²⁹. De gegevens zijn jammer genoeg beperkt tot de mannelijke bevolking, want al zijn de beroepen van ongehuwde vrouwen en weduwen gespecificeerd, de gehuwde vrouwen worden eenvormig beschreven als *ménagères*. Hun huishoudelijke verantwoordelijkheid mag dan inderdaad hun voornaamste taak geweest zijn, toch is het onwaarschijnlijk dat zij zich enkel daarmee bezighielden. Aangenomen dat de beroepen streng gescheiden waren

28. Voor de eerste maal geschetst in een tekst van R. Wall over de huishoudens van Colyton, Devon in 1851 bij M. Mitterauer en J. Ehmer (eds.), *Familienstruktur und Arbeitsorganisation in Ländlichen Gesellschaften*, (ter perse), onder de titel 'Arbeit, Fursorge und Familie : Eine vergleichende Betrachtung der Handwerker, Bauern und Arbeiter Colytons'.

29. P. Laslett, bijvoorbeeld, argumenteert dat om een huishouden te classificeren als werkgroep het werk 'must be done within the house itself or within the boundaries of the plot cultivated by its residents', cf. 'Family and household as work group and kin group : areas of traditional Europe compared', in *Family forms in historic Europe* (1983), 536.

volgens het geslacht, is het niet erg lonend de vergelijking te maken van de beroepen van dochters met die van hun vaders³⁰. Daarentegen was er een ruime overeenkomst tussen beroepen van verwanten met hetzelfde geslacht (zie tabel 8)³¹.

Alvorens op deze punten in te gaan, is het noodzakelijk te weten op welk ogenblik de kinderen begonnen te werken. Tabel 4 toont dat de verhouding van zonen in de leeftijdsgroep van 10-14 jaar voor wat betreft tewerkstelling varieerde van een lage 12 % indien de vader in de handel werkzaam was, tot een hoge 49 % indien hij een wever

Tabel 4 : Het aandeel van tewerkgestelde 10- tot 14-jarige zonen en dochters opgesplitst per beroepskategorie en geslacht van het gezinshoofd¹.

Beroepsgroep v/h gezinshoofd ²	zonen		dochters		sex-ratio van de kinderen van 10-14 jaar
	aantal	tewerkgesteld %	aantal	tewerkgesteld %	
Mannelijke gezinshoofden					
Ambachtslui	125	25	127	23	98
Handel	43	12	44	18	98
Dagloners	44	30	38	34	129
Wevers	45	49	35	57	79
Vrouwelijke gezinshoofden					
Dagloonsters	17	53	10	70	170
Kantwerksters	14	28	20	50	70

¹ Alle personen met inwonende kinderen d.w.z. ook de kinderen van inwonenden en verwanten van het gezinshoofd zowel als zijn eigen kinderen (cfr. supra tabel 2 en 3).

² Alleen enkele geselecteerde beroepsgroepen.

30. Ongeacht het beroep van de vader waren dochters op werkleeftijd bijna zonder uitzondering kantwerksters of naaisters ; zie verder tabel 8 en cf. figuur 3 over de verhoudingen van de tewerkstelling. Enkel oudere vrouwen werden specifiek geïdentificeerd als werkzaam in een kleinhandel (cf. tabel 2).

31. Onthoud dat tabel 8 het enkel heeft over die gezinnen waarin er twee of meer kinderen van hetzelfde geslacht aan het werk waren. Veel gezinnen hadden geen kinderen op werkleeftijd terwijl anderen slechts één zoon of dochter of één van elk van beide aan het werk hadden.

was. Het aandeel van de tewerkgestelde zonen van dezelfde leeftijdsklasse was natuurlijk aanzienlijk hoger indien de moeder gezinshoofd was. De verhouding van werkende dochters van 10-14 jaar varieerde ook volgens het beroep en het geslacht van het gezinshoofd. Voor wat betreft de zonen werd de hoogste graad van tewerkstelling opgetekend bij vaders die wevers waren of bij moeders die als dagloonsters werkten. Verder kunnen nog twee punten benadrukt worden. Punt één is dat nogal wat meer dochters dan zonen waren tewerkgesteld. De enige uitzondering deed zich voor wanneer de vader een ambachtsman was. Tweede punt : met deze cijfers kan men niet zeker zijn dat de mogelijkheid tot tewerkstelling thuis een gunstige invloed had op de arbeidsparticipatie. Dagloners zouden blijkbaar de minste mogelijkheid hebben om hun kinderen bij hun werk te gebruiken. Met deze hypothese stemt de lage medewerkzaamheid van dagloners t.o.v. weverszonen overeen : deze laatsten hadden immers de kans om in het ouderlijk huis te werken. Nochtans waren andere factoren klaarblijkelijk van belang, in die zin dat zonen van ambachtslui nog minder geneigd waren aan de slag te gaan. Verder lijkt het erop dat zonen iets vroeger tewerkgesteld werden indien de moeder het gezinshoofd was³². Tenslotte, aangenomen dat medewerkzaamheid soms aanzienlijk hoger was bij dochters dan bij zonen, zou men kunnen verwachten dat nogal wat meer dochters van 10-14 jaar aanwezig zouden geweest zijn in het ouderlijk huishouden. Dit was nochtans niet het geval zoals men kan afleiden uit de vergelijking van de geslachtsverhouding van de kinderen ten opzichte van het tewerkgestelde percentage³³.

Het proces van de tewerkstelling kan nauwkeuriger bestudeerd worden aan de hand van een beschouwing van het aantal kinderen dat werd tewerkgesteld volgens de afzonderlijke leeftijden. Figuur 3 toont het aantal niet-werkende, schoolgaande en werkende kinderen voor elk jaar tussen 10 en 21, waarbij een onderscheid gemaakt wordt tussen de gevallen, waar de vader een ambachtsman was, een handelaar, een dagloner of een wever, of waar de moeder kantwerk-

32. Deze huishoudens waren gemiddeld in een latere ontwikkelingsfase dan die met mannelijke gezinshoofden ; er moet nog vastgesteld worden of dit op zichzelf (in tegenstelling tot het inkomensverlies als gevolg van het verlies van een mannelijke werker) een aanmoediging was om de arbeidsmarkt vroeger te betreden.

33. Zie hoger noot 16.

ster was ofwel dagloonster. Het blijkt dat, al was er geen vaste leeftijd waarop men met werken begon, de grote meerderheid van de kinderen vermoedelijk op 15 jaar werden tewerkgesteld. Verwarrender is het groot aantal kinderen van 10 en 11 jaar zonder bezigheid en het lijkt zeer aannemelijk dat de tellers het aandeel van die kinderen op de arbeidsmarkt niet wilden registreren. Deze weglating kan eenvoudigweg het feit weerspiegelen dat kinderen maar af en toe meewerkten ; het kan ook gedaan zijn omdat men vond dat een kind vóór zijn 12 of 13 jaar slechts een onbeduidende bijdrage leverde in de financiën van de familie. Vanaf die leeftijd echter is de registratie van hun beroep waarschijnlijk betrouwbaarder geweest ; de arbeidsstructuren lijken tenminste meer aanvaardbaar. Bijvoorbeeld, waar de vader werkzaam was in de handel, werd de zoon eerder als student geregistreerd dan waar hij een ambachtsman was ; de dochter van de handelaar begon zowat een jaar later te werken dan de dochter van een ambachtsman en twee jaar later dan die van een wever.

Met de vaststelling dat er inderdaad een verband bestond tussen enerzijds het beroep en het geslacht van het gezinshoofd en anderzijds het aandeel van de kinderen in de arbeidsmarkt, is het mogelijk het centrale thema aan te snijden : het aantal zonen dat het beroep van vader deelde. In tabel 5 wordt getoond dat dit aantal verrassend laag is. Slechts één zoon was werkzaam in dezelfde handelszaak als zijn vader. Slechts twaalf procent van de daglonerszonen waren zelf dagloners. Zelfs als de vader een ambachtsman was, nam slechts één op drie zonen zijn vak over. Ook bij wevers, die we hierboven uitpikten als de beste kandidaten om werk te vinden voor hun zonen, waren één op drie zonen elders tewerkgesteld. Het resultaat was dat meer zonen hun vader opvolgden in het tuinieren dan weverszonen in het weven.

Het aantal zonen dat een ander beroep uitoefende dan hun vader is soms zo groot dat het twijfels doet rijzen omtrent de registratie van de beroepen ofwel omtrent onze bekwaamheid om bepaalde beroepen te identificeren. Kan het bijvoorbeeld waar zijn dat negen van de tien daglonerszonen in tegenstelling met hun vaders géén dagloner waren ? Eén argument zou kunnen zijn dat hun vader hen aangeraaden had een bepaald vak te leren of zelfs een reeks vakken om de ervaring op te doen die zij later zouden kunnen gebruiken als dagloner. Ondertussen kon een aantal werkgevers zich verheugen op goedkope ongeschoolde en jonge werkkrachten. Anderzijds is het

mogelijk dat de volksteller eenvoudigweg een meer specifiek beroep voor het kind opgaf dan voor de vader, ook al lijkt dit onwaarschijnlijk.

De (on)betrouwbaarheid van de registratie der beroepen kan vanuit een andere hoek bekeken worden, nl. door een beschouwing van de leeftijdsschaal van de zonen die al dan niet het beroep van hun vader deelden. Tabel 6 geeft de toestand voor zonen van 10 jaar en ouder,

Tabel 5 : Zonen van 10 jaar en ouder met hetzelfde beroep als hun vader.

Beroepsgroep v/d vader	Medewerkers van hun vader	
	Aantal	% van alle zonen
Ambachtslui	56	35
Handel	1	2
Dagloners	8	12
Tuiniers	12	75
Particuliere diensten	8	53
Openbare diensten	0	0
Wevers	50	68
Totaal	135	34

Tabel 6 : Verdeling naar leeftijd van de zonen die het beroep van hun vader al dan niet delen.

Leeftijd v/d zoon	Ambachtslui		Dagloners		Wevers	
	Beroep van de vader		Beroep van de vader		Beroep van de vader	
	Gedeeld	Niet gedeeld	Gedeeld	Niet gedeeld	Gedeeld	Niet Gedeeld
	Aantal	Aantal	Aantal	Aantal	Aantal	Aantal
10-14	7	24	1	12	12	7
15-19	22	53	1	26	22	11
20-4	13	16	2	10	6	3
≥ 25	14	12	4	8	10	2
Totaal	56	105	8	56	50	23

wiens vader ambachtlieden, arbeiders of wevers waren. Het aandeel van de zonen die hun vaders beroep delen stijgt met de leeftijd van de zonen voor alle drie de groepen. Drie verklaringen zijn mogelijk en de ene sluit de andere niet uit. De eerste is dat het wijst op een beroepsmobiliteit bij de zonen die hun vaders beroep overnemen

wanneer ze volwassen worden. Dergelijke conclusie zou overeenkomen met onze vroegere hypothese dat men van de jongeren verwachtte dat ze een ruime werkervaring opdeden. De tweede mogelijkheid, opgeroepen door het respectievelijk aantal zonen die al of niet het beroep van hun vader deelden, is dat zonen die thuis bleven eerder het beroep van vader aannamen dan zonen die het ouderlijk huis verlieten. Zeker, het aantal zonen van ambachtslieden die een ander beroep uitoefenen, slinkt veel sterker met de leeftijd³⁴. Tenslotte moet men er rekening mee houden dat de tewerkstelling thuis van de leeftijdsgroepen 10-14 jaar best ondergeregistreerd kan zijn, vooral waar de vader een ambachtsman was.

De definitie van een gedeeld beroep doet ook moeilijke vragen rijzen. De voorgaande analyse is op enkele uitzonderingen na gesteund op de volledige overeenkomst van het beroep van vader en zoon³⁵. Men kan echter betwisten of er geen onderschatting is van het aantal gevallen waar de zoon naast zijn vader werkte. Tabel 7 neemt daarom de gevallen voor zijn rekening waar vaders en zonen een verwant beroep hadden. Alhoewel dit uiteraard het aandeel van vaders en zonen met eenzelfde beroep vermeerderd, blijft de rangorde van de beroepsgroepen onveranderd voor wat betreft het aandeel van de gedeelde beroepen. In eenentwintig van de vijftientig gevallen met beroepsverwantschap gaat het om textielarbeid. Men kan zeggen dat niet meer dan 13 % van hun zonen een totaal ander beroep hadden. Er was echter een aanzienlijke verscheidenheid in de manier waarop het productieproces was ingedeeld in de familie. Zo waren er acht voorbeelden van een verdeling wever-kleermaker, vier van wever-wolspinner, één van wever-touwslager en nog één van wever-katoenspinner. Bovendien waren er gevallen waar de zoon de wever was en de vader een wolkammer (2 gevallen) of een kleermaker (1 geval). Voor wat betreft het stadium in het productieproces, was het eerder zo dat de zoon betrokken werd in een latere fase dan de vader, al kwam het omgekeerde eveneens voor³⁶. Het meest

34. Gebaseerd op het aantal zonen dat al of niet hun vaders beroep deelde in verhouding met het aantal in de leeftijdsgroep 15-19 jaar.

35. De meeste uitzonderingen vormden vaders die advocaat waren, procureur of notaris (met de zoon klerk in 7 van 8 gevallen). In twee andere gevallen ging het over een metselaar en een pannendekker en over een herbergier en een biljartjongen.

36. In zes gevallen bleek de zoon te werken in een vroegere fase van het productieproces, tegen negen gevallen in een latere fase.

opvallende kenmerk is opnieuw de verscheidenheid van de beroepsstructuren.

De situatie van de klerk wordt bekeken in tabel 7. Op enkele uitzonderingen na is het moeilijk de waarschijnlijkheid te schatten

Tabel 7 : Zonen die beroepen uitoefenen die verwant zijn aan dat van hun vader en klerken.

Beroepsgroep v/d vader	Mogelijk verwantschap met vaders beroep		Beroep van de zoon = klerk	
	Aantal	% van alle zonen	aantal	% van alle zonen
Ambachtslui	10	6	11	7
Handel	1	2	18	35
Dagloners	0	0	1	2
Tuiniers	0	0	0	0
Particuliere dienst	0	0	0	0
Openbare dienst	0	0	12	54
Wevers	14	19	0	0
Totaal	25	6	42	10

waarmee een klerk wordt tewerkgesteld door of in samenwerking met zijn vader³⁷. Handelaars kunnen een klerk nodig hebben ; zo ook de verscheidene beambten in openbare diensten en fabrikanten. Maar zou de slager een klerk nodig hebben, en zo ja, waarom de bakker niet ? En de caféhouder ?³⁸. In elk geval was klerk zijn een beroep voor jonge mensen. Ook al werden er enkele gezinshoofden als klerk genoteerd, toch eisten de zonen in openbare diensten of met een handelsberoep het leeuwedeel van de aanwervingen voor zich op. Ongeveer een vierde waren echter zonen van ambachtlieden³⁹. Wie juist klerken tewerkstelden is niet duidelijk, al

37. Klerken van wie de vaders advokaat waren, werden beschouwd als zonen die het beroep deelden (cf. hoger noot 35).

38. In aanvulling hiervan waren er twee klerken de zoon van looiers, twee van kuipers en één was de zoon van een brouwer. Geen rekening werd gehouden met 5 zonen wiens vader economisch inactief was noch met 1 zoon wiens vaders beroep niet kon achterhaald worden.

39. De handwerkslieden vormden in ieder geval een heterogene groep ; ze zijn hier vertegenwoordigd door 5 zonen van fabrikanten alsook door zonen van looiers, kuipers, een brouwer en een slager ; cf. R. Wall, 'The composition of households in south-east Bruges' (1983), pp. 442-473.

moeten er een aantal betrekkingen geweest zijn in verscheidene belastingontvangerskantoren te Brugge. Op een bepaalde manier kan men de klerk vergelijken met de dienaar in andere sociale groepen, maar dan zonder de eis van inwoning in het huishouden van de werkgever⁴⁰.

Er lijkt dus geen discussie te bestaan over het feit dat de meerderheid van de zonen, ook als ze thuis bleven wonen, vrijwel niet bij hun vader werkten. Hun gezinnen waren geen werkgemeenschappen. Hun werk was meestal gescheiden, vatbaar voor zekerheid in geval van faling van een bepaald vak, of het kan ook zijn dat men een uitgesproken concurrentie tussen vader en zoon wou vermijden. Zo een gedragspatroon zou de werking van het hoger geschetste *adaptief familiebedrijf* weerspiegelen.

Anderzijds zijn er van alle weversgezinnen enkele die wat apart staan, in die zin dat ze meer het karakter vertonen dat traditioneel geassocieerd wordt met dat van een functionele werkgemeenschap. Zij werden hierin vergezeld van een aantal specifieke beroepen uit de amorfe groep van ambachtslieden. Schoenmakers en hoedenmakers bijvoorbeeld hadden zelfs meer zonen in hun vak betrokken dan wevers en meer dan de helft van de zonen van slaggers, wolkammers en smeden deelden hun vaders beroep. Het zou echter onverstandig zijn te beweren dat deze structuren duidelijk zijn vastgesteld, vermits wij ons slechts op een klein aantal gevallen konden baseren⁴¹. Voor de «klassieke» werkgemeenschap is het ook vermeldenswaard dat niet alleen tuiniers, maar ook advocaten een groot aandeel van opvolgende zonen hadden⁴². In ieder geval waren vele families niet in staat zulke werkgemeenschappen te vormen, omdat zij ofwel géén zoon ofwel te jonge zonen hadden⁴³. Het is dan ook nauwelijks

40. Voor een recente bijdrage over de betekenis van de rol van het huispersoneel in de pre-industriële huishoudens van Noordwest-Europa, zie J. Hajnal, 'Two kinds of pre-industrial household formation system' in *Family forms in historic Europe* (1983), pp. 92-9.

41. Enkel kleermakers, schoenmakers, tuiniers, metselaars en molenaars kwamen vaak genoeg voor om tot totalen van minstens tien zonen te komen. Invoering van verwante beroepen zou betekenen dat de kleermakers bij de lijst van vakken met meer dan 50 % van zonen die het beroep van vader deelden, gevoegd konden worden.

42. Wanneer men uiteraard aanneemt dat sommige advocaten hun zonen als klerk tewerkstelden (cf. noot 35).

43. Vergelijk het aantal wevende zonen van wevers (tabel 6) met het aantal wevers die aan het hoofd stonden van een huishouden en familiale groepen van inwonenden (tabel 2 en noot 45).

Tabel 8 : Verwanten met eenzelfde, een aanverwant en een verschillend beroep.

Mannelijke beroepen	beroep van de verwant	aantal werkende verwanten ¹ van hetzelfde geslacht			totaal
		zelfde beroep	verwant beroep	verschillend beroep	
	Bakker	0	0	6	6
	Metselaar	4	1	0	5
	Klerk	38	5	10	53
	Dagloner	2	0	6	8
	Tuimer	8	0	4	12
	Smid	0	1	4	5
	Molenaar	0	0	5	5
	Schilder	0	0	6	6
	Drukker	2	0	5	7
	Rentnier	14	0	0	14
	Schoenmaker	14	0	26	40
	Kleermaker	4	13	17	34
	Wever	62	17	20	99
	Wolspinner	10	5	4	19
	Andere ²	6	16	41	63
Vrouwelijke beroepen					
	Breister	8	0	5	13
	Kantwerkster	361	0	54	415
	Naaister	158	0	55	213
	Andere ²	6	0	4	10

¹ Tewerkgestelde verwanten wiens ouders aanwezig waren als hoofd van een huishouden of als gezinshoofd.

² Minder frekwent voorkomende beroepen (minder dan 5 inwonende verwanten voor alle individuen die een afzonderlijk beroep uitoefenden).

verwonderlijk dat van de 73 verschillende handwerkberoepen er niet meer dan 22 een zoon hadden van ouder dan tien jaar, die het beroep van zijn vader deelde. De invloed hiervan op de werking van de arbeidsmarkt moet bekeken worden. Het is duidelijk dat, vermits de meerderheid van de families niet in staat waren het werk met hun zonen te delen, elke bijkomende arbeid moest komen van andere familieleden of van buiten het gezin en met het conventioneel gegeven van de geslachtsspecifieke beroepen, was dat laatste het meest waarschijnlijk. Het bestaan van een markt in niet-familiale arbeid gaf de gezinnen aldus de mogelijkheid om het werk te diversifiëren, dit met het oog op economische zekerheid.

Een dergelijke verscheidenheid verrast des te meer wanneer men weet dat kinderen van hetzelfde geslacht dikwijls in hetzelfde beroep werden tewerkgesteld, zoals tabel 8 toont. De broer van een klerk had veel kans om ook als klerk tewerkgesteld te worden, de broer van een wever eveneens als wever, al waren er ook uitzonderingen⁴⁴. De vrouwelijke gezinsleden, met een engere reeks beroepen die voor hen open stonden, hadden nog vaker hetzelfde beroep. De verscheidenheid van werk kwam dus voor tussen vader en zoon, tussen de vermoedelijke broodwinner en zijn familie, en trof niet in dezelfde mate zonen of dochters, tenminste wanneer deze in het ouderlijk huis bleven.

Besluit

De bedoeling van dit artikel was de variatie in de samenstelling van het huishouden in relatie met het beroep, de sociale groep en het geslacht van het gezinshoofd te volgen. Huishoudens van dagloners bijvoorbeeld hadden minder kinderen en verwanten, maar meer inwonenden dan ambachtlieden. Het bleek nochtans dat de aanwezigheid van bepaalde personen in het huishouden zoals kinderen boven de twintig jaar of verwanten, minder te maken had met het specifiek beroep van het gezinshoofd dan met het niveau van de eisen die een bepaald beroep stelde. Armoede verplichtte de arbeider tot onderverhuur van woonruimten aan families en enkelingen die niet in staat waren de verantwoordelijkheid te dragen voor een

44. Noteer dat, gezien de observatie zich richt op het individu, een stel van twee werkende verwanten twee verbindingen geeft, een stel van drie verwanten geeft 6 verbindingen, een stel van vier geeft er 12 en een stel van vijf 20 verbindingen.

aparte woonst. Al kan de kans op werk in het ouderlijk huis sommige zonen aangemoedigd hebben om bij vader thuis te blijven na de leeftijd van twintig jaar, toch schijnt dit niet de belangrijkste factor te zijn die de mobiliteit van de mensen in en uit het huishouden bepaalde. Slechts een minderheid van de families vormde werkge-meenschappen en de hypothese werd vooropgesteld dat de gezinnen in de tewerkstellingsdiversiteit van hun leden een manier zagen om de gevaren van een eventuele mislukking in een bepaald beroep te verminderen. Deze verscheidenheid breidde zich zelfs uit tot de manier waarop een produktieproces werd verdeeld tussen de verschillende gezinsleden. Zo kwam men voorbeelden tegen van zonen die kleermakers of wolspinners waren, terwijl hun vaders wevers waren of omgekeerd, de zonen wevers en de vaders wolkammers. Dergelijke gevallen van verwante beroepen, beschouwd in verband met de tweederden van weverszonen die in de telling als wevers werden bestempeld zoals hun vaders, wijzen erop dat bijna negen van de tien weverszonen boven de 10 jaar ofwel het beroep van hun vader deelden ofwel tewerkgesteld waren in een erg verwante beroepstak. Maar zelfs wevers konden uit hun eigen gezin niet alle vereiste werkkracht halen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat men zonen van ambachtslieden en dagloners in het weversvak vindt⁴⁵. Zoals bekend stelt een gedwongen vertrouwen in slechts één bron als telling, bepaalde beperkingen aan de besluiten die in verband met de structuur van de maatschappij kunnen getrokken worden. Voornamelijk het dynamische aspect van het gezin, zijn bekwaamheid om te reageren op kansen en mislukkingen blijft duister. Afgaan op verschillen in een huishouden tussen opeenvolgende leeftijdsgroepen verwacht veranderingen die optreden door het ouder worden van een individu met veranderingen die zich met de kalendertijd voordoen. Een studie van werk- en residentiële groepen in zuidoost-Brugge stelt de situatie voor van 1814 en niets méér. Het

45. In feite werden wevers wiens vaders ook wevers waren overtroffen in aantal door wevers wiens vaders een ander beroep uitoefenden (51 tegen 61). Van die 61 vaders waren er 27 ambachtslieden en 20 dagloners; kleinere aantallen waren in de handel, in persoonlijke en openbare dienst (respectievelijk 8, 5 en 1). Daarbij behoorden 31 wevers tot families waarvan de moeder het gezinshoofd was. Van de overige wevers waren er 148 gezinshoofd (cf. Tabel 2), 25 waren verwanten van het gezinshoofd, 34 waren leden van familiale woongemeenschappen (waarvan er enkel 3 geen gezinshoofd waren) en 16 waren niet-familiale inwonenden, blijkbaar met niemand van het huis verwant (cf. tabel 2 bovenaan voor een verklaring van de termen familiale en niet-familiale inwonende).

is nochtans te hopen dat de schets van de *adaptieve gezinseconomie* hernomen zal worden en getest op andere gemeenten. Eveneens is verder werk vereist over de betekenis die aan de scheiding van beroepsgroepen moet gehecht worden, zelfs binnen een eng gebied als zuidoost-Brugge. In dit verband zal het nodig zijn verder te gaan dan de telling en documenten te raadplegen die voor de historicus beschikbaar zijn en die wat licht werpen op de manier waarop de inwoners hun eigen gemeenschap bekeken. Er is een tendens van de historici van de 20ste eeuw om alle geschiedenis als verloren te beschouwen, indien die niet kan bereikt worden door de overblijfselen van een bepaalde generatie te bekijken. Dergelijke pessimisme is ongemotiveerd, maar het zou onverstandig zijn te doen alsof het gemakkelijk zou zijn de vage beelden van families afkomstig uit dagboeken, autobiografieën en brieven in verband te brengen met de families, die meer prozaïsch in de telling werden geregistreerd.

Dankwoord : Hierbij dank ik Marion Lynden-Bell voor haar hulp bij het verzamelen van de gegevens. Tevens dank aan Frank Daelemans voor zijn gewaardeerde tussenkomsten bij de vertaling van de tekst en aan Hans Behaegel die de oorspronkelijke Engelse tekst naar het Nederlands vertaalde.

Beroeps- en gezinsstructuren

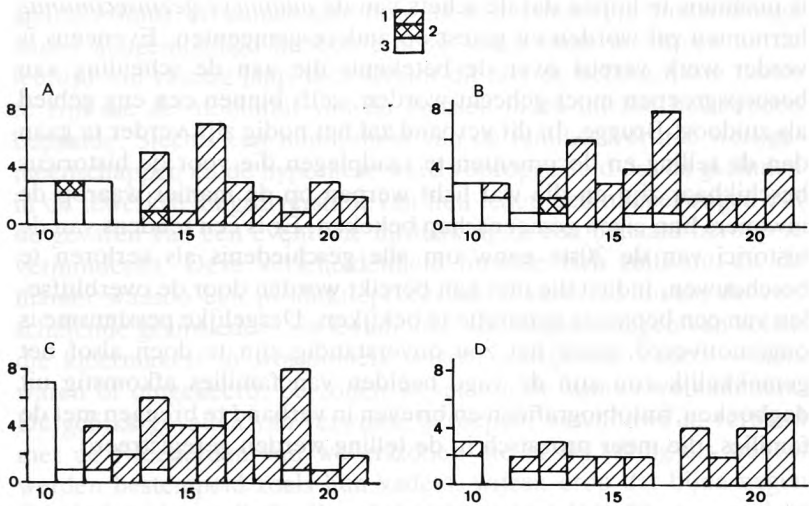

Fig. 3A — Beroepsomschrijving van de kinderen volgens de positie van de moeder.

- A. Moeder (gezinshoofd) kantwerkster - zonen
- B. Moeder (gezinshoofd) dagloonster - zonen
- C. Moeder (gezinshoofd) kantwerkster - dochters
- D. Moeder (gezinshoofd) dagloonster - dochters
- 1. te werk gesteld
- 2. Scholier/student
- 3. werkloos

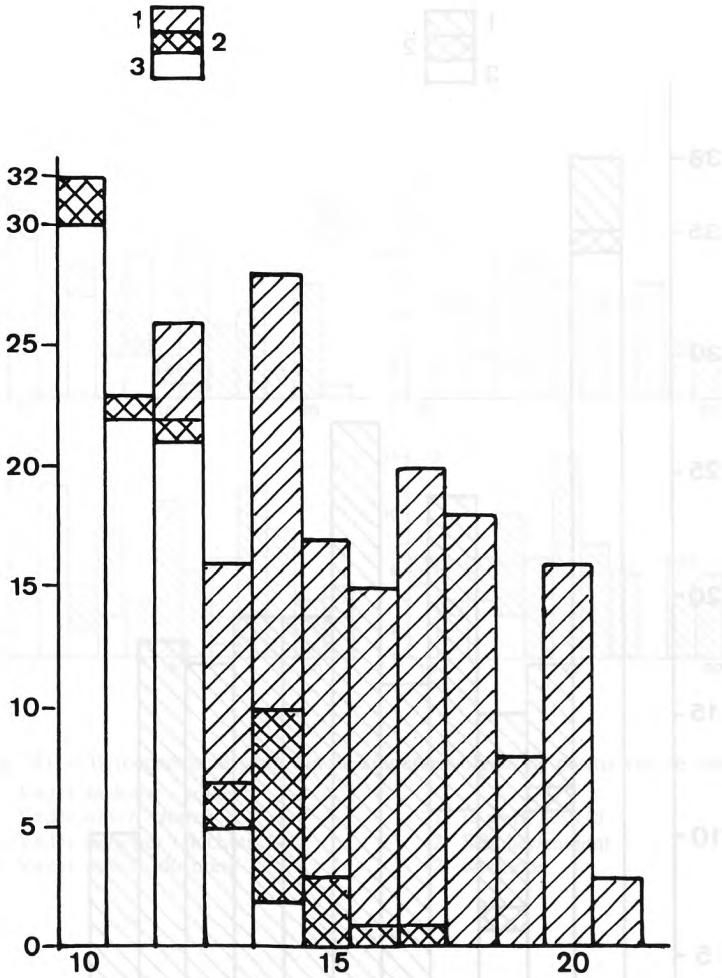

Fig 3B — Beroepsomschrijving van de zonen volgens de positie van de vader (Ambachtsman)

1. te werk gesteld
2. Scholier/student
3. werkloos

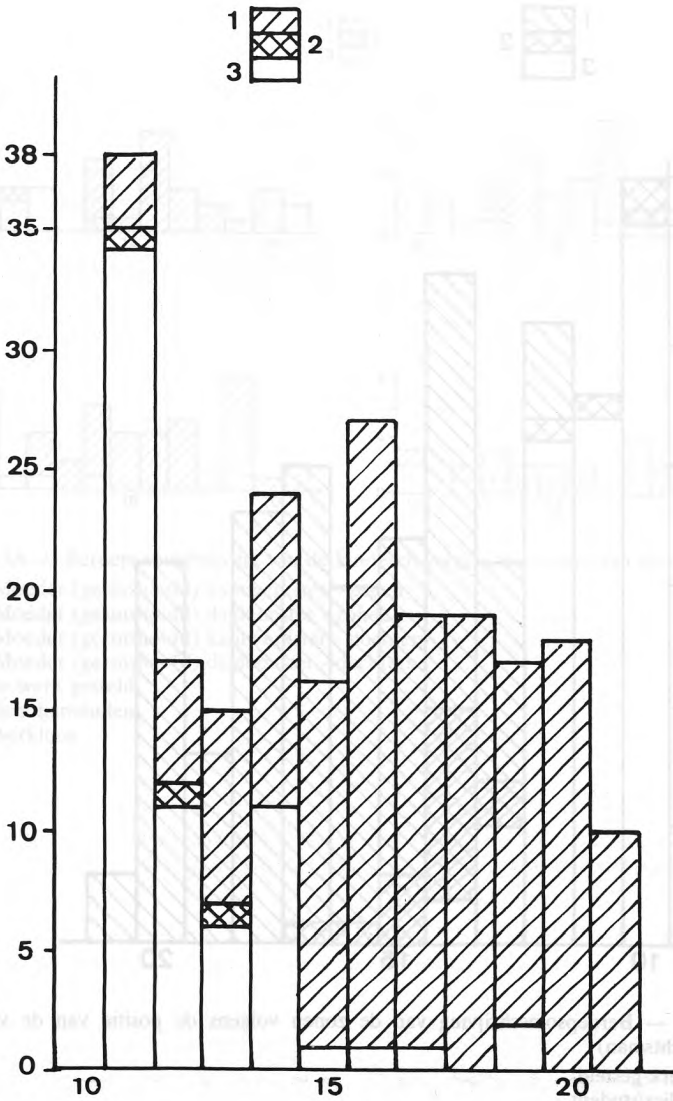

Fig. 3C — Beroepsomschrijving van de dochters volgens de positie van de vader (Ambachtsman)

1. te werk gesteld
2. Scholier/student
3. werkloos

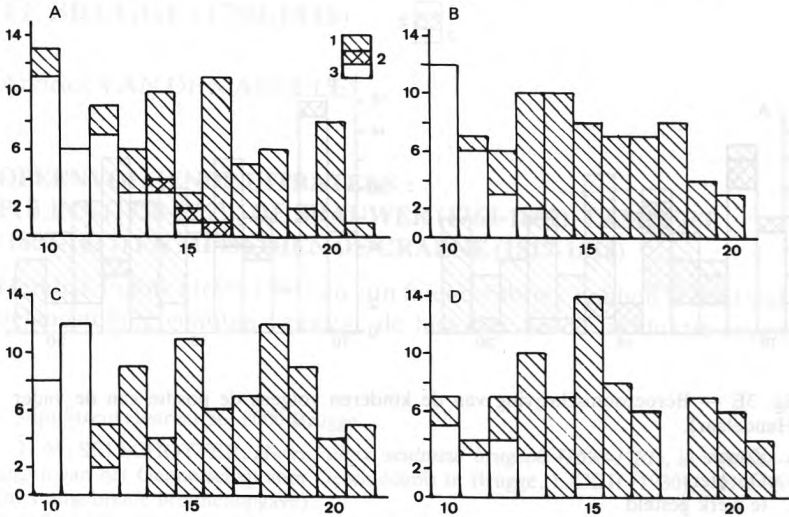

Fig. 3D — Beroepsomschrijving van de kinderen volgens de positie van de vader.

A. Vader dagloner - zonen

B. Vader wever - zonen

C. Vader dagloner - dochters

D. Vader wever - dochters

1. te werk gesteld

2. Scholier/student

3. werkloos

Beroeps- en gezinsstructuren

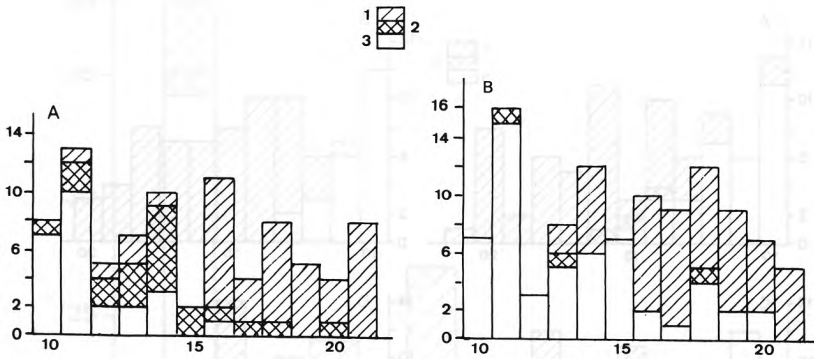

Fig. 3E — Beroepsomschrijving van de kinderen volgens de positie van de vader (Handelaar).

A. Zonen

B. Dochters

1. te werk gesteld
2. Scholier/student
3. werkloos

DE FAIENCEFABRIEK AAN HET MINNEWATER TE BRUGGE (1750-1818)

Andries VAN DEN ABEELE°

OPEENVOLGENDE UITBATERS : PULINX (1750-1763), DE BRAUWER (1764-1802), LAMBERT (1803-1817) EN MISSCHIEN DE CRAENE (1817-1818)

Hendrik Pulinx (1698-1781) en zijn faïencefabriek hebben al heel wat belangstelling genoten vanwege de historici¹ en de productie ervan

° Stijn Streuvelsstraat 56, 8000 Brugge.

1. M. SELSCHOTTER, *Henri Pulinx, sculpteur brugeois (1698-1781)*, in : Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge, LXXIII (1930), blz. 1-35 (met uitgebreide bronnenopgave).

A. VIAENE, *De faïencefabriek van Pulinx te Brugge 1764*, in : Biekerf, 55 (1954), blz. 247-248.

A. VIAENE, *Brugs gleierwerk van Pulinx en compagnie in de veiling van 25 oktober 1764*, in : Biekerf, 56 (1955), blz. 57-60.

A. VIAENE, *De faïencefabriek van Pulinx bij het Minnewater te Brugge*, in : Biekerf, 56 (1955), blz. 148-152.

L. DEVLIEGHER, *Hendrik Pulinx senior*, in : Nationaal Biografisch Woordenboek, dl. 2, 1966, kol. 711-716 (met uitgebreide literatuuropgave).

L. DEVLIEGHER, *Hendrik Pulinx junior*, in : Nationaal Biografisch Woordenboek, dl. 2, 1966, kol. 710-711.

L. TEETAERT, *Bijdrage tot de studie van de ondernemende stand te Brugge in de XVIIIe eeuw (1740-1780). De Nijverheden*, in : De Gidsenkring, jg. 3 (1964), nr. 4, blz. 2-22.

P. LENDERS, *Ondernemer en overheid in Vlaanderen circa 1750-1780. Een gevalstudie : de ceramiekfabriek Pulinx-De Brauwere te Brugge*, in : Bijdragen tot de geschiedenis, 60 (1977), blz. 91-132 (met bronnenopgave). Hierna geciteerd als P. LENDERS nr. 1.

P. LENDERS, *De laatste levensjaren van beeldhouwer Hendrik Pulinx*, in : Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge, CXVI (1979), blz. 245-255. Hierna geciteerd als P. LENDERS nr. 2.

N. GEIRNAERT, *De laatste levensjaren van beeldhouwer Hendrik Pulinx sr. († 1781). Een aanvulling en correctie*, in : Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge, CXVIII (1981), blz. 293-296.

Hendrik Pulinx (1698-1781). Wandelbrochure, Brugge, 1981 (met literatuuropgave).

vanwege de kunsthistorici².

We hopen met deze bijdrage enkele bijkomende lichten te werpen op de geschiedenis van het faiëncebedrijf en van zijn opeenvolgende uitbaters. Daarbij zullen we de juiste ligging van de fabriek met meer precisie aanwijzen.

HENDRIK PULINX EN COMPAGNIE

De aanvangsdatum van de faiëncfabriek is voldoende bekend. Op 26 juni 1750 verkreeg Pulinx een eerste octrooi vanwege de keizerlijke administratie voor de oprichting van zijn fabriek en op 4 september 1750 stemde het stadsbestuur er in toe hem stadsgebouwen en -gronden, gelegen nabij het Minnewater, gratis ter beschikking te stellen³.

Het is ook genoeg bekend dat het bedrijf zich niet probleemloos ontwikkelde en de onderneming voor Pulinx familiaal en financieel op een fiasco uitmondde.

Hierna volgen enkele nog niet eerder gepubliceerde gegevens over de onderneming tijdens de periode 1750-1754 (éénmanszaak Pulinx), 1754-1759 (vennootschap Pulinx, Pulinx junior en Jean Chauvet) en 1759-1763 (vennootschap Pulinx senior, Pulinx junior en Alexander Emmery).

De fabriek maakte gebruik van twee stadsgebouwen en richtte op stadsgrond verschillende bijkomende gebouwen op, die voor de gleiswerkkabriek nodig waren. Hendrik Pulinx beperkte zich evenwel niet tot het in gebruiknemen van een stadseigendom. Hij wou dichtbij de fabriek wonen en hiervoor verwierf hij een eigen huis.

Op 16 maart 1751 werd hij eigenaar van «een huis aan den voet van het fonteinbrugskén, commende jegens het huis en den heester genaemd den Appelboom, nieuw gebouwd op een weinig erve die

2. H. NICAISE, *Notes relatives à l'histoire des faiences de Bruges au XVIIIe siècle*, in : *Jaarboek van het Congres van het Oudheid- en Geschiedkundig verbond van België*, 1932, blz. 55-56.

E. DHANENS, *Hendrik Pulinx (1698-1781)*, in : *Drie Vlaamse meesters van de XVIIIe eeuw* : J. Garemyn - H. Pulinx - P. Pepers. Catalogus, Brugge, 1955, blz. 71-88 (met uitgebreide literatuuropgave).

H.D(E) W(ITTE), *Arsenaalstraat : 18e eeuwse faiëncindustrie*, in : *Brugs Ommeland* 18 (1978), blz. 307.

V. VERMEERSCH, *Brugge duizend jaar kunst*, Brugge, 1981, blz. 365-369.

3. Stadsarchief Brugge (verder SAB), Oud Archief, 118 : *Resolutieboeken*, 1749-1751, folio 185B.

afgesepareert is van den Appelboom»⁴.

Negen jaar later, op 5 december 1760, kocht hij in openbare verkoop het huis «Den Appelboom», met de erbij horende tuin. Beide huizen verbouwde hij tot één woning⁵.

Tijdens de periode 1751-1761 schijnen de zaken goed te zijn gegaan, althans geen abnormaal zware tegenslagen te hebben gekend, die het bestaan van het bedrijf zouden in gevaar hebben gebracht. Indien Pulinx of de vennootschap financiële moeilijkheden zouden gehad hebben, zou dit tot uiting gekomen zijn door inschrijvingen van hypotheken of door procedures van bewaard beslag op de eigendommen. De onderneming bleek integendeel gezond te zijn. Slechts één proces werd tegen de vennootschap gevoerd. Het waren Willem Archdeacon en Louis Peellaert die op 26 maart 1755 beslag lieten leggen op de privéwoning. Hierbij traden ze op namens de «Camer van Assurantie» en de «Fabrieke van zeildoek». Waarover het geschil liep en welk bedrag ermee gemoeid was, werd niet vermeld. Er volgde een lange procedure die op 13 juni 1758 op een eerste overeenkomst uitmondde, om op 19 december 1760 met een definitieve transactie te worden afgesloten⁶.

Het is bekend dat vanaf april 1754 de fabriek in een vennootschap werd ingebracht. «Pulinx en Compagnie» bestond uit Hendrik Pulinx, zijn zoon Hendrik Pulinx junior en de Gentenaar Jean Chauvet. Deze laatste werd in 1759 vervangen door Alexander Emmery, schoonzoon van Pulinx senior.

Einde 1760 - begin 1761 vielen twee belangrijke wijzigingen te noteren. De vennootschap (of Pulinx) verkreeg van de Provinciale Staten een lening van 6.000 gulden, waarvoor tot zekerheid een hypotheek gevestigd werd op de privé-eigendom (o.m. op de pas aangekochte «Appelboom») en op de fabriek. Een paar weken later werd één derde van de eigendom op naam van Hendrik Pulinx junior overgeschreven en één derde op naam van Alexander Emmery. Dit gebeurde hoogstwaarschijnlijk in het kader van de erfenisverdeling, aangezien de echtgenote Pulinx op 30 augustus 1760 overleden was⁷.

4. SAB, 138 : *Zestendelen*, O.-L.-Vrouw, f° 857².

5. *Ib.*, f° 3497.

6. *Ib.* f° 857² en 3596.

7. *Ib.* f° 842, 857², 4201. Burgerlijke Stand Brugge (verder BstB), overlijdensregister 1760, O.L. Vrouwparochie.

Tot op dat ogenblik had de associatie zich beperkt tot de uitbating van de fabriek ; in 1761 werden de jonge vennoten dus ook eigenaars van de gebouwen, voor een gelijk deel als Pulinx zelf.

In het jaar 1763 kende de onderneming moeilijkheden. In het kadasterregister is dit merkbaar door het feit dat op 2 maart 1763 procureur P. Wallop beslag legde op fabriek en woonhuis, wegens wanbetaling van 1.200 gulden⁸.

De vennoten waren toen al in onderhandeling met De Brauwer, met wie in januari 1763 een principieel akkoord van overname was bereikt. De overdrachtsakte werd echter pas op 31 december 1763 ondertekend en het vervolg zal aantonen dat De Brauwer eerst onderhandelingen met de Staten van Vlaanderen had gevoerd en een nieuwe lening had bedongen, vooraleer sloop te gaan⁹.

Hiermee was de associatie Pulinx, Pulinx en Emmery beëindigd en gingen de partners in onmin uit elkaar.

PULINX SENIOR VERSUS PULINX JUNIOR

De ruzies die ontstonden tussen Hendrik Pulinx senior en Hendrik Pulinx junior (1724-1787), evenals het geschil tussen Pulinx senior en de opvolger Pieter De Brauwer, hebben bij de biografen van de onfortuinlijke kunstenaar heel wat belangstelling genoten.

De elementen die over deze ruzies bekend zijn, komen met uitzondering van één brief van Pulinx junior, voort uit geschriften die van vader Pulinx afkomstig zijn en alleen zijn versie weergeven¹⁰. Hieruit moet men onvermijdelijk besluiten dat hij een eerlijk maar naïef man was en dat zowel zijn zoon als Pieter De Brauwer oneerlijk handelden.

Marcelle Selschotter sympathiseerde met Pulinx senior¹¹ terwijl P.

8. Ib. f° 842 en 4201.

9. Ib. f° 842 en 4201.

10. Het zijn :

— SAB, 122 : *Plakkaten*, II, 1533 : *Deductie ofte demonstratyf bewijs van den Onderganck en de ruïne van Hendrick Pulinx d'Oude (...)*

— Rijksarchief Brussel, *Raad van Financien*, 5186, brief van Pulinx 1764 (tekst als bijlage 1 in P. LENDERS nr. 2).

— SAB, 326 : *Gleermakers*, brief van Pulinx junior 1766 (tekst als bijlage V bij M. SELSCHOTTER).

11. M. SELSCHOTTER, *a.w.* : «La ruine de sa fabrique et les torts de son fils à son égard semblent être devenus, chez Pulinx vieillissant, une idée fixe».

Lenders met passie voor hem partij koos, meteen de zoon met alle zonden van Israël beladend¹². De versie van de feiten die Pulinx junior in zijn schrijven aan het centraal bestuur ontwikkelde, kon deze en andere auteurs niet overtuigen.

Is het mogelijk — voor zover het nog relevant is — twee eeuwen later, vader en zoon Pulinx voor de «vierschaar» van de geschiedenis te dagen en na te gaan of de beschuldigingen van de vader wel gegrond waren ?

Wie onvoorwaardelijk geloof hecht aan de verklaringen van de vader, houdt alvast geen rekening met de objectieve elementen die pleiten voor de zoon : het feit dat het stedelijk gezag voor hem partij koos tegen zijn vader, nochtans directeur van de openbare werken van de stad, en het initiatief nam om de oplage van diens «Demonstratyf Bewijs» gericht tegen Pulinx junior, in beslag te nemen en te vernietigen ; het feit dat de centrale overheid toestemde in de gevraagde collocatie van de vader ; het feit dat dezelfde overheid Pulinx senior in zijn klacht tegen De Brauwer ongelijk gaf ; het feit dat notaris Charles Donny de beschuldigingen van oneerlijke praktijken, door Pulinx senior geuit, van de hand wees ; het feit dat de eigen zaakgelastigde van Pulinx, K. Gyselen, zijn opdrachtgever desavoueerde¹³.

Er moet daarbij ook worden aan herinnerd dat Pulinx junior in zijn brief gericht aan de overheid meedeelde dat hij zijn berooide vader niet in de steek liet en hem een jaargeld van 120 gulden verzekerde¹⁴.

Eén der voornaamste beschuldigingen van Pulinx was dat zijn zoon samen met schoonzoon Emmery de koopsom bij de transactie met De Brauwer had opgestreken, zonder zich te bekommeren om de terugbetaling van schulden die hij, Pulinx, op persoonlijke naam maar ten behoeve van de vennootschap had aangegaan. Welnu deze beschuldiging stemt niet overeen met de werkelijkheid, althans niet voor verschillende onderdelen van het bedrijfspassief.

12. P. LENDERS, nr. 2 : «Steeds te goeder trouw vermoedde (Pulinx) niet dat men hem zou kunnen bedriegen. Dat zou zijn ongeluk worden. Het viel hem des te harder dat het zijn eigen zoon was die vals spel speelde. En hij had nochtans veel voor zijn Hendrik gedaan...». En ook nog : «De man bestierf het van schaamte, wanneer de schuldeisers hem aanklumpten en de zoon de verplichtingen van zijn vader als privé-transacties afwees».

13. zie M. SELSCHOTTER, *a.w.* ; P. LENDERS nr. 1 en nr. 2.

14. SAB, 326 : *Gleiermakers*. (M. SELSCHOTTER, *a.w.*, bijlage V).

Een eerste bewijs hiervan vinden we in de «secrete resoluties» van de stad. Toen aan Pulinx in 1753 — de fabriek werd nog door hem alleen uitgebaat — een lening van 500 ponden (meer dan 3.500 gulden) werd toegestaan door de Berg van Charitate, stelden Pulinx junior en Alexander Emmerij zich hiervoor solidair borg. Dat was dus precies het omgekeerde van wat Pulinx later verweet¹⁵.

We kunnen hierbij nu ook de inlichtingen voegen die in de registers van de zestendelen te vinden zijn.

Een eerste element dat hierin de beschuldiging van vader Pulinx ontkracht is de vaststelling dat onmiddellijk na de verkoop aan De Brauwer, de 1200 aan procureur P. Wallop nog verschuldigde gulden door Pulinx junior werden betaald, hoewel de lening destijds door vader en zoon samen was aangegaan¹⁶.

Vervolgens kan men vaststellen dat Pulinx junior en Emmerij leningen ten gunste van de firma hadden aangegaan, wellicht gezamenlijk met de vader. Wanneer deze insolvent geworden was, en ook Emmerij zijn verplichtingen niet meer nakwam, stond Pulinx junior er alleen voor om aan de schuldeisers het hoofd te bieden. Hij werd dan ook verplicht zijn schoonbroer gerechtelijk te vervolgen en beslag op diens eigendommen te doen leggen, teneinde terugbetaling van zijn aandeel te bekomen in de 1.300 ponden (meer dan 9.000 gulden) die aan verschillende crediteuren verschuldigd waren. Met veel moeite en pas na verschillende jaren, lijkt hij een overeenkomst bereikt te hebben¹⁷.

DE OPVOLGING VANAF 1764

Het was dus op 31 december 1763 dat de drie vennoten van de gleiswerkfabriek Pulinx de volledige eigendom vervreemdden : de privé-eigendom, de fabrieksgebouwen op stadsgrond en het handelsfonds kwamen in handen van een nieuwe eigenaar, een zekere De Brauwer.

Wie was die «moeilijk thuis te wijzen»¹⁸ Pieter De Brauwer ?

15. SAB, 118 : *Resolutieboeken*, 1753-56, f° 25v°, actum van 7 mei 1753.

16. SAB, 138 : *Zestendelen*, O.-L.-Vrouw, f° 3596.

17. SAB, *id.*, f° 4256, 4257, 4258.

18. P. LENDERS nr. 2, blz. 99.

In een genealogische studie over de familie De Brouwer werd hij vereenzelvigd met Pieter Jacobus de Brouwer (Oostende 30 april 1743 - Brugge 3 april 1817), het zevende kind van de bekende zeeman en handelaar Willem de Brouwer (1693-1767). Pieter de Brouwer was een jongere broer van de in de Brugse geschiedenis beter bekende Denis of Dyonisius de Brouwer (1729-1799)¹⁹.

Bij het «toewijzen» van de gleiswerkfabriek aan de Brouwer zijn de auteurs onvoldoende kritisch geweest. Immers, bij de onderhandse overeenkomst tot overname van de fabriek in januari 1763 was Pieter Jacobus de Brouwer 19 jaar, wat hem als partner nogal onwaarschijnlijk maakt. In 1764, 21 jaar geworden, werd hij lid van de St.-Sebastiaansgilde²⁰, het jaar daarop van de Vrije Archiers te St.-Kruis²¹ en in 1769 van de St.-Jorisgilde²².

Douxchamps en de Brouwer vermelden hem als uitgeweken naar Cadix waar hij drie jaar handel dreef en tevens huwde met de française Madelaine de Maisonneuve. Dit kan best in de jaren 1766-68 geweest zijn.

In 1764 en 1765 werd hij immers alléén lid van de schuttersgilden, terwijl in 1769 zijn jonge echtgenote samen met hem lid werd van de St.-Jorisgilde en ook nog bijvoeglijk lid van de St.-Sebastiaansgilde werd²³.

Men mag dus veronderstellen dat het echtpaar in 1769 in Brugge woonde, hoewel het in Oostende is dat de Brouwer op 25 september 1770 onder curatele werd geplaatst wegens overdreven schulden. Het echtpaar kan natuurlijk in de loop van 1769 of 1770 naar Oostende verhuisd zijn.

Hoe dan ook, in Oostende onder curatele geplaatst, zou hij in Brugge niet ongestoord de gleiswerkfabriek verder hebben kunnen uitbaten. De brieven die de uitbater op 22 juli 1770 naar gevolmachtigd minister A. von Stahremberg en op 27 september 1770 naar burgemeester de la Coste stuurde zijn evenmin begrijpelijk indien ze

19. L. DOUXCHAMPS en Y. de BROUWER, *De familie de Brouwer*, dl. I, Brugge, 1954, blz. 49.

20. H. GODAR, *Histoire de la Gilde de St.-Sebastien*, Brugge, 1947, blz. 362.

21. A. DEWITTE, *500 jaar vrije archiers*, Brugge, 1975, blz. 144.

22. A. VANHOUTRYVE, *De Brugse Kruisbooggilde van Sint-Joris*, blz. 241.

23. A. VANHOUTRYVE, *a.w.*, blz. 241 ; H. GODAR, *a.w.*, blz. 367.

uitgingen van iemand die in zware financiële moeilijkheden verkeerde en die wat de tweede brief betreft, pas twee dagen voordien onder curatele was geplaatst²⁴.

Pieter Jacob de Brouwer overleed te Brugge in 1817, weduwnaar en zonder nakomelingen. Hij woonde in de Ezelstraat, ten huize bakker Pickery, alwaar einde mei de openbare verkoop plaats vond van zijn meubelen, klederen, linnen en juwelen²⁵.

Exit dus Pieter Jacob de Brouwer als mogelijke opvolger van Hendrik Pulinx. Volgende tijdgenoot en homoniem komt hiervoor meer in aanmerking.

PIETER JAN DE BRAUWER

Op 16 Brumaire An XI (25 november 1802) overleed te Brugge in de Sulferbergstraat, Pieter Jan De Brauwer. Hij was op 8 maart 1731 in Gent geboren en in de St.-Niklaaskerk gedoopt, als zoon van Pieter De Brauwer en Maria Van Branteghem, en hij was weduwnaar van Thérèse Plasschaert. Zijn overlijden werd gemeld door zijn vriend Jacques De Sutter en door zijn dochter Maria De Brauwer, die gehuwd was met landbouwer (of tuinbouwer) Plasschaert. Als beroep van de overledene werd opgegeven : fabrikant²⁶.

Het ging om de man die op het adres Arsenaalstraat C10-23, «aan het sas binnenwater» woonde en er een «fabrique van gleyers» uitbaatte²⁷.

Ook al stierf De Brauwer niet in de woning Arsenaalstraat maar in de vlakbij gelegen Sulferbergstraat (een foute notering vanwege de bediende van de burgerlijke stand is niet uit te sluiten), er kan geen twijfel over bestaan dat hij het wel was die in 1763 de faiëncfabriek van Pulinx overnam.

Niet alleen kloppen de biografische gegevens veel beter — De Brauwer was 32 jaar op het ogenblik van de overname en volgens eigen mededelingen stond hij vanaf zijn 24ste in het zakenleven — maar er was ook een rechtstreeks bewijs : De Brauwer maakte zelf, in zijn briefwisseling met de Staten van Vlaanderen, melding van de

24. P. LENDERS, nr. 1, blz. 125-129.

25. *De Gazette van Brugge*, 23 mei 1817.

26. BstB, overlijdens, An XI nr. 175.

27. SAB, *Bevolkingsboeken*, periode 1792-1812.

naam van zijn ouders, Pieter De Brauwer en Marie (Jeanne) Van Branteghem²⁸.

Pieter Jan De Brauwer woonde al in 1755 in Brugge, waar hij lid werd van de Kruisboogilde St.-Joris²⁹. In juni 1756 huwde hij met Marie Thérèse Plasschaert (Brugge 2 juli 1732 - 24 maart 1766). De twee getuigen bij dit huwelijk wijzen op de relaties die het echtpaar in de goede kringen onderhield. Het waren «Jonkheer François Du Dois, vice comite de Loon» en Joseph Van Praet, waarschijnlijk de lakenhandelaar of zonet zijn zoon de drukker³⁰. Het gezin ging op de St.-Annaparochie wonen en, ondanks zijn jeugdige leeftijd, werd Pieter Jan De Brauwer er kerkmeester, wat eveneens op een behoorlijke status wijst³¹.

Op 20 juli 1759 werd hun zoon Pieter Martinus gedoopt en op 16 augustus 1761 hun dochter Maria Theresia. Peter van de zoon was Martinus De Brauwer, die niet aanwezig was. Het is heel waarschijnlijk dat hij de Gentse zakenman was die één van de geldschieters was van de Oostendse houtzagerij-vennootschap en waarschijnlijk was hij een broer van Pieter Jan De Brauwer. Als peter voor de dochter trad Pater Petrus Augustinus De Hulster op. De meters waren telkens van de familie Plasschaert³².

We hebben dus zekerheid over de identiteit van de faïencefabrikant. Hij was Pieter Jan De Brauwer (1731-1802) afkomstig uit Gent, zonder enige verwantschap met de Oostends-Brugse familie de Brouwer.

In het licht van deze gegevens kunnen de met mekaar verwarde biografieën van Pieter Jacob de Brouwer en Pieter Jan De Brauwer uit elkaar gehaald en beter begrijpelijk worden.

28. Archief Staten van Vlaanderen, 924, fol. 182, geciteerd in P. LENDERS nr. 1, voetnoot 18.

29. A. VANHOUTRYVE, *a. w.*, blz. 239.

30. SAB, *Doop-, trouw- en begraafboeken*, 1756.

31. SAB, *Doop-, trouw-, en begraafboeken*, 1759, St.-Anna, doopakte Pieter Martinus De Brauwer, vermeldt na de naam van de vader : «magistri fabricae hujus ecclesiae».

32. SAB, *Doop-, trouw-, en begraafboeken*, 1759 en 1761.

J.J. HEIRWEGH, *Une société par actions dans les Pays-Bas Autrichiens. La compagnie des moulins à scier le bois près d'Ostende*, in : Contributions à l'histoire économique et sociale, VII, Brussel, 1976.

DE FAIENCEFABRIEK DE BRAUWER (1764-1802)

P. Lenders heeft de geschiedenis van de faiencefabriek over de periode 1764-1781 in detail bestudeerd. Hij baseerde zich hiervoor op de documenten die hij aantrof in de archieven van de Staten van Vlaanderen en de Raad van Financiën. Wij voegen hier thans nog een Brugse belichting aan toe, op basis van de gegevens die wij aantreffen in de registers der zestendelen en andere archivalia.

Pas was De Brauwer eigenaar geworden, of heel wat wijzigingen traden in. Hendrik Pulinx junior regelde de schuld bij Pieter Wallop wat toeliet op 9 januari 1764 de beslaglegging van het vorig jaar in te trekken³³. Twee dagen later was de onderhandeling met de Staten van Vlaanderen rond, mocht De Brauwer verder beschikken over de 6.000 gulden die aan Pulinx waren toegestaan en ontving hij een bijkomende 6.000 gulden. Ter garantie werd een tweede hypotheek gevestigd op woonhuis en fabriek³⁴.

Wat wel verrassend was en tot hiertoe niet werd gereleveerd, was dat op dezelfde 11 januari 1764, 25 procent van de eigendom opnieuw werd overgenomen («aen hem geretrocedeert» zegt de tekst) door Alexander Emmery³⁵.

ALEXANDER EMMERY (1726-1799)

Het wordt tijd het zoeklicht op Alexander Emmery te richten. Hij was een zoon uit het zeer kroostrijk gezin van procureur en klerk van de vierschaar Rochus Emmery en Marianne Roels en was in 1751 gehuwd met Johanna Pulinx, de dochter van Hendrik Pulinx senior³⁶. Het echtpaar had minstens twaalf kinderen. (zie bijlage 1).

Emmery was «meester crudenier», een beroep dat heel wat handelsactiviteiten kon behelzen. In 1758 werd hij voor het eerst lid van de «eed» van zijn nering, functie die hij ook in 1764, 1767 en 1770

33. SAB, 138 : *Zestendelen*, O.-L.-Vrouw, f°s 842 en 3596.

34. *Id.*, f°s 842 en 4201.

35. *Id.*, f° 842.

36. A. SCHOUTEET, *De klerken van de vierschaar te Brugge met inventaris van hun protocollen*, Brugge, 1973, blz. 94 en 189. Alle in ons hoofdstuk over A. Emmery zonder referentie vermelde gegevens komen uit : SAB, 202 : *Becommerde en insolvente boedels*, Alexander Emmery, 1772 (nr. 229).

vervulde. In 1766 werd hij zelfs stadhouder, maar tot deken bracht hij het niet³⁷.

Hij had een niet onbelangrijke onroerende notoriteit, die bestond uit drie eigendommen in de Steenstraat : «De ongepluimde vogel» (met een uitgang langs de kant St.-Salvatorskerkhof), «De drie Mooren» en «Het groot Calis»³⁸.

Verder bezat hij een huis in het Oost-Gistelhof en één in het Palmstraatje, vier huisjes in de Klokstraat, het huis «Ten Gimberen» met erbij horende brouwerij gelegen «an de cleene Eekhoutbrugge», een huisje in Oostkerke en een tweederden-aandeel in een biervoerdersofficie.

Toen de vennootschap Pulinx en Compagnie op 31 december 1763 verkocht werd, was hij eigenaar van 33 procent van de immobiliën en enigszins verrassend bleek hij veertien dagen later voor 25 procent eigenaar te zijn gebleven. Men zou op het eerste gezicht een «combine» tussen De Brauwer en Emmery kunnen vermoeden, maar de gegevens die we terugvinden in het bundel «becommerde boedel Emmery» tonen aan dat het met medeweten was van vader en zoon Pulinx dat hij eigenaar bleef. De Brauwer kocht dus geen 100 maar slechts 75 procent van de vennootschap aan en Emmery bleef zijn vennoot.

We kunnen hierbij vaststellen dat Pulinx senior opnieuw enigszins de waarheid geweld aan deed door zijn verklaring dat De Brauwer alles had gekocht «pour une somme très modique». Voor 24.000 gulden kocht De Brauwer immers maar de drievierden en nam ook nog de zelfde proportie van de schulden tegenover de Staten van Vlaanderen over, hetzij 4.500 gulden. Deze 28.500 gulden als aankoop prijs voor drievierden van de eigendom, lagen in de lijn van de 12.332 gulden die Jean Chauvet in 1759 had bekommen voor de verkoop van zijn drieëndertig procent. Daarbij keerde De Brauwer nog jaarlijks 425 gulden dividend uit aan zijn mede-eigenaar en stille vennoot Emmery.

Alexander Emmery verkeerde bestendig in financiële moeilijkhe-

37. SAB, 370 : *Kruidentiers*, rekeningenboek 1724-96.

38. Deze eigendommen bevonden zich op de percelen later ingenomen door cinema «Vieux Bruges» en thans grootwarenhuis Sarma. Het deel Steenstraat tussen Vleeshuis en St.-Salvatorskerkhof werd de «ongepuimde vogelstraat» genoemd. Nog bij het overlijden van Alexander Emmery in 1799 werd deze straatnaam opgegeven, die zelfs in de 19de eeuw nog in gebruik bleef.

den en zou daardoor de faïencefabriek heel wat problemen bezorgen. Op zijn aandeel in de eigendom werd achtereenvolgens beslag gelegd door Joseph van Outryve aan wie hij 150 ponden verschuldigd was (op 27 februari 1765)³⁹ door Joseph Emmery en Joseph De Praeter voor een niet nader genoemd bedrag (op 5 maart 1765)⁴⁰, door Hendrik Pulinx junior wegens de gemeenschappelijk door hen aangegane leningen voor totaal 700 ponden bij Joseph Van Outryve, Boudewijn Boone en schepen Pruyssenaere en voor totaal 600 ponden bij de dames Isabelle Faignaert en Johanna Van Daele (op 11 april 1765)⁴¹ en door de vroegere medevenoot Jean Chauvet die 1821 ponden van Emmery opeiste (op 10 juli 1765)⁴². Weliswaar kon Emmery zich op 16 maart van het eerstgenoemde beslag ontdoen, maar andere raakte hij pas in 1768 of zelfs helemaal niet meer kwijt⁴³. Samen met Pulinx junior bereikte hij op 12 juni 1767 een akkoord met hun gemeenschappelijke schuldeisers, die toelieten dat de solidaire schuld omgezet werd in hoofdelijke schulden van de twee ontleners, elk voor de helft⁴⁴. Het vervolg zal aantonen dat Emmery er nimmer toe kwam zijn deel af te korten.

De problemen minderden niet en weldra werden nieuwe procedures ingespannen. Eerst werd beslag gelegd door Rosa De Praeter, erfgename van Joseph De Praeter over een bedrag van 300 ponden (op 1 augustus 1768), en vervolgens door Marie Van der Plancke die nog 1.000 gulden van Emmery moest terug krijgen (op 10 november 1770)⁴⁵.

Het echtpaar Emmery-Pulinx had tegen die tijd het wanhopige van zijn toestand ingezien en bij de Grote Raad te Mechelen een verzoek tot faling op bekentenis en met vrijwillige boedelafstand ingediend. Zij bekwamen inderdaad brieven van «cessie miserable» en op 27 november 1770 werden hun crediteuren bijeengeroepen. Meer dan zestig schuldeisers lieten zich in het faillissement inschrijven, waaronder een aantal openbare besturen die achterstallige taksen en belastingen opeisten. En natuurlijk kwamen ook de jarenlange

39. SAB, 138 : *Zestendelen*, O.-L.-Vrouw, f°s 842 en 4201.

40. *Id.*, f°s 842 en 4256.

41. *Id.*, f°s 4256, 4257, 4258.

42. *Id.*, f°s 4256, 4257.

43. *Id.*, f°s 842, 4201.

44. *Id.*, f°s 842, 4257.

45. *Id.*, f°s 4256, 4257.

schuldeisers opdagen, die tevergeefs beslag hadden gelegd op de eigendommen van het echtpaar. Het bewaarde verslag over het faillissement dateert van 21 juli 1772, en geeft een interimtoestand, geen definitieve afrekening. Men kan dus niet nagaan hoeveel het uiteindelijk deficiet bedroeg.

Enerzijds figureerden bij de activa de verschillende eigendommen (zonder waarde aanduiding, hoewel de meeste al verkocht waren), anderzijds bracht de verkoop van het roerend bezit (vooral de winkelgoederen, die men gedurende 10 achtereenvolgende dagen verkocht !) 1.075 ponden op en bedroegen de commerciële vorderingen en de verkoop van Emmery's aandeel in de gleiswerkfabriek (waarover we het aanstonds zullen hebben) 1.792 ponden, of een totaal van 2.867 ponden, nagenoeg 20.000 gulden.

Op het passief kwamen talrijke grote schuldvorderingen voor. Zo eiste de stad Brugge 2.500 gulden achterstallige taksen en moest Jean Baptiste Chauvet, de vroegere vennoot van de gleiswerkfabriek nog meer dan 15.000 gulden krijgen. Dit betekent dat hij na 1759 nooit betaling kreeg van zijn door Emmery voor 12.332 gulden overgenomen aandelen, en dat hij niet eens de intresten op deze uitstaande schuld had kunnen loskrijgen !

Men mag dan ook besluiten dat het passief niet alleen ruimschoots het actief overtrof, maar er wellicht een veelvoud van was, zodat Emmery een opzienbarende en belangrijke krach veroorzaakte.

Zijn droevige toestand werpt een bijkomend licht op de onontwarbare problemen waarmee de families Pulinx en Emmery te worstelen hadden, en toont aan dat vader Pulinx niet de enige was om deze nochtans gunstig bekende families in de Brugse handelsmiddens in opspraak te brengen.

Emmery bleef na het faillissement in Brugge wonen, blijkbaar als huurder in één van zijn vroegere eigendommen, en was er in 1781 bij om de povere nalatenschap van schoonvader Pulinx te gelde te maken⁴⁷.

46. *Id.*, f° 4282 : Huis «Het groot Calis» op 12 dec. 1771 verkocht aan Pieter Beuckels ;

Id., f° 4298 : Huis «De drie Mooren» op 17 mei 1771 verkocht aan Marcellinus Van Steenbrugge ;

Id., f° 4227 : Huis «De ongepluimde vogel» op 28 mei 1771 verkocht aan Anna Jacoba Beuckels.

47. M. SELSCHOTTER, *a.w.*, bijlagen VI en VII.

Het is waarschijnlijk dat hij stilaan weer enige activiteit op gang kon brengen. Na 1770 was over hem niets meer te bespeuren in de resolutieboeken van de nering der «crudeniers», maar in 1787 dook hij plots weer op : hij ondertekende samen met de andere leden van de nering een verbintenis tegenover de zwaardekens van de stad om, in geval van troebelen, de orde mee te helpen handhaven. Hij ondertekende als «Alexander Emmery d'oude» samen met zijn zoon «Alexander Emmery de Jonge», zodat er geen twijfel over bestaat dat het wel de vroegere gefailleerde was die terug boven water kwam⁴⁸. Emmery junior was op dat ogenblik trouwens niet in Brugge, en het was zijn broer Charles die in zijn naam ondertekende. Alexander Emmery junior had in 1786 de stad verlaten, en had zich als buitenpoorter laten inschrijven, met domicilie bij zijn tante Marie Anne⁴⁹.

Zij was deze familiedienst wel verschuldigd, want enkele dagen vóór het faillissement had vader Emmery op naam van zijn ongehuwde zusters een gunstig huurkontraakt voor 18 jaar laten registreren op het huis dat hij aan de kleine Eekhoutbrug bezat en dat door hen bewoond werd : dit was een «zet» die door de curator en de schuldeisers naderhand tevergeefs werd aangevochten⁵⁰. De zoon Emmery ging zich te Sluis vestigen en liet zich in 1790, met de nodige vrijstellingen die hij van de Brugse nering verkreeg, aldaar als kruidenier aanvaarden⁵¹.

In 1788 was het faillissement van achttien jaar geleden blijkbaar uit de herinneringen verdwenen, en werd Alexander Emmery «d'oude» opnieuw lid van de «eed» van de kruideniers. Hij werd toen als suikerbakker genoteerd⁵². Bij zijn winkel had hij een gelagzaal, waar

48. SAB, 370 : *Kruideniers*, registers 1596-1795, verbintenis van 10/09/1787.

49. A. SCHOUTEET, *Indices op de buitenpoorterboeken van Brugge*, dl. I, Brugge, 1965, blz. 52, dl. II, Handzame, 1973, blz. 53.

50. Zie voetnoot 36.

51. SAB, 370 : *Kruideniers*, resolutieboek. Waarschijnlijk is het deze Emmery die zich bij de revolutionairen aansloot in de Franse tijd en over wie in verband met de samenstelling van de eerste nieuwe rechtbank voor het arrondissement Eeklo die in 1795 te Sas van Gent zetelde het volgende geschreven werd : «O ironie, men kon geen rechters en advocaten vinden... er werden procureurs en deurwaarders uit kroeghouders gerecrueteerd. Tot rechter werd een zekere Emmery benoemd, uit Brugge gevluht, die te Sluis een gaarkeuken en een kroeg exploiteerde» (Ph. VAN HILLE, *Het Hof van Beroep van Brussel en de rechtbanken van Oost- en West-Vlaanderen onder het Frans Bewind 1800-1814*, Handzame, 1970, blz. 89).

52. Zie voetnoot 37.

soms vertoningen werden gehouden, zoals de «première» te Brugge van een «Genuees schaduwspel» op 21 juni 1789⁵³.

Op 26 december 1799 (6 Nivose An VII) overleed hij in de ouderdom van 73 jaar. Hij woonde nog altijd in de Steenstraat, toen nog Ongepluimde-vogelstraat genoemd, en werd als «confiseur» vermeld op de overlijdensaangifte⁵⁴.

DE BRAUWER (1771-1781)

Had de curator in 1772 de eigendommen uit het faillissement Emmery nog niet verkocht, dan was hierop evenwel één uitzondering : het aandeel in de gleiswerkfabriek. Het was duidelijk in het belang van de schuldeisers, geen vennoten te blijven in een risicodragende onderneming, vandaar dat al heel vlug, op 15 mei 1771 een compromis werd bereikt tussen de curator en de voor de hand liggende koper, Pieter Jan De Brauwer. Voor een bedrag van 4.000 gulden en mits overname van de schuld van 1.750 gulden ten overstaan van de Staten van Vlaanderen, werd hij eigenaar van dit hem nog ontbrekende vierde deel van de totale eigendom.

Op 22 oktober 1771 liet hij de overschrijving in het kadaster op zijn naam doen en deed hij tevens de beslagleggingen schrappen die op naam van de nu gefailleerde Emmery in de loop van de voorbije jaren waren ingeschreven. Weliswaar had hij op het ogenblik van het interimrapport op 21 juli 1772 nog de koopsom niet voldaan, maar de curator twijfelde niet aan de goede afloop. De Brauwer was immers een kredietwaardig man. Over gans de periode 1764-1772 was tegen hem, in schrille tegenstelling met Emmery, geen enkele actie ingespannen. Dit zou ook zo blijven in de volgende jaren, tot in 1780.

Toen begon het verkeerd te lopen. Eerst was het Marie Françoise van Outryve die een arrest tegen hem bekwam wegens een onbetaalde wisselbrief (6 augustus 1780). Ernstiger werd het toen de Staten van Vlaanderen op 2 juni 1781 uitvoering eisten van het terugbetalingsschema voor de in 1764 geleende 12.000 gulden : De Brauwer had slechts gedeeltelijk het aflossingsplan nagevolgd. Hij bleef in totaal nog 8.000 gulden verschuldigd⁵⁵.

53. J. VAN WALLEGHEM, *Merckenweerdigste Voorvallen 1789*, Brugge, 1984, p° 99 (Daegelijksche Gevallen).

54. BstB. overlijdensakten, An VII, nr. 352.

55. SAB, 138 : *Zestendelen*, O.-L.-Vrouw, f°s 4201, 4256, 4257, 4322, 4385.

Dan volgden verschillende processen. Eerst waren het Cornelis en Nicolaas Hertog van Rotterdam die een arrest bekwamen wegens het niet terugbetalen van 3.700 hollandsche gulden en 360 pond sterling. Vervolgens traden Jan de Net en Pieter van Outryve tegen De Brauwer op. (25 augustus 1781) Dit leek wel het einde te zullen zijn van de faiencefabriek. Volgens berichten die de Raad van Financiën op 31 december 1781 bereikten was De Brauwer failliet. Dit was dan het laatste wat men over hem en zijn fabriek vernam, zo schreef P. Lenders⁵⁶.

DE BRAUWER (1781-1802)

We weten ondertussen dat dit niet juist is, want De Brauwer stierf als glaiswerkfabrikant in 1802, na bijna 40 jaar uitbating. Hij moet er in geslaagd zijn de schuldeisers van 1781 voldoening te geven, want geen van hen was nog crediteur op het ogenblik van de successie.

Dit wil niet zeggen dat de toestand er veel op verbeterd was, want bij het overlijden van De Brauwer verzaakte zijn dochter aan de nalatenschap. Marie Plasschaert-De Brauwer stond er waarschijnlijk zelf ook niet beter voor, want al in 1790 had de directeur van provinciale rechten ten provisionele titel oppositie betekend op het mogelijks van haar vader te verwachten erfdeel, omdat zij de enorme som van 43.133 gulden verschuldigd was⁵⁷.

De schuldeisers van Pieter De Brauwer, onder wie P.J. Leemans, P. Depotter, P. Descamps, weduwe Quique en het huis Malstal, stelden griffier Johannes Donny als sindic aan. Hij had de moeilijke opdracht de verwezenlijkbare eigendommen — nog steeds : het privéhuis en de fabriek — zo goed mogelijk te verkopen.

Hij was er zich evenwel van bewust dat een gedeelte van wat hij te koop bood, weinig waarde had. De fabriek stond immers op stadsgrond en indien de stad niet bereid werd gevonden de beschikking over het terrein verder toe te zeggen, was er van verkoop van de fabriek geen sprake meer.

De sindic ging hierover onderhandelen en bekwam van de stad op 25 Vendémiaire Jaar XII (2 september 1803) een supplementaire erfpacht, zodat hij als één geheel te koop kon aanbieden : het direc-

56. SAB, *Zestendelen*, O.-L.-Vrouw, f°s 4322, 4385.
P. LENDERS, nr. 1, blz. 121.

57. SAB, *Zestendelen*, O.-L.-Vrouw, f°s 4322, 4385, 5027.

teurshuis, de fabrieksgebouwen en de door de stad in huur gegeven gebouwen en terreinen. Wie het geheel aankocht, kon zonder probleem de gleiswerkfabriek verder zetten. Op basis hiervan vond Donny dan ook een koper en op 1 Nivôse van het jaar XII (23 december 1803) kon hij met goedkeuring van de beslagrechter de akte verlijden. De prijs bedroeg 1.350 gulden⁵⁸.

Dit was het einde van de periode De Brauwer. De moeilijke financiële toestand over de periode 1780 tot aan het overlijden van de eigenaar zal zeker niet bevorderlijk geweest zijn voor de productie en de handel, hoewel we bij gebrek aan concrete gegevens hieromtrent geen besluit in een of andere zin kunnen formuleren.

DE FAIENCEFABRIEK LAMBERT (1803-1817)

Koper van de eigendom was apotheker Ignatius Roels. Deze aankoop was duidelijk als belegging bedoeld, en er moesten dus uitbaters gevonden worden.

Na het overlijden van Pieter Jan De Brauwer — of wellicht nog tijdens zijn leven — had een al wat oudere en ongehuwde dame, Jeanne Mermans, haar intrek in de «Appelboom» genomen. Zij was in 1747 in Brugge geboren als dochter van Louis Mermans en Marie Dhondt en bleef met de gleiswerkfabriek verbonden tot aan haar overlijden op 22 januari 1814⁵⁹. Einde 1803 kwam een vijftigjarige vrijgezel haar in de «Appelboom» vervoegen⁶⁰. Jean Baptiste Lambert was in Brugge geboren op 6 juli 1754 als zoon van Jean Baptiste Lambert en Marie Josèphe Lepere. Hij werd boven de doopvont gehouden door een adellijke peter en meter : Herman van Leeuwen en Anna Johanna de Cabilliau⁶¹.

Over deze uitbaters van de gleiswerkfabriek is ons voorlopig niets méér bekend. Wat hadden ze voordien verricht en waar hadden ze gewoond ? Hoe brachten ze de revolutiejaren door ? Welke waren hun onderlinge relaties ?

Het feit dat ze in de woning C10-23 kwamen wonen was natuurlijk op zichzelf geen bewijs dat ze het faiëncebedrijf ook verder zetten. Beiden werden immers in het bevolkingsregister genoteerd als

58. RAB, *Registratie en Domeinen*, Successies An XII, nr. 62, De Brauwer.

59. SAB, *Bevolkingsboeken*, 1792-1812. BstB, overlijdens, 1814, nr. 136.

60. SAB, *Bevolkingsboeken*, 1792-1812.

61. BstB, *Doop-, trouw-, en begraafboeken*, 1754.

«particulier». We hebben evenwel andere bewijzen dat ze de zaak wel degelijk verder zetten.

In de «régistres des patentables» voor het jaar 1809 stond Jean Lambert onder het nummer 415 ingeschreven als «revendeur de fayence», in 1810 onder het nummer 425 met hetzelfde beroep en in 1811 onder het nummer 426 als «marchand de fayence». Een grote zaak was het niet, indien men de bescheiden patentbelasting als maatstaf neemt : 19,35 fr, 19,20 fr en 38,50 fr over de drie gemelde jaren⁶².

We leren nog iets méér over het bedrijf, dank zij een advertentie die op 24 april 1807 in «De Brugsche Gazette» verscheen en die als volgt luidde :

«Niettegenstaende sommige uytstrooyen dat de Gleyersche fabriek binnen de stad van Brugge in geene werkzaamheyd meer en is, is oorzaeke waerom de geassocieerde d'eer hebben te laeten weten dat de zelve meer als ooyt voorzien is van alles hetgene de zelve aengaet, benevens een aldergrootste assortiment van witte en geschilderde tegelkens. De brieven dienaengaende te adresseeren aan J. Lambert, Directeur der zelve, C 10-23 Bij het Begynhof».

Hieruit maken we op dat er minstens twee vennoten waren (Jean Lambert ? Jeanne Mermans ? wellicht apotheker Roels ?), dat er aanleiding moet geweest zijn om het gerucht te doen ontstaan dat het bedrijf was stil gevallen, maar dat de directie integendeel beklemtoonde dat de zaak «meer als ooyt» actief was.

WELKE ACTIVITEIT ?

De faiëncehandel werd dus alvast verder gezet. Werd er ook nog ter plaatse geproduceerd ? De opgave in de patentregisters van het beroep «revendeur» en «marchand» geeft een aanduiding dat het eerder om handel ging. Men moet evenwel de beroepsaanduiding in deze registers niet altijd op de letter nemen. De advertentie sprak van de «gleyersche fabriek», wat dan weer op een produktie-activiteit wees.

Anderzijds stellen we vast dat in 1814 inderdaad nog een volledig industrieel complex aanwezig was. Drie maanden na de dood van Jeanne Mermans werd de ganse eigendom te koop aangeboden. De

62. SAB, *Registers van patentplichtigen*, 1809, 1810 en 1811.

advertentie hiervoor, verdient ook in extenso te worden meege-
deeld :

«Fabricque van Gleyerswerk binnen Brugge te koop. Uit ter hand te koop : eene schoone Fabrieke van Gleyerswerk, staende binnen de stad Brugge by het Minnewater, met Gleyers(h)oven, calcineer-(h)oven, twee peerdemolens, draeybanken, vorms en menigvuldige andere ustencilen. Benevens het huis van den Directeur daer van gesepareert, voorzien van differente boven- en benedenkamers, keuken en groot magazijn, schoonen hof en voordere gerievelijkheden, alle de ingredienten, het cru, biscuit, en goederen in het magazyn zullen ook aen den koper op voordelige condities overgelaten worden, om seffens in gebruike te nemen»⁶³.

Deze beschrijving beantwoordde bijna woordelijk aan de inventaris van wat Pulinx in 1754 als activa had ingebracht in de toen nieuwe vennootschap : «fabrique, backovens, calcineovens, draayereyen, vormplaets, magazynen, huizinge voor den eersten directeur waer dat de magazynen van het ghefabriceert gleyers zijn, den terreyn tot emmagasineeren (van) het brandhout en de aerde, huys waer men de materialen maakt, de stallinge voor de peerden en aerdebakken»⁶⁴.

Het te koop stellen van de ganse eigendom betekende ook het einde van de activiteiten voor de zestigjarige Lambert, die de directeurswoning verliet en zich op het adres Vismarkt 7 ging vestigen⁶⁵. Hij leefde nog tot 8 juni 1835, datum waarop hij overleed in het Sint-Juliaansgesticht, hetgeen mag doen veronderstellen dat hij seniel was geworden⁶⁶. Na de uitvaartmis in het gesticht werd hij op Assebroek begraven. Zijn overlijden werd aangekondigd door Alexandre Lambert, Roels-Darricau en Chaland-Roels, wat laat veronderstellen dat hij verwant was met de familie Roels, eigenaars van het complex⁶⁷.

Het was duidelijk de bedoeling van de verkopers geweest een koper te vinden die bereid zou zijn de fabriek «seffens in gebruike te nemen». Het lukte hen evenwel niet.

63. *Gazette van Brugge*, 25 mei 1814.

64. SAB, 326 : *Gleiermakers*.

65. SAB, *Bevolkingsboeken*, 1809-1830.

66. BstB, overlijdens, 1835, nr. 55.

67. SAB, *Overlijdensberichten*. Vermoedelijk was hij de broer van de echtgenote van apotheker Ignace Roels senior, geboren Lambert.

JOHANNES DE CRAENE : EINDE VAN DE FAIËNCEFABRIEK (1817-1818)

Na het vertrek van Jean Baptiste Lambert, bleef het huis in de Arsenalstraat tijdelijk bewoond door de huishoudster Anna De Souter en haar echtgenoot, de wever Bernard De Busscher. Einde 1817 verhuisden ze⁶⁸.

De verkoop was niet vlot verlopen. Pas op 10 juli 1817, meer dan drie jaar na het te koop stellen, kon de notariële akte verleden worden. Vóór notaris Hermans verschenen de apothekers Ignace Roels vader en zoon, de voorzitter van de rechtbank Henri Roels en de controleur van de posterijen Louis Chaland-Roels die de eigendom verkochten aan architect Hubert Dumortier. Deze handelde in naam van de minderjarige kinderen van het echtpaar Johannes De Craene-Neurath⁶⁹. Het is niet duidelijk waarom de eigendom op naam van de kinderen werd aangekocht. Wellicht was er toen al iets aan de hand met de burgerlijke toestand van de vader.

In december 1817 kwamen de nieuwe bewoners aan. Het waren Johannes De Craene (Kortrijk 4 november 1781 - Brugge 9 augustus 1827), zoon van Petrus De Craene, Kortrijks fabrikant en van Rosalie De Clerck ; en zijn vrouw Maria Neurath (Brugge 22 juni 1785 - 11 maart 1844). Met hen, twee kinderen, Johannes (1812-1880) en Virginie (1815-1869). Naderhand zouden nog drie kinderen bij komen : Stephanie (° 1817), Clementine (1819-1824) en Julie (° 1821)⁷⁰.

Johannes De Craene, die voordien in de Witte-Leertouwersstraat had gewoond, werd ingeschreven als «fabricant» en hij bleef als dusdanig genoteerd op alle geboorte- en overlijdensaangiften⁷¹.

Wou hij aanvankelijk de faiëncfabriek verder uitbaten ? We hebben hierover geen aanwijzing en in ieder geval, indien dit zijn bedoeling was, kwam hij er vlug op terug. Op 16 november 1818 werd openbare verkoping gehouden van de materialen «voortskommende van de gewezen gleyersfabriek bij het Minnewater». Het ging

68. SAB, *Bevolkingsboeken*, 1809-1830.

69. RAB, *Notariële akten*, Eugène Hermans, 1817, nr. 179.

70. SAB, *Bevolkingsboeken*, 1809-1830.

71. BstB, geboorten 1817 (nr. 295), 1819 (nr. 1172), 1821 (nr. 1004) ; overlijdens 1825 (nr. 910), 1827 (nr. 696), 1844 (nr. 384).

om afbraakmateriaal dat aldus gedetailleerd werd : «veursten, pannen, tigels, schaliën, kepers, planken, rebben, plaeten, balken, ijzer, ankers, barreelen, kassyne, deuren, tarras, metselsteen, arduyn, meer andere objecten meerendeel ijzerwerk»⁷². Het ging dus duidelijk niet om de tuigen en materiaal nodig voor de faiënceproductie (was dit wellicht al vooraf uit de hand verkocht, of was het niet veel zaaks meer ?), maar om de gebouwen en gebouwtjes van de fabriek die waren afgebroken.

Naderhand liep het met Johannes De Craene grondig mis. Op 9 juni 1823 werd hij door het Assisenhof te Brugge veroordeeld tot de publieke schandpaal en tot zeven jaar dwangarbeid wegens valsheid in geschrifte. Hem werd evenwel genade verleend op 30 mei 1825. Twee jaar later stierf hij. Zijn weduwe bleef het huis Arsenalstraat C10-23 bewonen tot aan haar dood in maart 1844. De kinderen verhuisden toen naar Zilverstraat B20-70, maar de oudste zoon Johannes De Craene, inspecteur van de octrooirechten geworden, kwam vanaf maart 1848 met zijn gezin en tot in 1864 opnieuw in de ouderlijke woning wonen.

Deze bleef al die tijd eigendom van de kinderen De Craene-Neurath, net als de andere huizen die op het perceel waren bijgebouwd⁷³. De oorspronkelijke eigendom was namelijk door De Craene niet ongewijzigd gelaten. Het perceel dat bij de vorming van het kadaster het nummer C 949 had gekregen, werd door hem overbouwd met een aantal kleinere woningen zodat er voortaan drie huizen in de Arsenalstraat en zeven op de Wijngaardplaats stonden. Ze werden tussen 1822 en 1826 voltooid⁷⁴.

Ook op de stadsgrond langs de Arsenalstraat waar het hoofgebouw van de fabriek had gestaan (de vroegere stadsschrijnwerkerij) werden vier huizen gebouwd. In de loop van 1823 namen de nieuwe bewoners er hun intrek⁷⁵.

Voortaan waren alle bovengrondse sporen van de faiëncefabriek uitgewist.

72. *De Gazette van Brugge*, 13 november 1818.

73. SAB, *Bevolkingsboeken*, 1809-1830 ; 1841-46 en volkstelling 1846.

74. SAB, *Bevolkingsboeken*, 1809-1830 : het eerste huis bewoond op 4 april 1823, het laatste in 1827.

Bouwvergunningen voor die periode vonden we niet op het Stadsarchief.

75. SAB, *Bevolkingsboeken*, 1809-1830.

DE SITUERING VAN DE FAIËNCEFABRIEK

De faiëncfabriek van Hendrik Pulinx en van zijn opvolgers was, zoals men weet, gelegen «aan het Minnewater». Maar waar precies ?

Ad. Duclos heeft twee situeringen opgegeven. De eerste in zijn «Bruges en trois jours» (blz. 225) waar hij de faiëncfabriek onderbracht in het huis «Ten drie deuren», dat volgens hem gelegen was op de Wijngaardplaats, juist vóór de brug die toegang verleende tot het Begijnhof. Later kwam hij hierop terug in zijn «Bruges, histoire et souvenirs» en verbeterde zijn situering van het huis «Ten drie deuren» : dit was in werkelijkheid het sashuis over het Minnewater, met zijn drie sasdeuren (blz. 505)⁷⁶. En de faiëncfabriek situeerde hij nu «dans la maison de Panneloge près du Minnewater» (blz. 404).

A. Viaene heeft, als enige sedert Duclos, een poging tot preciezere situering ondernomen, maar voor een uitzonderlijke keer moeten we vaststellen dat hij geen licht heeft gebracht⁷⁷. Zonder bronnenopgave situeerde hij de door Duclos geciteerde Panneloge op het terrein gelegen langs de Katelijnevest, waar zich in 1955 nog de brouwerij du Lac en het zogenaamde «Fraaihuis» van de familie Fraeys bevonden. Viaene argumenteerde dit op basis van het feit dat op die plaats gemeentelijke opslagplaatsen stonden, waaronder hij meende deze «panneloge» te herkennen en dat zich aldaar een watermolen bevond, die hij meende in de beschrijving van de door Pulinx aangevraagde stadseigendom te herkennen.

In de elementen die Viaene aanbracht, wees nochtans niets in de richting van de door hem gedane situering, integendeel.

Vooreerst waren er de beschrijvingen van de tijdgenoten. De faiëncfabriek werd steeds vermeld «bij het Minnewater» of «bij het Binnenwater». De situering door A. Viaene gegeven, zouden de tijdgenoten eerder vermeld hebben als «aan de Katelijneveste» of bv. «juxta Colletinen».

Bij de brand van de fabriek in 1753 meldde het verslag dat de vlammen bedreigd hadden over te slaan op het nabij gelegen sashuis en op het «Kanonmagazijn». Deze verklaring zou onbegrijpelijk

76. Ook deze situering lijkt ons niet juist. Het zou verder onderzoek vergen, maar op zicht van de gegevens in het kadasterregister ging het hier eerder om het huis waar de sasmeester woonde, het huidige nummer 13 op de Wijngaardplaats.

77. A. VIAENE, *De faiëncfabriek van Pulinx bij het Minnewater te Brugge*, in : Biekerf, 56 (1955), blz. 148-152.

zijn, indien de fabriek zich inderdaad op de door A. Viaene aangeduide plaats bevond, bijna vijfhonderd meter van de gemelde gebouwen.

Na Viaene heeft men geen poging tot situering van de fabriek meer gedaan en het meer algemeen gehouden bij de vermelding «in het Minnewaterpark»⁷⁸ of «in de nabijheid van het Minnewater»⁷⁹.

E. Dhanens was zoals we zullen zien nog het meest accuraat door de «manufacture» te situeren «op de zuidzijde van de Wijngaardplaats»⁸⁰, hoewel dit dan in eerste instantie verwees naar de plaats waar thans de huizen nrs. 11, 12 en 13 staan.

Uit ons verhaal zal men reeds begrepen hebben dat twee afzonderlijke situeringen te doen zijn : het woonhuis en de fabrieksgebouwen.

HET WOONHUIS

De situering van het woonhuis is tamelijk eenvoudig.

De eerste aankoop van Pulinx in 1751 betrof een nieuw gebouwd huis dat lag juist naast het «fonteynebrugskén» en dat gebouwd was «op een weinig erve afgesepareert van het huys en den heester genaemt den Appelboom»⁸¹. Het Fonteynebrugskén liep over het Bakkersreitje in de Fonteinstraat, die later de Arsenaalstraat was genoemd. Het brugje had echter zijn oorspronkelijke naam behouden.

In 1760 had Pulinx ook de «Appelboom» aangekocht en de twee woningen aan mekaar «geappliqueert»⁸².

Bij de verkoop in 1803 vinden we een beschrijving die geen twijfel overlaat dat het nog steeds dezelfde eigendom betrof : «een huys, eertijds twee huizen ende een heester ende alsnu aan elkanderen geappliqueert, het eene zijnde Den Appel» (de «boom» was weggevallen).

De geografische situering luidde als volgt : «Staande by het sas van Gent, genaemd het binnenwater ; aan de Noordzijde lopende tot aen

78. *Wandelbrochure Hendrik Pulinx*, blz. 27.

79. P. LENDERS nr. 1.

80. E. DHANENS, *a.w.*, blz. 73.

81. SAB, 138 : *Zestendelen*, O.-L.-Vrouw, f° 857².

82. *Id.*, f° 3497.

de voet van het Fonteinbrugske ; aan de Zuytzyde aen d'eeene zyde het water komende van de watermolen ; aen de Noordzyde aen d'ander zijde achterwaerts strekkende tot aan «Het Vliegende Paard», behorende aan de erven Jan Colnet»⁸³.

Om deze situering beter te begrijpen moet men de omgeving wat nader beschrijven, in zover ze verschillend was van wat we thans kennen. De Wijngaardplaats bleef toen beperkt tot de kleine verbreding op het einde van de Wijngaardstraat en werd voor het overige ingenomen door een arm van de reie, het zogenaamde «binnenwater», die evenwijdig liep met de thans nog bestaande waterloop. Deze arm was bereikbaar voor schepen via een overwelfde doorgang, lopende onder een annexe van het thans nog bestaande 16de-eeuwse huis Wijngaardplaats nr. 13, dat de woning van de sasmeeester of van de ingenieur van de waterwegen was⁸⁴. Deze doorgang werd ook «sas binnewater» of «sas van Gent» genoemd, in tegenstelling tot het sas «Minnewater» of «oud sas».

In de periode Pulinx, had de straat die langs dit «binnenwater» liep, van aan de Arsenaalstraat tot aan de Wijngaardstraat, wellicht geen aparte naam. In het begin van de 19de eeuw werd het «rue du vieux sas» of «oud sas» genoemd. Het eindpunt van de eigendom Pulinx, daarna De Brauwer, daarna Roels, daarna De Craene is aan de noordzijde duidelijk : het liep tot aan de voet van het Fonteinebrugje, onderverstaan met het Bakkersreitje als natuurlijke achtergrens. Voor de afbakening aan de zuidzijde zou normaal de Fontein- of Arsenaalstraat in aanmerking gekomen zijn, maar er werd «het water komende van de watermolen» vermeld. Op een «caerte figuratieve» waar we aanstonds in verband met de fabriek zullen op terugkomen, werd aan die zijde van de Arsenaalstraat een smalle waterloop afgebeeld, wat de uitleg geeft voor deze op eerste gezicht minder begrijpelijke afbakening.

Tot slot was er dan nog de afbakening «aan de Noordzijde aen d'ander zijde», namelijk het huis «Het Vliegende Paard», gelegen op de Wijngaardplaats, (thans kadastrummer C 948).

In een advertentie voor de verkoop werd het huis van de directeur beschreven als : «voorzien van differente boven- en benede kamers, keuken en groot magazijn, schoonen hof en voordere gerievelijkhe-

83. RAB, *Registratie en Domeinen*, Nalatenschappen Jaar XII, nr. 62.

84. G. MICHIELS, *Iconografie van de stad Brugge*, dl. 2, Brugge, 1966, nr. 885.

den»⁸⁵. Het was dus een riant eigendom en het was ongetwijfeld daar dat de klanten, en o.m. de reizigers van de bargeschuiten, zich aanmeldden om hun aankopen te doen.

Tijdens de bewoning door De Brauwer kreeg de eigendom het huisnummer C10-23 en in 1811 het kadasternummer C 949. In de periode 1823-26 werden acht huizen op dit perceel bijgebouwd, wat bij latere verbouwingen teruggebracht werd op vier. Het betreft de huizen die thans nog steeds het kadasternummer 949 dragen en als adres hebben Wijngaardplaats nrs. 7, 8, 9 en 10.

Vanaf de aanvang had Pulinx het verschil benadrukt tussen «de fabrique» en «de huyzinge voor den eersten directeur, waer dat de magazijnen van het ghefabriceert gleyers zijn»⁸⁶. Woning, voorraad van de afgewerkte produkten en winkel bevonden zich derhalve op de plaats van de huidige nrs. 6 en 8 en vormden het meest aantrekkelijke gedeelte van de handelsuitbating.

Men kan zich de vraag stellen of zich in de tuin van de woning en magazijn niet een afvalput bevond, waar de gebarsten of gebroken stukken werden in geworpen. Dit is zeker niet onmogelijk. Wel moet men er rekening mee houden dat in 1823-26 en in een latere periode bouwwerken plaats vonden die als gevolg hadden dat het perceel 949 thans ongeveer helemaal overbouwd is en weinig mogelijkheden biedt om nog opgravingen te doen. Het kan alvast geen kwaad om bij eventuele verbouwingen hiervoor aandacht te hebben. Hier zouden immers de meest waardevolle relictten kunnen gevonden worden : stukken die in de winkel te koop werden gesteld, en naderhand wegens onvermijdelijk voorkomend barsten of breken niet meer verkoopbaar waren.

DE FABRIEK

Om de fabriek precies te situeren moet men teruggaan op de oorspronkelijke beschrijving van wat de stad Brugge in bruikleen aan Pulinx afstond en die we aan de hand van een summiere «caerte figuratieve» kunnen aanschouwelijk maken⁸⁷.

85. *De Gazette van Brugge*, 25 mei 1814.

86. SAB, 326 : *Gleiermakers*, Inventaris 1754.

87. SAB, 118 : *Resolutieboeken*, 1749-1751, f° 185B.

SAB, 326 : *Gleiermakers*, niet gedateerde noch ondertekende plattegrond die we hierbij afdrukken.

De toestemming tot gebruik betrof vier afzonderlijke elementen, die aan elkaar paalden.

Het eerste was «het steene ghebauw staende op stadtsplaats aan het Minnewater, eertijds gediendt hebbende voor werkwinkel van de stadstimmerman ende zoo het jegenw. ghebruykt wordt by de stadt voor magazyn van materialen». De vermelding «aan het Minnewater» kan enige aarzeling teweegbrengen voor de juiste situering. De plattegrond laat echter weinig twijfel dat het om het gebouw ging staande binnen de getekende omtrek waarin vermeld : «hypotheke der gleyersfabrieke».

De summiere tekening toont heel zeker niet hoe het gebouw er werkelijk uitzag, en wij mogen veronderstellen dat het slechts een deel van het afgebakende terrein besloeg. Deze veronderstelling wordt bevestigd door de beschrijving bij de verkoop aan Roels in 1803, die luidde als volgt : «... alle gebouwen van de fabrique (...) staande ten voorhoofde in de Fonteinstraat, rechtover den voorschreven (directeurs)huyze, staende op stadgrond getekend per caerte nr. 52, benevens het recht van pachten van den voorbouw getekend 51⁸⁸.

We mogen dus het stenen gebouw situeren in de Arsenaalstraat, tussen de Fonteinebrug en de weg die dit gebouw scheidde van het vroegere «canonmagazijn» en de woning van de sasmeester, op de kaart aangeduid als «erve en logtinge van den sasmeester Coutteau»⁸⁹.

Van het stenen gebouw hebben we een precieze beschrijving. De noordgevel (langs de Arsenaalstraat) bestond uit een blinde muur en de dakbedekking was met blauwe pannen. De zuidgevel (kant blekerijgronden) had een tegeldak en in de muur zaten vier vensters en een dubbele poort. De westgevel (kant Minnewater) gaf toegang tot een apart lokaal, dat door de sasmeester als paardenstal gebruikt werd, de oostgevel (richting Katelijnestraat) gaf toegang tot een klein lokaal dat als «corps de garde» had gediend⁹⁰.

88. Zie voetnoot 77.

89. Charles Coutteau was niet alleen sasmeester, maar ook houder van een paar baljuwschappen en van ontvangerijen. Zie de jaarlijkse almanakken «Generalen staet 's lands van de vryen» over de periode 1780-1795 waar zijn adres opgegeven staat nu eens «Bij het Minnewater», dan weer «Bij het Binnenwater».

90. SAB, 326 : *Gleermakers*.

In dit gebouw werden dus ongetwijfeld een aantal zaken ondergebracht zoals de werkbanken, de draaitafels, de kuipen en vormen, de opslag van het alaaam, enz.

En men mag aannemen dat onmiddellijk daarachter alles lag wat Pulinx zelf had gebouwd : «alle de gebouwen bij hem nieuwe gedaan maken op een deel van deze erve competerende de stad»⁹¹. Dit waren dan o.m. de twee paardemolens, de schilderkamer, de ingrediëntenkamer en vooral het «pavillioen der backovens» (een gleiersoven en een calcineeroven), gebouw dat om veiligheidsredenen op afstand van de overige constructies moest staan.

Het tweede element van de toelating betrof «de houten pannenloge» waarvan Duclos ten onrechte het «huis de Panneloge» maakte. In de toelating staat het vermeld als «de logie met houten weeghen (= wanden) en met pannen ghedekt». In de verkoopakte van 1803 staan de afmetingen gemeld : 95 voet lang en 52 voet breed of ongeveer 26 meter op 14, hetzij 375m² ²⁹².

De aanduiding op de plattegrond : «logie om het brandhoudt der gleyersfabriek» laat geen twijfel meer over de ligging van deze loge, tegenaan het Minnewater.

Het derde element van de toelating was de beschikking over «opene plaetse». De beschrijving luidde : «van aan het voorzeide steene gebouw zuidwaerts tot de langhde van de ghemelde loge ende breedt tot op acht voeten naby den calcidewegh aldaer nu zijnde». Het ging dus om de grond gelegen achter het gebouw van de Arsenalstraat, zonder twijfel de grond waar nadien de bijkomende fabrieksgebouwen geplaatst werden zoals we hierboven beschreven. We begrijpen uit deze beschrijving dat de grond die werd afgestaan, 26 meter diepte achter het stenen gebouw mocht hebben en wat betreft de breedte op 2 meter van de verharde weg (de huidige Minnewaterstraat) moest blijven.

Het laatste element was «de huizinge ende een cleen stalleken als nu gratis bewoont by de weduwe van Johannes Aerts met de plaatse daer achter neven den huuse bewoont by Jan Raeckelboom, neffen den watermolen». Waarover het juist ging is duidelijk op het

91. SAB, 138 : *Zestendelen*, O.-L.-Vrouw, f° 842.

92. D. VERLE, *Aantekeningen betreffende de geschiedenis van het ijkwezen van de XVIIde tot de XXste eeuw*, Brugge, 1971.

grondplan, waarop de twee huizen in kwestie en de watermolen in detail werden opgetekend.

Dit was dus de totaliteit van hetgeen door de stad Brugge aan Pulinx en zijn opvolgers werd afgestaan.

Op het einde van de 18de eeuw kreeg het vóórgedebouw langs de Arsenaalstraat het sectie- en huisnummer C11-55⁹³ en enkele jaren later het kadastrummer C951 en volgende. Rond 1823 verdween het stenen gebouw en werden vijf woningen gebouwd. Waar ééns de bijgebouwen van de gleiswerkfabriek hadden gestaan werden vóór 1854 door bleker Jan Banckaert een hele reeks huizen gebouwd, gekend als de «Acht Zaligheden», op de rooilijn van de bestaande «calcideweg». De houten panneloge verdween in de loop van de negentiende eeuw, evenals de watermolen en de erbij horende twee huisjes.

In 1978 werden, ter gelegenheid van restauratiewerken aan de huizen Arsenaalstraat 45-51 (thans nummers 57-59-61-63) tal van misbaksels en allerhande technisch materiaal aangetroffen. Zonder er naar gezocht te hebben, had men de precieze plek van de faiencefabriek gevonden⁹⁴. Maar de oppervlakte die door de fabriek werd ingenomen was groter dan die van de huizen in kwestie, en één of meerdere afvalputten zullen zich waarschijnlijk nog elders op het gebruikte terrein hebben bevonden.

EEN POGING TOT PRECIEZE AFBAKENING

De maten die werden opgegeven voor de houten panneloge, omgerekend in decimale lengtematen, moeten ons toelaten zo precies mogelijk de oppervlakte af te bakenen waarover de faiencefabriek beschikte.

Berekend op 27,7 cm voor 1 voet, was de lengte van de houten loge 26 op 14 meter. De schaal op de figuratieve kaart kan hieruit afgeleid worden : 1 m = 3,8 mm.

93. SAB, *Bevolkingsboeken*, 1809-1830 maakt ook het verschil tussen vóór- en achterbouw :

C11-55 rue de l'Arsenal :

— un magasin occupé par Pierre De Brauwer appartenant à la commune

— une fabrique de fayence appartenant au citoyen De Brauwer, demeurant C10-23.

94. H. D(E) W(ITTE), *a. w.*

De totale afbakening voor het stenen gebouw langs de Arsenaalstraat en de open grond er achter bedraagt dan ook ongeveer 23 op 30 meter of bijna 700 m². Die 23 meter komt precies overeen met de huidige lengte van de huizen Arsenaalstraat nrs. 57-63. Aannemend dat het stenen gebouw een twaalf meter diep was, zou het 275 m² groot geweest zijn en daarachter moet dan nog een oppervlakte van ongeveer 450 m² gelegen hebben.

Het kadasterplan van 1811 toont evenwel een nog grotere ingenomen oppervlakte aan dan de «caerte figuratieve»: de bebouwde oppervlakte, gelegen rond een binnenkoer van circa 90 m², bedroeg 23 meter op 42 à 44, hetzij bijna 1.000 m². Het is natuurlijk niet uitgesloten dat er in de periode De Brauwer of Lambert nog werd uitgebreid en bijgebouwd.

Op basis van deze afbakeningen is het wellicht niet onmogelijk dat archeologen kunnen situeren waar zich afvalputten bevonden en dat deze vroeg of laat kunnen open gemaakt worden.

Het feit dat gedurende een veel langere tijdspanne op deze plek faiëncfabricatie werd bedreven, niet tot in 1764 zoals A. Viaene oorspronkelijk dacht, noch tot in 1781 zoals P. Lenders schreef maar tot circa 1817, laat veronderstellen dat er een massa misbaksels aldaar begraven werden, wellicht in meer dan één afvalput.

Wat we nog bijkomend kunnen te weten komen over de verschillende periodes van deze faiëncfabriek, of er na Pulinx nog waardevol werk werd gepresteerd, hoe we het kunnen identificeren en dateren tot hoelang er werkelijk geproduceerd werd: op deze en andere vragen ligt het antwoord waarschijnlijk een paar meters onder de grond op de kadastrale percelen C951 tot 955 op ons te wachten.

BIJLAGE 1

Genealogische schets Hendrik Pulinx

Hendrik Ambrosius PULINX, beeldhouwer, architect, keramieker en controleur van openbare werken, werd te Brugge geboren op 1 april 1698 en overleed er op 17 februari 1781. Hij was de zoon van Arnold PULINX, meester schrijnwerker en van Anna VAN WALLEGHEM. Zijn peter was zijn oom, priester Hendrik Ambrosius Pulinx.

Hendrik A. PULINX huwde een eerste maal met Isabella (DE) KETELE, op 2 juli 1721. Het huwelijk werd ingezegend door E.H. Hendrik Ambrosius PULINX, pastoor te Maldegem (Brugge 24 juli 1669 - Maldegem 1784).

De echtgenote bracht op 13 april 1722 een doodgeboren kind ter wereld en overleed zelf op 22 april 1722, na tien maanden huwelijk.

Hendrik PULINX huwde een tweede maal op 26 januari 1723 met Maria JOOS (Brugge 12 maart 1702 - Brugge 30 augustus 1760). Het huwelijk werd opnieuw door heeroom Pulinx ingezegend.

Het echtpaar had minstens zeven kinderen :

1. Hendrik PULINX, architect en directeur van de (water)werken van de provincie in het district Brugge, geboren te Brugge op 4 mei 1724 en er overleden op 24 augustus 1787. Hij huwde te Brugge op 8 december 1753 met Bernardine HEYE (Gent 29 jan. 1731).
Ze hadden één zoon, Joseph-Henri PULINX die te Brugge geboren werd op 17 maart 1755 en huwde met de Gentse Marie Colette BASTON.
2. Joseph Arnold PULINX, geboren te Brugge op 6 juli 1725 en er overleden op 28 september 1725.
3. Maria PULINX, geboren te Brugge op 10 augustus 1726 en overleden op 5 oktober 1729.
4. Alexander PULINX, geboren te Brugge op 26 december 1727 en (waarschijnlijk) overleden op 7 mei 1728.
5. Anna PULINX, geboren te Brugge op 13 maart 1729 en overleden op 25 januari 1754.
6. Johanna PULINX geboren te Brugge op 3 november 1730 en er overleden op 2 november 1810.
Op 14 februari 1751 trad zij in het huwelijk met Alexander EMMERY, zoon van procureur Rochus EMMERY en Marianne ROELS.
Alexander EMMERY was te Brugge geboren op 27 september 1726 en overleed er op 26 december 1799 (6 Nivose an VII). Het gezin telde minstens twaalf kinderen :

— Alexander geboren op 21 september 1752
overleden na 1795

- Jeanne geboren op 24 december 1753
overleden op 30 november 1809
- Henri geboren op 11 februari 1756
- Joseph geboren op 7 februari 1758
overleden op 11 mei 1758
- Maria geboren op 20 juni 1759
overleden op 29 juni 1759
- Joseph geboren op 31 augustus 1760
overleden op 7 september 1760
- Johannes geboren op 25 december 1761
- Joseph geboren op 8 februari 1764
overleden op 10 november 1807
- Franciscus Xaverius geboren op 12 juli 1766
- Jacobus geboren op 25 augustus 1768
overleden op 24 september 1768
- Charles geboren op 24 december 1769
overleden op 12 november 1828
- Jacobus geboren op 12 februari 1775
overleden op 27 mei 1777

7. Maria PULINX, geboren te Brugge op 28 januari 1733 en overleden op 1 maart 1734⁹⁵.

95. BstB, *Doop-, trouw-, en begraafboeken, en Registers Burgerlijke Stand*. F. VAN DYCKE, *Recueil héraldique de familles nobles et patriciennes de la ville et du franconat de Bruges*, Brugge, 1851, blz. 351-357.

BIJLAGE 2

PIETER DE BRAUWER EN ZIJN NAKOMELINGEN

Men zal in het verhaal over Pieter de Brauwer kunnen vaststellen hebben dat het niet zo eenvoudig was hem thuis te wijzen. De oorzaken hiervoor lijken te zijn : het feit dat hij een «aangespoelde» Bruggeling was en dus niet terug te vinden in de genealogiën van gevestigde Brugse families, waarbij dan nog komt dat hij niet tot de adel behoorde ; het feit dat hij zakelijk niet slaagde en in staat van kennelijk onvermogen stierf, kan alleen maar zijn in de vergeethoek geraken versneld hebben.

Pieter de Brauwer was nochtans geen onbeduidende burger. Zijn lidmaatschap van de kerkfabriek Sint-Anna toont het aan, evenals het feit dat zijn vrouw in 1766 begraven werd binnen de O.-L.-Vrouwekerk «in Sacra capelle, onder marbel serck nevens den biechtstoel, synde een kerkegraf»⁹⁶.

Deze echtgenote, Marie Plasschaert, behoorde ongetwijfeld tot een notabele familie : zij had onder haar voorouders leden van het beenhouwersgeslacht Van Vyve en van de rijke landbouwersfamilie Logghe uit de streek van Torhout-Aartrijke⁹⁷.

Van de twee kinderen uit het gezin De Brauwer-Plasschaert weten we dat de dochter Marie Thérèse ook met een Plasschaert huwde. We hebben geen kinderen van dit echtpaar teruggevonden en het lijkt alsof ze het financieel ook niet zo goed hadden.

Anders verging het de zoon Pieter Martinus De Brauwer (Brugge 20 juli 1759 - Oostende 25 mei 1790) die de zaken van zijn vader liet voor wat ze waren en ontvanger van belastingen voor de provinciale staten werd in Oostende. Hij huwde in Oostende op 22 november 1784 met Marie Anne Josèphe Van Overloope (Asse 8 december 1759 - Brussel 28 mei 1840), dochter uit een patriciërsfamilie die ook een Brugse tak had.

96. J. GAILLIARD, *Inscriptions funéraires et monumentales de la Flandre Occidentale, dl. 1 : Eglise Notre Dame Bruges*, Brugge, 1866, blz. 413.

97. J. VAN VYVE, *Histoire et généalogie de la famille van Vyve*, Bruxelles, 1982, blz. 215-216, geeft de volgende afstamming :

François van Vyve	x	Jeanne Le Doulx
Jean Bapt. Logghe	x	Jeanne Van Vyve
Jean Bapt. Plasschaert	x	Marie Logghe
Jean Bapt. Plasschaert	x	Marie Willems
Pieter De Brauwer	x	Marie Plasschaert

Dit echtpaar had eveneens twee kinderen : Johannes Petrus De Brauwer (° Oostende 6 november 1789) over wie we verder niets terug vonden en misschien vroeg stierf en Helena Petronilla, die hierna zal volgen.

Pieter Martinus De Brauwer stierf twaalf jaar vóór zijn vader, wat uitleg kan geven voor het feit dat van hem of zijn nazaten geen melding werd gemaakt in de deficitaire successie, die trouwens werd opgemaakt in een enigszins chaotische overgangperiode voor wat betreft de registratie van de erfopvolgingen. Wat de staat van goed betreft die ongetwijfeld na het overlijden van Pieter Martinus werd gemaakt ten behoeve van de wezenkamer, verdween deze met het Oostends archief in de oorlogsvernielingen.

Marie Anne Van Overloope bleef niet lang weduwe. Ze trad opnieuw in het huwelijk met de cavalerie-officier en weduwnaar Louis Erneste de Preud'homme d'Hailly de Nieuport (° 23 augustus 1743). Zij werd aldus opgenomen in een familie van oude en hoge adel en had onder haar schoonbroers o.m. Constantin François de Preud'homme d'Hailly (Gent 24 mei 1748 - Brugge 5 februari 1835), vele jaren schepen en burgemeester van het Brugse Vrije onder het Ancien Régime, later in de Hollandse tijd lid van de Eerste Kamer der Staten Generaal en achtereenvolgens gehuwd met barones Maximilienne de Vinchant en met gravin Marie Anne Robertine de Murray.

In het voetspoor van haar moeder werd Helena Petronilla De Brauwer (Oostende 9 februari 1787 - Brugge 27 december 1821), wiens peter haar grootvader, faïencefabrikant Pieter De Brauwer was, in dezelfde adellijke familie opgenomen. Haar echtgenoot was een zoon van de hierboven genoemde Constantin François de Preud'homme d'Hailly en Maximilienne de Vinchant : Charles Florent de Preud'homme d'Hailly (Brugge 16 december 1780 - 13 juli 1817).

Na het overlijden van Charles de Preud'homme (hij was 37), huwde Helena De Brauwer opnieuw, met baron Philippe de Coenens (Bouvines 25 oktober 1793 - Ieper 10 december 1850). Ze stierf echter korts daarop op 34-jarige leeftijd.

Uit het huwelijk de Preud'homme d'Hailly met Helena De Brauwer sproten twee kinderen voort : Constantin en Robertine.

Constantin Joseph de Preud'homme d'Hailly (Rijsel 1 januari 1807 - Poeke 20 april 1866) huwde met zijn verwante Ida Preud'homme d'Hailly de Verquigneul (Brussel 7 augustus 1804 - Poeke 29 juni 1871). Zij hadden twee dochters : Isabella (° Brussel 1831) en Flore (Brussel 1832-1839) en een zoon Alfred.

Alfred Antoine de Preud'homme d'Hailly de Nieuport (Brussel 5 februari 1835 - Brugge 21 mei 1911) huwde in 1872 met Sidonie Herode (Leuze 23 april 1849 - Brugge 21 juni 1902). Zij hadden vier kinderen. De oudste, Georges (Schaarbeek 1878 - Braine l'Alleud 1966) huwde met barones

Albertine de Fierlant (Leuven 1875 - Ukkel 1975) en had eveneens vier kinderen : Isabelle (1905-1958), Charles (° 1907), Ludwine (° 1908) en Simonne (° 1911). Twee dochters waren Marie (1880-1935) die huwde met Joseph Langhor en Ida (° 1882) die huwde met Maurice van Innis. Een tweede zoon Adolphe de Preud'homme d'Hailly (Schaarbeek 1881 - Aken 1921) huwde met Agnès Van Wint (Gent 1889 - Ukkel 1964) en had een zoon, Roger de Preud'homme d'Hailly de Nieuport (° Brugge 25 december 1910).

Wat betreft Robertine Valerie (Brugge 17 januari 1809 - Templeuve 3 juli 1845), de dochter van Charles de Preud'homme en Helena De Brauer, zij huwde te Hasselt in 1839 met Victor Ghislain de Formanoir de la Cazerie (Doornik 18 maart 1807 - Templeuve 17 januari 1888).

Zij hadden, naast een jonggestorven dochter Idalie (Templeuve 1840-1841), twee zoons : Arthur Adolphe de Formanoir (Templeuve 15 januari 1842 - Silly 12 september 1884), die in 1867 huwde met Françoise Van Delft en Hubert de Formanoir (Templeuve 11 juni 1843 - Brugge 22 augustus 1906) die in 1869 huwde met Eugénie Van de Kerckhove d'Hallebast (Elsene 1843 - Brugge 1925). Dit tweede echtpaar had vier kinderen : Victor (° en † Luik 1870), Marie (° Brugge 24 augustus 1871) die huwde met Edouard van Delft, Valerie (° Brugge 24 september 1872) die in 1895 huwde met Raoul de Crombrugge de Looringhe (Brugge 1870-1953) en Alphonse (Brugge 17 december 1874 - 4 februari 1904) die huwde met Jeanne Piers de Raveschoot. Zij hadden een zoon, Hubert de Formanoir de la Cazerie (° Poeke 12 september 1903).

De afstamming van de onfortuinlijke Pieter De Brauer heeft thans nog talrijke levende vertegenwoordigers, zowel onder de de Preud'homme d'Haillys, de de Crombrugge de Looringhes, de de Formanoir de la Cazeries, de van Caloens en andere families.

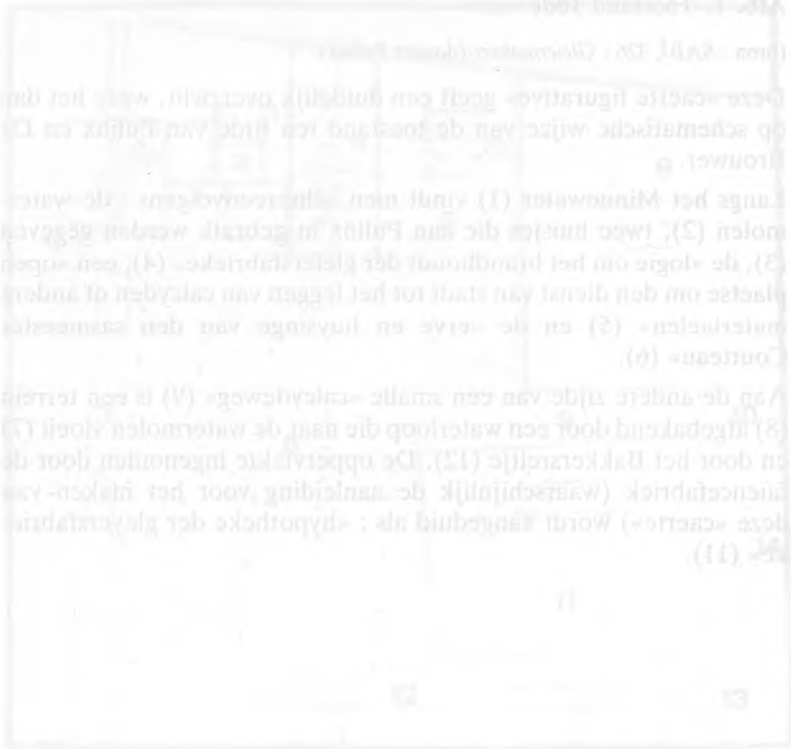
Ver dus van een sociale neergang te hebben ondergaan, wat men in dergelijke gevallen normaal zou verwachten, slaagden de onmiddellijke nakomelingen, zoon en kleindochter er in zich in oude en hoge adel te laten opnemen. Wel valt het op dat in de gepubliceerde genealogieën van deze families niet hoger geklommen wordt dan de zoon van Pieter, de ontvanger Pierre-Martin de Brauer en zijn echtgenote van Overloope. Genealogen hadden (hebben ?) soms de tendens om wat minder geslaagde voorvaders te vergeten⁹⁸ !

98. — RAB, *Parochieboeken Oostende*.

— BstB, *Doop-, trouw-, en begraafboeken en Registers Burgerlijke Stand*.

— *Annuaire de la Noblesse*, 1860 blz. 284, 1878 blz. 248, 1879 blz. 106, 1892 II, blz. 762, 1896 II, blz. 1921, 1911 II, blz. 75, 1924 II, blz. 259, 1926 II, blz. 252, 1927-28 II, blz. 307.

- F. V. GOETHALS, *Dictionnaire généalogique et héraldique des familles nobles du royaume de Belgique*, dl. IV, 1866, blz. 134-136.
- A. MERGHELYNCK, *Les Etrangers dans la West-Flandre, le Tournaisis et la Chatellerie d'Ath*. dl. 1, Tournai 1910, blz. 447.
- Mme E. COPPIETERS de ter ZAELE, *Etude sur la descendance en ligne féminine*, in : *Histoire de la famille Van Ockerhout*, Loppem, 1961, blz.133.
- *Etat présent de la noblesse belge*, 1961 blz. 278, 1962 blz. 22 en 269, enz.

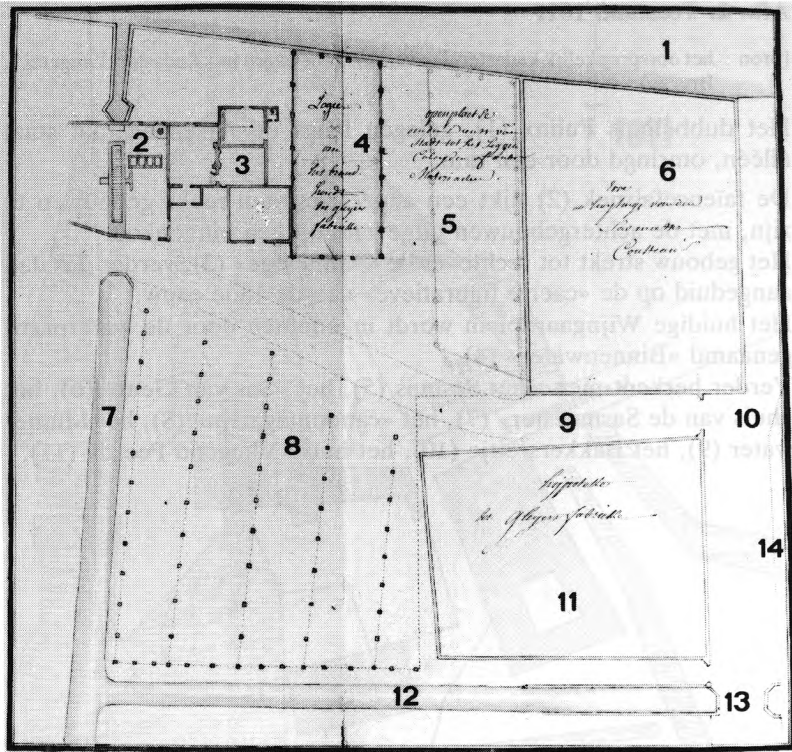
Afb. 1. Toestand 18de eeuw

(bron : SAB., 326 : *Gleiermakers* (dossier Pulinx)

Deze «caerte figurative» geeft een duidelijk overzicht, weze het dan op schematische wijze van de toestand ten tijde van Pulinx en De Brouwer.

Langs het Minnewater (1) vindt men achtereenvolgens : de watermolen (2), twee huisjes die aan Pulinx in gebruik werden gegeven (3), de «logie om het brandhoudt der gleiersfabrieke» (4), een «open plaetse om den dienst van stadt tot het leggen van calcyden of andere materiaelen» (5) en de «erve en huysinge van den sasmeester Coutteau» (6).

Aan de andere zijde van een smalle «calcydeweg» (9) is een terrein (8) afgebakend door een waterloop die naar de watermolen vloeit (7) en door het Bakkersreitje (12). De oppervlakte ingenomen door de faiencefabriek (waarschijnlijk de aanleiding voor het maken van deze «caerte») wordt aangeduid als : «hypotheke der gleyersfabrieke» (11).

Afb. 2. Toestand 1811

(bron : het oorspronkelijk kadasterplan van 1811 (bewaard in : Kadaster, Langerei 7, Brugge)

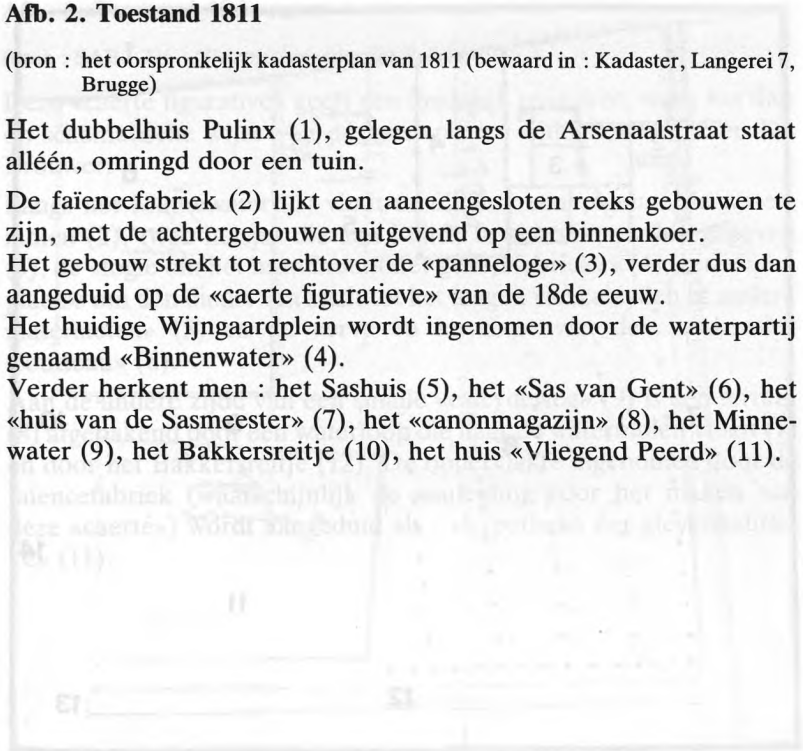
Het dubbelhuis Pulinx (1), gelegen langs de Arsenaalstraat staat alléén, omringd door een tuin.

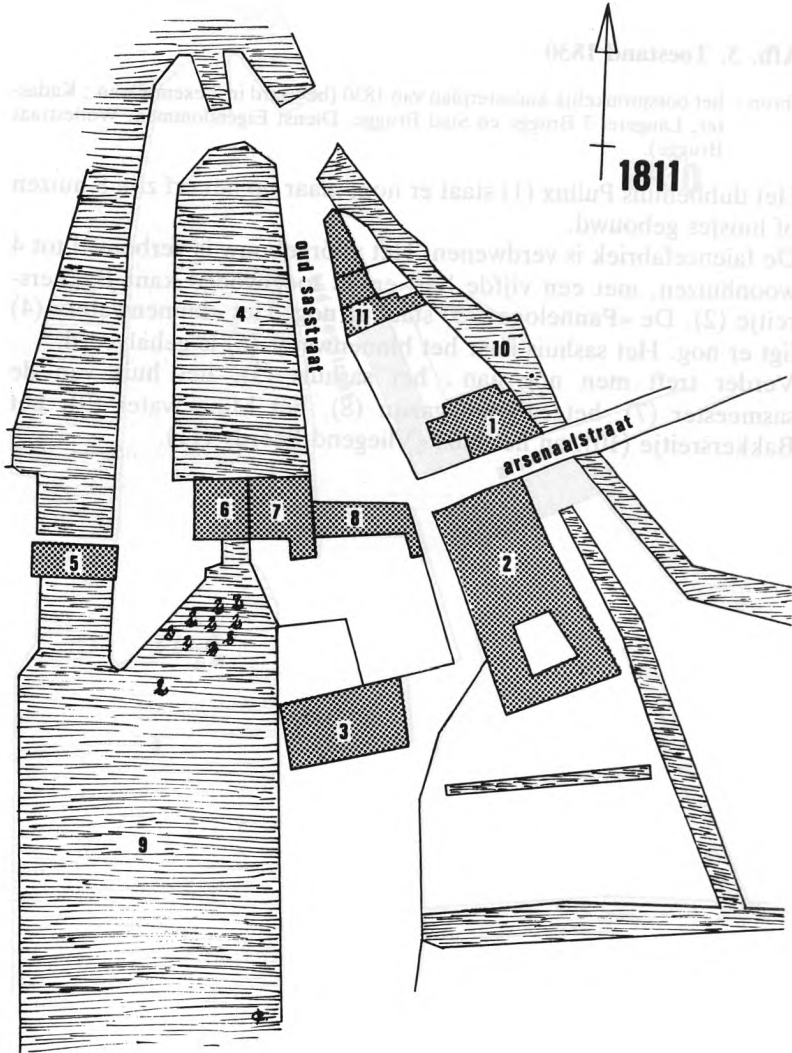
De faiëncefabriek (2) lijkt een aaneengesloten reeks gebouwen te zijn, met de achtergebouwen uitgevend op een binnenkoer.

Het gebouw strekt tot rechtover de «panneloge» (3), verder dus dan aangeduid op de «caerte figuratieve» van de 18de eeuw.

Het huidige Wijngaardplein wordt ingenomen door de waterpartij genaamd «Binnenwater» (4).

Verder herkent men : het Sashuis (5), het «Sas van Gent» (6), het «huis van de Sasmester» (7), het «canonmagazijn» (8), het Minnewater (9), het Bakkersreitje (10), het huis «Vliegend Peerd» (11).

Afb. 3. Toestand 1830

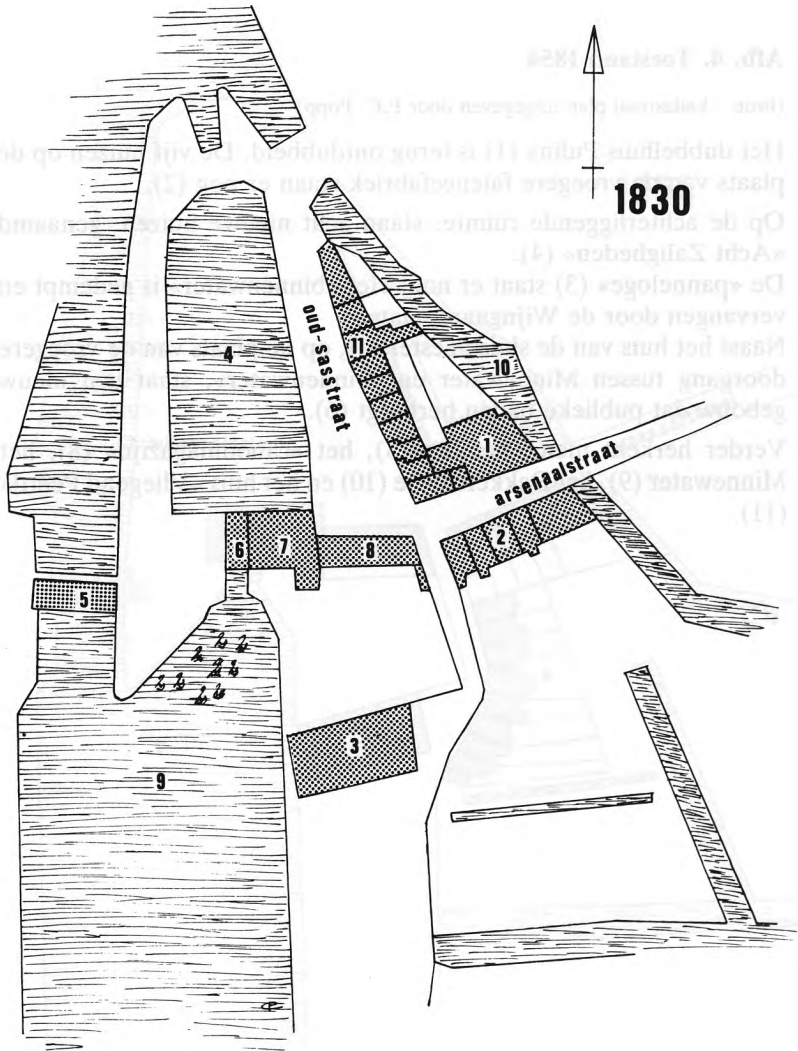
(bron : het oorspronkelijk kadasterplan van 1830 (bewaard in 2 exemplaren : Kadaster, Langerei 7 Brugge en Stad Brugge, Dienst Eigendommen, Wollestraat Brugge).

Het dubbelhuis Pulinx (1) staat er nog, maar op het erf zijn 8 huizen of huisjes gebouwd.

De faïencefabriek is verdwenen. Het vóórgebouw is verbouwd tot 4 woonhuizen, met een vijfde huis eraan toegevoegd kant Bakkersreitje (2). De «Panneloge» (3) staat er nog. Het «binnenwater» (4) ligt er nog. Het sashuis naar het binnenwater (6) is gehalveerd.

Verder treft men nog aan : het sashuis (5), het huis van de sasmeester (7), het canonmagazijn (8), het Minnewater (9), het Bakkersreitje (10), en het huis «Vliegend Peerd» (11).

Afb. 4. Toestand 1854

(bron : kadastraal plan uitgegeven door P.C. Popp)

Het dubbelhuis Pulinx (1) is terug ontdekt. De vijf huizen op de plaats van de vroegere faiëncfabriek staan er nog (2).

Op de achterliggende ruimte, staan acht nieuwe huizen, genaamd «Acht Zaligheden» (4).

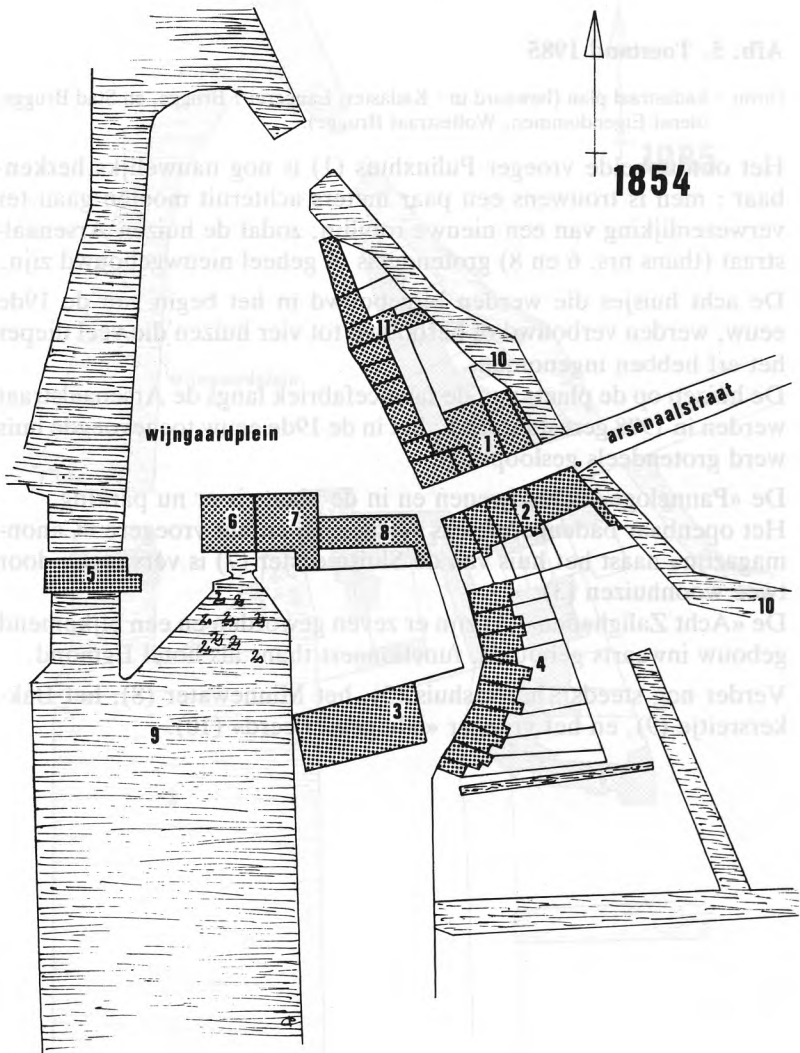
De «panneloge» (3) staat er nog. Het «binnenwater» is gedempt en vervangen door de Wijngaardplaats.

Naast het huis van de sluismeester (7), op de plaats van de vroegere doorgang tussen Minnewater en «binnenwater», staat een nieuw gebouw dat publieke baden herbergt (6).

Verder herkent men : het Sas (5), het «canonmagazijn» (8), het Minnewater (9), het Bakkersreitje (10) en het huis «Vliegend Peerd» (11).

Afb. 5. Toestand 1985

(bron : kadastraal plan (bewaard in : Kadaster, Langerei 7 Brugge, en Stad Brugge, dienst Eigendommen, Wollestraat Brugge).

Het ontubbelde vroeger Pulinxhuis (1) is nog nauwelijks herkenbaar : men is trouwens een paar meters achteruit moeten gaan ter verwezenlijking van een nieuwe rooilijn, zodat de huizen Arsenalstraat (thans nrs. 6 en 8) grotendeels of geheel nieuwgebouwd zijn.

De acht huisjes die werden bijgebouwd in het begin van de 19de eeuw, werden verbouwd of herbouwd tot vier huizen die veel dieper het erf hebben ingenomen.

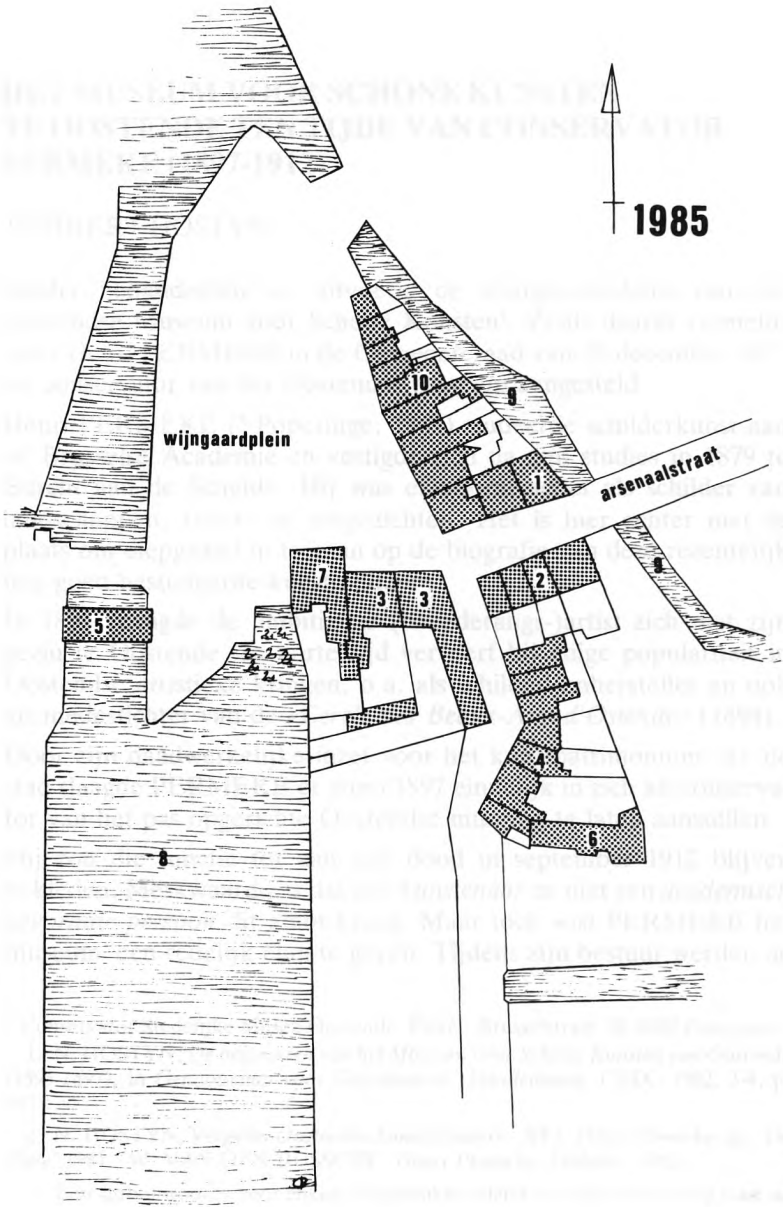
De huizen op de plaats van de faiëncfabriek langs de Arsenalstraat werden in 1978 gerestaureerd ; het in de 19de eeuw toegevoegde huis werd grotendeels gesloopt (2).

De «Panneloge» is verdwenen en in de plaats is er nu parking.

Het openbaar badengebouw is verdwenen en het vroegere «Canonmagazijn» naast het huis van de Sluismeester (7) is vervangen door twee woonhuizen (3).

De «Acht Zaligheden» (4) zijn er zeven geworden en een bijkomend gebouw inwaarts gebouwd, functioneert thans als hotel Egmond.

Verder nog steeds : het sashuis (5), het Minnewater (8), het Bakkersreitje (9), en het vroeger «Vliegend Peerd» (10).

HET MUSEUM VOOR SCHONE KUNSTEN TE OOSTENDE TEN TIJDE VAN CONSERVATOR PERMEKE (1897-1912)

NORBERT HOSTYN^o

Eerder behandelden we uitvoerig de voorgeschiedenis van het Oostendse Museum voor Schone Kunsten¹. Zoals daarin vermeld, werd Henri PERMEKE in de Gemeenteraad van 28 december 1897 tot conservator van het Oostendse museum aangesteld.

Henri PERMEKE (° Poperinge, 1849) studeerde schilderkunst aan de Brusselse Academie en vestigde zich na zijn studies in 1879 te Burcht aan de Schelde. Hij was er vooral actief als schilder van landschappen, rivier- en zeegezichten. Het is hier echter niet de plaats om diepgaand in te gaan op de biografie van deze recentelijk nog goed bestudeerde kunstschilder².

In 1891 vestigde de ambitieuze (tweederangs-)artist zich met zijn gezin te Oostende. In korte tijd verwierf hij enige populariteit in Oostendse artistieke kringen, o.a. als schilderijenhersteller en ook als medestichter van de «*Cercle des Beaux-Arts d'Ostende*» (1894).

Door zijn daadwerkelijke inzet voor het kunstpatrimonium van de stad slaagde PERMEKE er anno 1897 eindelijk in zich als conservator van het pas opgerichte Oostendse museum te laten aanstellen.

Hij zou die functie tot aan zijn dood in september 1912 blijven bekleden. Merkwaardig is dat een *kunstenaar* en niet een *academisch gevormde persoon* dit ambt kreeg. Maar toch wist PERMEKE het museum³ een redelijk élan te geven. Tijdens zijn bestuur werden de

^o Conservator Stedelijke Musea Oostende. Privé : Brusselstraat 18, 8400 Oostende.

1. N. HOSTYN, *De beginjaren van het Museum voor Schone Kunsten van Oostende (1893-1897)*, in *Genootschap voor Geschiedenis. Handelingen*, CXIX, 1982, 3-4, p. 193 e.v.

2. N. HOSTYN, *Vergeten Oostendse kunstschilders - XVI. Henri Permeke*, in : *De Plate*, 1981 ; W. VAN DEN BUSSCHE, *Henri Permeke*, Jabbeke, 1982.

3. Een «groot woord» voor enkele ongeschikte zalen ten stadhuize die nog voor tal van andere zaken dienst deden.

collecties aanzienlijk uitgebreid en werd er een begin gemaakt van enig tentoonstellingsbeleid.

Het spreekt vanzelf dat de absoluut ontoereikende huisvesting het realiseren van grootse dingen in de weg stond. En tenslotte was er nog het Kursaal voor het opzetten van belangrijke kunsttentoonstellingen.

*
**

Het uitbreiden van de stedelijke kunstverzamelingen gebeurde op de eerste plaats via aankopen. Daarbij was het advies van PERMEKE in de meeste gevallen allicht doorslaggevend. De nadruk lag vooral op eigentijdse Belgische kunstenaars.

Ziehier de lijst van aankopen, per jaar gerangschikt⁴ :

1898 :

James ENSOR «Oude luizenbos zich warmend aan een kachel»
(à 1.500 Fr.) (S 50 %)

1899 :

Léon HERBO «Minette et Minon»

VAN DER EYCKEN «Elk voor zich»

Félix COGEN «Vissersvrouwen te Scheveningen» (S. 2000 Fr.)

Louise DE HEM «De Pedel»

Deze 4 werken werden aangekocht in het Driejaarlijks Salon 1899 te Gent.

Léon HERBO «Portret van Burgemeester Jean Van Iseghem»

Léon HERBO «Portret van Burgemeester Henri Serruys»

Emile BULCKE «Portret van Burgemeester J.B. Lanszweert»

Emile BULCKE «Portret van Burgemeester Charles Delmotte»

1900 :

Florimond VAN ACKER «Portret van Burgemeester André Van Iseghem»

Louise DE HEM «Portret van Burgemeester Charles Janssens»

Florimond VAN ACKER «Portret van Burgemeester Jean-Baptiste Serruys»

4. De werken gevolgd door (S) werden aangekocht met financiële tussenkomst van de Staat.

Deze gevolgd door * overleefden de brand van het museum in mei 1940.

1901 :

- Félix BUELENS «Mollusques et crustacés» (inv. 194)
Edouard HAMMAN «Badende dame» (inv. 195)
Frans MORTELMANS «Stilleven» (inv. 202) (S)
Paul HERMANUS «Kerk te Katwijk» (inv. 203) (S)*
G. GOEMANS «De ochtend van een mooie dag» (inv. 210) (S)
Théo HANNON «Oud Oostende. Het oud kanaal» (inv. 214) (S)
Théo HANNON «Oud Oostende. De Camera Obscura» (inv. 215)
(S)*
Théo HANNON «Oud Oostende. De molen van Leleu langs de
Torhoutse Steenweg» (inv. 216) (S)
Alexandre MARCETTE «Marine» (inv. 217) (S)
Henri STAQUET «Interieur in Holland» (inv. 212) (S)
Maurice HAGEMANS «Nacht-effect» (inv. 218) (S)
Anoniem «Jong meisje met krab» (marmer) (inv. 211)
Anoniem «Jonge visser» (marmer) (inv. 212)
Beide beeldjes gekocht in de Exposition
Internationale d'Ostende 1901
James ENSOR Complete serie etsen tot 1901 (inv. 213) (S)

1903 :

- Henri PERMEKE «Ingang van de Oostendse haven bij naderend
onweer» (575 fr.)

1904 :

- Karel DE KESEL «Portret van Graaf De Smet de Naeyer, Minister
van Financiën en Openbare werken»

1905 :

- Isidore VERHEYDEN «Septembermorgen» (inv. 235) (S)
Omer COPPENS «Hoeve in Vlaanderen» (inv. 236) (S)
Rodolphe WYTSMAN «Hoeve in de duinen» (inv. 237) (S)*
Victor GILSOUL «Palingbrug te Nieuwpoort» (inv. 242) (S)
Allemaal gekocht tijdens het Salon in het Kursaal.

1906 :

- Emile SPILLIAERT «Opklaring» (S)
Oscar HALLE «Touwslagerij» (S)*
Alfred BASTIEN «Beenhouwerij te Bou-Saada» (S)
Robert PICARD «Langs het kanaal» (S)
Philippe SWYNCOP «Derde dok te Oostende» (S)

A. SOHIE «Regenweer te Brugge» (S)

Constantin MEUNIER «Oostendse visser» (brons) (S)

Victor ROUSSEAU «Dame met hoed» (brons) (S)

De werken van BASTIEN, PICARD, SWYNCOOP, SOHIE, MEUNIER en ROUSSEAU werden aangekocht in het Salon 1905 in het Kursaal Oostende.

1907 :

Ferdinand KHNOPFF tekening «Souvenir de Vienne» (inv. 249) (S)

Martin MELSEN «Question d'intéret» (inv. 250) (S)

Lucien FRANCK «Haven van Oostende» (inv. 251) (S)

M.A. MARCOTTE «Serre met azaleas» (inv. 252) (S)

Armand APOL «Oude brug te Mechelen» (inv. 253) (S)

Jean LE MAYEUR «Strand te Nieuwpoort» (inv. 254) (S)

Emile BULCKE «Kaai te Oostende» gouache (inv. 255) (S)

Alexandre MARCETTE «Paardevisser» (inv. 256) (S)

James ENSOR «Interieur» (inv. 257) (S)

Lousie DANSE ets «Apollo & Martyas» (inv. 258) (S)

Louise DANSE ets «Sint-Joris met de draak» (inv. 259) (S)

Louise DANSE ets «Studie» (inv. 260) (S)

Anna BOCH «Kaai te Mechelen» (inv. 261) (S)

Félix CONSTANT aquarel «Herberginterieur» (inv. 263) (S)

Firmin BAES tekening «De Infant» (inv. 262) (S)

Al deze werken werden aangekocht in het Salon 1907 in het Kursaal-Oostende.

1908 :

Karel DE KESEL terracotta «La mondaine» (inv. 264)

gekocht in het Kerstsalon van de Oostendse kunstkring.

*

**

Collectieuitbreiding gebeurde ook via giften en legaten en die waren in de periode-PERMEKE erg talrijk :

1898 :

— schilderij van Edouard DUBAR, geschonken door Mevr. DANIELS-DUBAR

— schilderij geschonken door het Burgerlijk Hospitaal Oostende

— 2 taferelen «Schapen op de weide» door DE BEUL ; gift Mevr. Alphonse VAN ISEGHEM*

1899 :

- PALAMEDES «Beleg van een versterkte stad» ; Gift Mevr. DE HONDT, Oostende
- ANONIEM «Cupido» ; Gift Mevr. DE HONDT, Oostende
- MASQUELIER «Gezicht op Oostende» (gravure) ; Gift Camille PIQUE, Brussel*
- Théo HANNON «Landschap» (aquarel) ; gift van de kunstenaar
- Eugène SMITS «Jonge vrouw» (aquarel) ; gift van de kunstenaar
- Victor UYTTERSCHAUT «Bloeiende appelbomen» (aquarel) ; Gift van de kunstenaar
- Emile BULCKE «Avondeffect» (aquarel) ; gift van de kunstenaar
- Henri STAQUET «Zonsondergang op zee» ; gift van de kunstenaar
- Henri PERMEKE «Vissersbootje op het strand te De Panne» (aquarel) ; Gift van de kunstenaar
- Armand HEINS «Kalf op de weide» (aquarel) ; Gift van de kunstenaar*
- Henri CASSIERS «Dreef te Vichy» (aquarel) ; Gift van de kunstenaar
- Maurice HAGEMANS «Schepen langs het water» (aquarel) ; Gift van de kunstenaar
- James Ensor «Kerkje te Mariakerke» (ets) ; Gift van de kunstenaar
- E. ROSKAM «Terra-Cotta» ; gift van de kunstenaar
- Michel VAN CUYCK «Landschap» ; gift Jean ELLEBOUDT

1900 :

- 2 bronzen bustes met marmeren sokkel ; legaat Ridder Ferdinand DE STUERS
- Oscar HALLE : «Oh ! Eternelle flamme des immortelles âmes» (decoratief paneel ; geplaatst in de wachtzaal bij de Stedel. grafdelver)

1901 :

- 6 etsen van James ENSOR, geschonken door ene A.C.P. :
  - «Fantasia» (inv. 196) (T. 75 ?)
  - «Manifestation» (inv. 197) (T. 83 ?)
  - «Dokken te Oostende» (inv. 198) (T. 45)
  - «Portret van Mr. Rousseau» (inv. 199) (T. 11)

- «Cabane» (inv. 200) (T. 50 ??)
- «Oostende - Aankomst der pakketboten» (inv. 201) (T. 14 ?)
- Gift van Auguste BEERNAERT, n.a.v. het overlijden van zijn zuster, kunstschilderes Euphrosine BEERNAERT :
  - E. DE BLOCK «Portret van Euphr. Beernaert» (inv. 204)
  - Euphrosine BEERNAERT «Na de regen in de Kempen» (inv. 205)
    - «Canardiëre te Bornem» (inv. 206)
    - «Scheldeoeveren te Burcht» (inv. 207)*
    - «In de duinen te Domburg» (inv. 208)*
    - «In de Ardennen» (inv. 209)*
- 1902 :
  - James ENSOR
    - «Stilleven met vlees»
    - Schenking door de Belgische Staat
- 1903 :
  - Almansor REICH :
    - 4 gouaches in zwart/wit, allen nachteffecten ; «Le phare», «Le détroit», «Les galets» & «La baie» (inv. 228-231)
    - Gift van de kunstenaar n.a.v. zijn individuele tentoonstelling in de trouwzaal van het Stadhuis (15.08-15.09.1903)
- 1904 :
  - Vital KEULLER : «Eenzaamheid» (pastel) ; Gift van de kunstenaar n.a.v. zijn individuele tentoonstelling in het Kursaal (1903)
- 1905 :
  - Jan DE CLERCK «Portret van kunstschilder Xavier DE COCK» (potloodtekening) : Gift van de kunstenaar
- 1906 :
  - Oscar HALLE «Jonge moeder» Gift van de kunstenaar
- 1909 :
  - Legaat van de Brusselse kunstschilder Léon SACRÉ :
    - Paul LAUTERS «Tirolse brigands in een grot» (inv. 265)
    - Lucien FRANCK «Sous-Bois» (inv. 266)

vervolgens 14 werken van zijn broer Emile :

- «Landschap nabij Brussel» (inv. 267)*
- «Vrouw» (inv. 268)
- «Man» (inv. 269)
- olieverfschets (inv. 270)
- «Mannehoofd» (inv. 271)
Inv. 268-171 waren voorstudies voor het schilderij «Le
Puisatier» uit het Museum te Brussel.
- «Pifferaro» (olie op paneel) (inv. 272)
- «Vissersinterieur te Oostduinkerke» (inv. 273)
- «Vrouw met waaier» (inv. 274)
- «Lezende jonge vrouw» (inv. 275)
- «Oude zieke» (inv. 276)
- «Types d'audience» (inv. 277)
- idem (inv. 278)
- «Hoofden van vrouwen» (inv. 279)
- «Studie van een man» (inv. 280)
- Werken van Léon SACRÉ :
- «Landschappen» (inv. 281 & 282)
- portretfoto van Emile SACRÉ (inv. 283)

*
**

Een klein aantal kunstwerken werd op andere wijzen verworven :

1901 :

James ENSOR : etsen «Windstoot» (inv. 219) en «Kermis bij de
molen» (inv. 220)

werden stadseigendom als tombolaprijs...

1903 :

Drie religieuze werken die eigendom waren van de SS. Petrus &
Pauluskerk en die uit de brand van de kerk op 14 augustus 1896
werden gehaald :

- Naar RUBENS : «Wonderbare visvangst»
- Anoniem Vlaams ; 17^e eeuw : «Sint-Heribertus bezoekt de zieke
Keizer Otto III»
- Jan MAES : «Sint-Jozef verwittigd door een engel»

*
**

Als conservator van het Oostends Museum richtte P. geen noemenswaardige tentoonstellingen in. Dat is allesbehalve een verwijt aan zijn adres :

- er was immers het Kursaal, een gebouw met oneindig meer mogelijkheden dan het (te kleine) stadhuis om Salons te organiseren.
- Kunsthistorische expo's waren nog lang geen algemeen goed en pasten zeker niet in de bestaande Oostendse infrastructuur.

Toch richtte hij enkele Salons in waar hijzelf en enkele bevriende kunstenaars aan deelnamen. Deze Salons vielen samen met de hoogdagen (Pasen 1898, Kerstmis 1898, Pinksteren 1900, Kerstmis 1900...). Tot de deelnemers behoorden Félix BUELENS, Emile BULCKE, Jan DE CLERCK, August MUSIN, Emile SPILLAERT.

juni 1982

Et J. J. Malvaux

Afb. 1 — HENRI PERMEKE

Afb. 2 — JAMES ENSOR

Luizenbos zich warmend aan een kachel (repliek uit 1910)

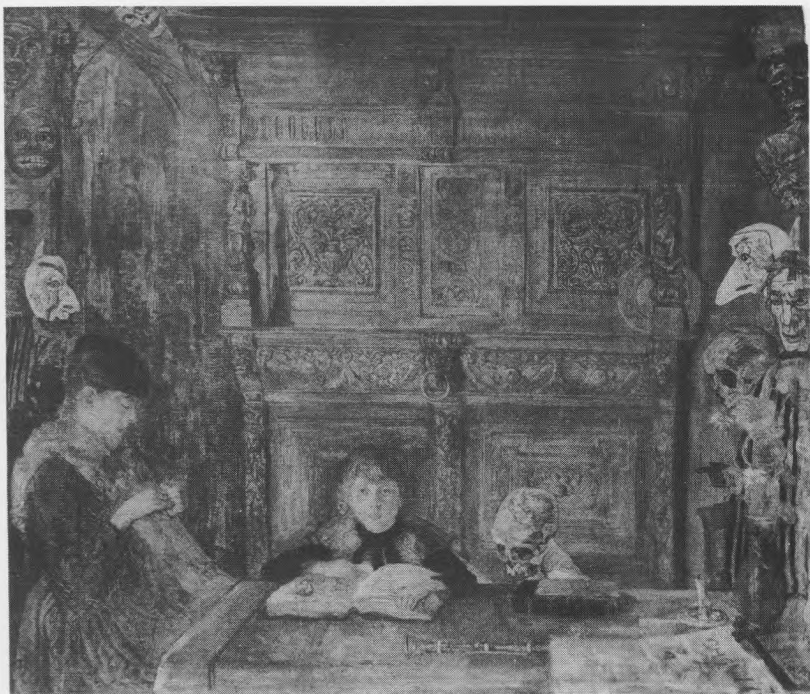
Origineel eertijds museum voor Schone Kunsten Oostende ; verwoest in 1940)

Afb. 3 — Rodolphe WYTSMAN
Hoefetje in de duinen

Afb. 4 — EDMONDHE BERNARDT
«IN DE ARDENNES»
oliet op doek
1898 August BERNARDT (1901)

Afb. 4 — JAMES ENSOR
«INTERIEUR» ook genoemd «SPOOKMEUBEL»
Eertijds Museum voor Schone Kunsten Oostende ; verwoest 1940.

Afb. 5 — JAMES ENSOR

Interieur met spookmeubel aan het kerkhof (ca. 1911)

Original owned by the Museum voor Schone Kunsten Oostende (1911)

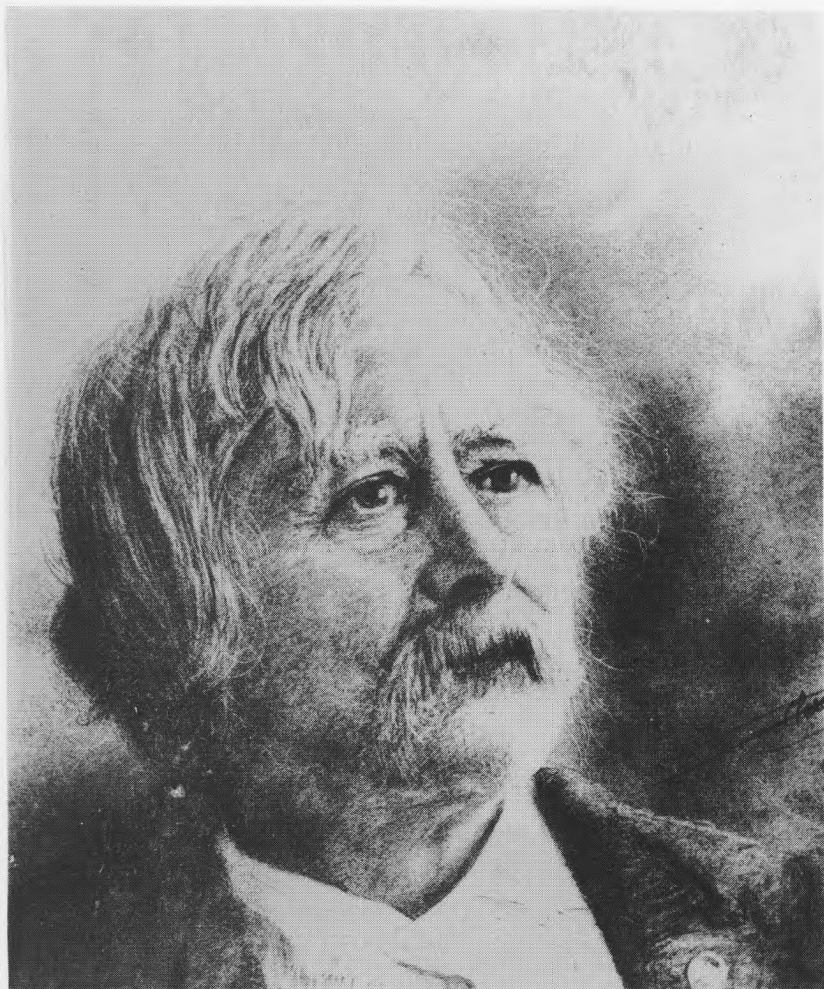

Afb. 5 — EUPHROSINE BEERNAERT
IN DE DUINEN TE DOMBURG
olieverf op doek
Gift Auguste BEERNAERT (1901)

Afb. 6 — EUPHROSINE BEERNAERT
«IN DE ARDENNEN»
olieverf op doek
Gift Auguste BEERNAERT (1901)

Afb. 7 — JAN DE CLERCK
Portret van X. DE COCK

Afb. 6 — EUPHROSINE BERRAERT
-IN DE ARDENEN-
olifant op doek
Gilt Auguste BERRAERT (1901)

Afb. 8 — EMILE SACRÉ
Landschap nabij Brussel

...doogen zandten. Als deelen is voorzien van de
...metalen, die aangesticht werden na het nemen
van de leermant. Het zijn de gewoone «b» en de gekromde
...voorkop naar links, het meesmerk 13 en de gekromde
...marciffers 82 voor het jaar 1782. In tegenstelling tot deze 18de-
...eeuwse merken, komt er ook een 19de-eeuwse herkeuringmerk op
het bestek voor. Het betreft de golfische «s» waeren de hoven des
...overloeds en ook sterretje voorkomt. Dit herkeuringwerk werd
gebruikt als vreesmerk of invoetmerk van 1811 tot 1809. Onderscheiden
van de esthetische vormgeving, gaat het hier om vrij veel voorkom-
mend 18de-eeuwse burgerlijk tafeldiner.

De zwaai de lepel als op de voor is een ovaal medallion gegraveerd,
waerij de naam van de vroege deuster werd aangebract. Het
opzichtig lecht. «FRANCISCS JOSEPHVS HEVTS KEUKIENSI
LOVANI PRIMVS». De vreesmerk valet een wispelacht, onderaan
links een bloemkrans en rechts een moeter af sijdel met slinger.
Een opzichtig wordt tevens ook gekromd door een lauwerkran waeren
het jaartal 1782 is ingeschoeven, en onderaan is «KUYDHALLE»
gegraveerd.

1. Adjuut-meeuwman 1809. Maest degen. Hoven 11. 1809 degen.

2. Lepel (av. 81.08 v. 81.08 Lengte 21.3 - 0.2 cm.

Vind (av. 81.111-0. X. Lengte 20.7 cm.

BRUGS TAFELZILVER VAN J. BUSSCHOP UIT HET BEZIT VAN FRANS BEYTS, PRIMUS TE LEUVEN IN 1782

S. VANDENBERGHE°

In 1981 werden in een Brugse kunsthandel vier zilveren lepels en vier vorken aangekocht ten behoeve van de reeds belangrijke Gruuthuse-collectie¹. Het betreft een stel waarvan de algemene vormgeving van de heften op elkaar afgestemd is. Zo verbreedt de steel met filet op middengraat in beide gevallen naar het uiteinde toe in zogenaamde vioolkastvorm met puntige uitsnijdingen links en rechts. De lepel heeft een spitsovale bak met dubbel lofje of steelaanzet, en de vork is voorzien van vier lichtgebogen tanden. Dit bestek is voorzien van de typische Brugse zilvermerken, die aangebracht werden na het nemen van de keursteek. Het zijn de gotische «b» en de gekroonde leeuwenkop naar links, het meestermerk IB en de gekroonde jaarcijfers 82 voor het jaar 1782. In tegenstelling tot deze 18de-eeuwse merken, komt er ook een 19de-eeuws herkeuringsmerk op het bestek voor. Het betreft de gotische «e» waarin de hoorn des overvloeds en een sterretje voorkomt. Dit herkeuringsmerk werd gebruikt als «recense» of invoermerk van 1832 tot 1869. Onafgezien van de esthetische vormgeving, gaat het hier om vrij veel voorkomend 18de-eeuws burgerlijk tafelsilver.

Op zowel de lepel als op de vork is een ovaal medaillon gegraveerd, waarin de naam van de vorige bezitter werd aangebracht. Het opschrift luidt : «FRANCISCO JOSEPHO BEYTS BRUGENSI LOVANI PRIMO». Centraal staat verder een weegschaal, onderaan links een bloemenvaas en rechts een mortier of vijzel met stamper. Dit opschrift wordt tenslotte bekroond door een lauwerkrans waarin het jaartal 1782 is ingeschreven, en onderaan is «CRUYDHALLE» gegraveerd.

° Adjunct-conservator sted. Musea Brugge, Dijver 12, 8000 Brugge.

1. Lepel : inv. 81.18 (1-4).X. Lengte 21,3 - 21,5 cm.
Vork : inv. 81.19 (1-4).X. Lengte 20,5 cm.

De oorspronkelijke bezitter is geen onbekende figuur in de Brugse geschiedenis. Uit diepgaande studies van L. François is op te maken dat F. Beyts een voornaam jurist was die als gevolg van zijn schitterende studies te Leuven door de Oostenrijkers met hoge posten bedacht werd. In verband met deze door het stedelijk museum verworven lepels en vorken, kon vastgesteld worden dat hij deze verkreeg na het beëindigen van zijn studies aan de Leuvense universiteit in 1782. Van 25 augustus tot medio oktober van ditzelfde jaar, hadden er te Brugge verschillende festiviteiten plaats, waarbij F. Beyts beladen werd met talrijke geschenken. Hierbij namen zowel de magistraat, de geestelijke overheid als andere vooraanstaanden deel. Het bestek waarvan sprake, werd aan F. Beyts geschonken door de nering van de kruideniers of van de kruidhalle, en de maker van dit zilverwerk is Joannes Busschop, een gekend Brugs edelsmid.

J. Busschop ontving de som van 19 ponden, 17 schellingen en 10 groten voor het maken van zes lepels en zes vorken, waarvan de Brugse musea er dus vier van elk aankochten. Waar de twee andere paren bewaard zijn is niet geweten³. De «primus» F. Beyts is te Brugge in 1782 a.h.w. met zilver overladen geworden. Zo ontving hij van de stad een kostbare koffiekkan, vanwege de heelmeesters een bekken, twee sauskommen van het Corpus Medicum en vier kandelaars van het Brugse Vrije⁴.

2. L. FRANÇOIS, François Beyts. Brugge 17 mei 1763 - Brussel 15 febr. 1832, *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation» te Brugge*, dl. CVI, 1974, afl. 1-2, p. 32-55 en L. FRANÇOIS, Beyts, Frans, magistraat en politicus, *Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl. 6, Brussel, 1974, kol. 29-33 (met volledige bibliografische referenties). Met dank aan Dr. A. Vandewalle voor de bibliografische verwijzingen.

3. Stadsarchief Brugge, 370 : *Kruideniers*, rekeningboek 1724-96, fol. 175^r : Voorts Betaelt aen Sr. J. Busschop, meester silversmet, de somme van negenthien ponden, seventhien schellingen en thien grooten wisselgeld, over maecten en levering van ses lepels en forcetten, wegende vijfendertig oncen en ses Engelschen, a thien schellingen wisselgeld d'once ten dienste van dese Neiringe, om door deken en eed, uyt den naem van geel de Neiringe daer mede te doen een present aen den aldergeleerdsten heer Franciscus Beyts primus geproclameert van de philosophie tot Loven, ingevolghde de resolutie van geel de generaliteyd in daten 20^e septembre 1782 staende ter ferie f° 63 et verso, dus per specificatie ende quitantie deselve doende in cours deser 23-4-

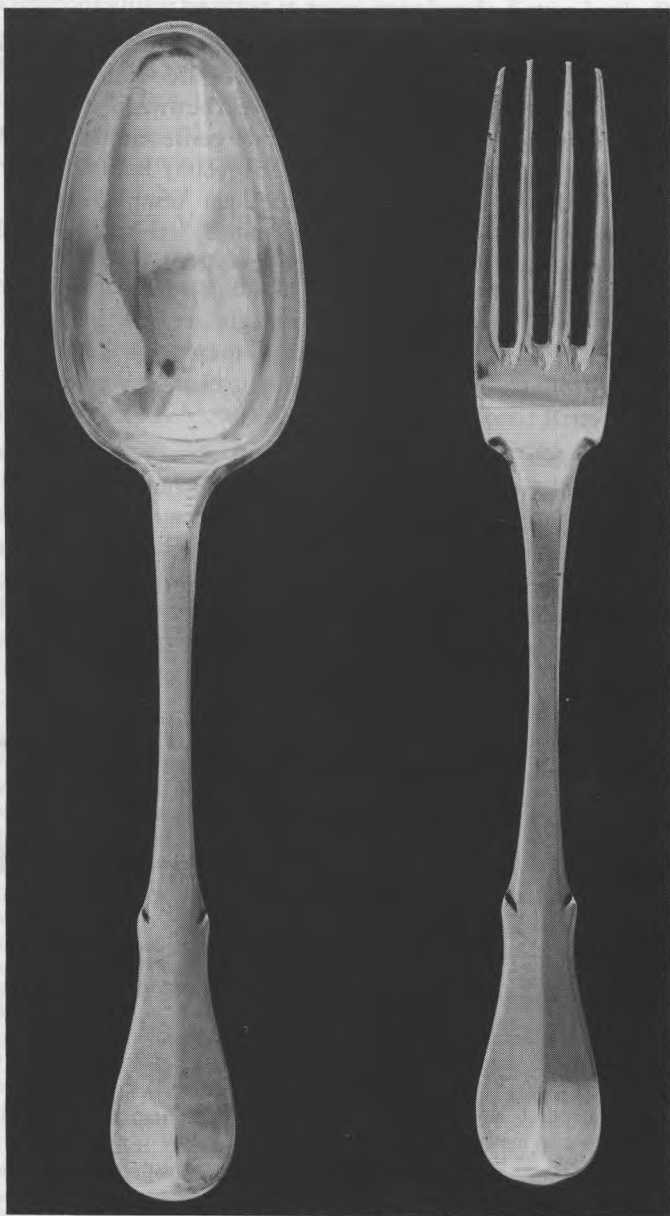
4. F. VAN MOLLE, Lauweren, goud en zilver voor de primus, *Onze Alma Mater. Driemaandelijks tijdschrift van Vlaamse Leergangen te Leuven*, 21e jg., 1967, nr. 3, p. 178 en E.V.N., Brugge viert zijn «primus van Loven» Franciscus-Josephus Beyts 1782, *Biekorf*, 65^e jg., 4, 1964, p. 108-109. Volledigheidshalve verwijzen wij naar enige interessante publikaties omtrent het huldigen van «primussen». A.A.M.N. DEJONG,

Wie de andere zilveren voorwerpen fabriceerde is niet geweten. De mogelijkheid bestaat dat dezelfde J. Busschop met deze taak belast werd, maar hiervan hebben wij geen enkel afdoend bewijs⁵. Wij kunnen aan de reeds bekende lijst van eerbewijzen evenwel een kunstwerk toevoegen. Zo werd de bekende genreschilder Jan Beerblock (Brugge 10.11.1739 - Brugge 10.10.1806) betaald voor het tekenen, schilderen en vergulden van «een tempelken met het middenstuk...». Wat dit schilderij voorstelt, en waar het thans bewaard zou kunnen zijn is echter niet geweten⁶.

Feestgaven voor een primus. Zilver van de Maastrichtse edelsmid J.B. Eijmael, *De Maasgouw*, 81, 1962, p. 180-181 ; F. VAN MOLLE, Een Haags inktstel voor Antonius Simons van Breda, primus te Leuven in 1771, *Antiek*, 4, 1969-1970, p. 73-80 en F. VAN MOLLE, Een Brugse pronkbeker voor Hubertus Raelen van Gent, Primus te Leuven in 1677, *Antiek*, 14e jg., nr. 3, oktober 1979, p. 189-196.

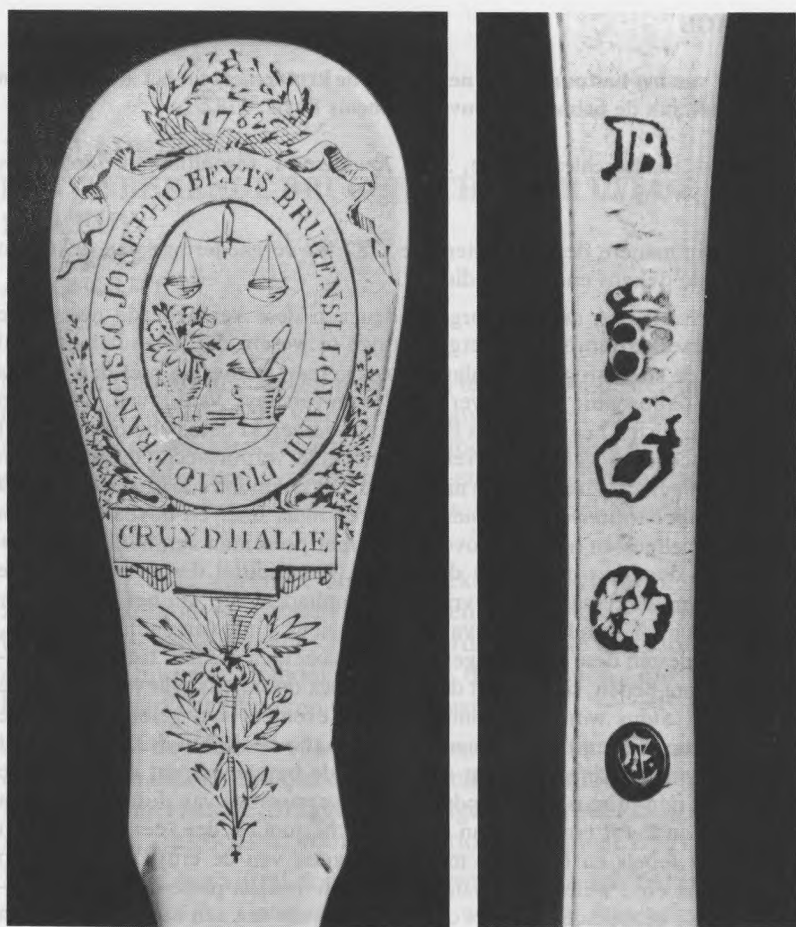
5. Opzoekingen in de desbetreffende archivalia (Brugge, Stadsarchief en Rijksarchief) leverden tot op heden niets op.

6. Rijksarchief Brugge, *Brugse Vrije*, Rekeninghe ende Bewijs, 1781/82, fol. 103^v : Aen J. Berblock de somme van 3-6-0 lb. gr. over gheteekent, geschildert ende vergult te hebben een tempelken met het middelstuk gediend hebbende op het present van Loven Beyts, als per specificatie ordonnantie ende quittantie».

Afb. 1. Een lepel en een vork van het tafelzilver voor F. Beyts.

Afb. 2. Opschrift en merken op de achterzijde.

¹ De oorsprong van het Elmschillen 63, 1880 Brugge.

² De oorsprong van het Elmschillen 63, 1880 Brugge.

³ De oorsprong van het Elmschillen 63, 1880 Brugge.

BIJLAGE

Besluit van het bestuur van de nering van de kruideniers tot het geven van een geschenk aan de primus te Leuven François Beyts, 1782.

— Stadsarchief Brugge, 370 : *Kruideniers*, resolutieboek 1765-1795, f° 63 r-v.

Actum in camere den 17 septembre 1782 ter vergaederinge van deken en eed, oude dekens en oude gediende.

Eodem heeft den deken voorgehouden aen dese vergaederde heeren de reden deser extraordinaire vergaederinge te wesen, dat alsoo het gebeurd was dat de stad Brugge nu onlanghs was vereert geworden met den primus van de philosophie in de vermaerde universiteyt van loven door den aldergeleerdsten heer Francois Beyts, ende gemerckt dese gebeurtenisse niet alleenelyck eene genereale vreught en hadde veroorsaect maer daer en boven dit geluck vereerlyckt is niet alleen met synen intrede binnen dese stad op het alder treffelyckste te sien gebeuren maer daer en boven heeft men desen excellensten heer sien overlaeden met presenten aen hem opgedraegen, soo door het magistraet deser stad, het capittel der cathedraele, de heeren van den lande van de vrien, de coopliden, die van het collegie der medecynen, die van het corps van de chirurgiens, ende van de timmerlieden, ende aengesien dese soo seer gepresen voorbeelden dienen, tot aenmoedinge der jonckheden, siende, dat den lauwertack door neirstigheyt in de studie becomen, aldus word gecroond, soo een exempel van geleertheyd ende wetenschap souden trachten naerte volgen, soo heeft den deken gevraeght van de vergaederinge ofte het niet en soude betaemen, dat dese neiringe oock aen den primus soude opdraegen tot vereuwinge van desen glorieusen voorval, ende tot emulatie van de brughsche jonckheden, een present van ses silver lepels en forcetten met het waepen van de cruydhalle daer op gegraveert etc., welcken voorstel van alle de heeren presenten is geapprobeert ende geaplaudeert, met conditie nochtans van aen het geel corps van de neiringe daer van te verwittigen ende hunne sentimenten dies aengaende aftevraegen, ende aldus is dese vergaederinge gesloten.

JAN TAVERNIER EEN ONBEKENDE BRUGSE SCHILDER UIT DE 16e EEUW

A. SCHOUTEET°

Niettegenstaande alle meester-schilders te Brugge moesten aangesloten zijn bij het ambacht van de beeldenmakers en de zadelmakers, waaronder de schilders ressorteerden¹, toch ontbreken in de bewaard gebleven gildeboeken van dit ambacht enkele namen van personen, die wel degelijk het schildersberoep te Brugge zelfstandig hebben uitgeoefend.

Voor de periode waarover de gildeboeken ogenschijnlijk compleet zijn en daarenboven zorgvuldig schijnen bijgehouden, mogen deze lacunes ongetwijfeld toegeschreven worden aan de zorgeloosheid of de weinig accurate handelingen van de personen, die met het bijhouden van deze boeken waren belast².

Aldus wordt de naam van Jan Tavernier, van wie uit de hiervolgende documenten duidelijk blijkt dat hij tussen 1521 en 1539 het schildersberoep als meester te Brugge heeft uitgeoefend, niet aangetroffen, alhoewel de gildeboeken voor deze periode compleet zijn bewaard.

Hierna volgen een vijftal documenten, waarin van Jan Tavernier, de schilder, sprake is. Daaruit vernemen we dat hij was gehuwd met Katelijne Blazoen en dat er uit dit huwelijk een dochter werd geboren, Barbara geheten. Na het overlijden van Jan Tavernier en

° Ere-stadsarchivaris, Kon. Elisabethlaan 63, 8000 Brugge.

1. Zie : A. Van de Velde, *Het schildersgild te Brugge*, Brugge, 1905 ; C. Vanden Haute, *La corporation des peintres de Bruges*, Brugge-Kortrijk, 1913.

2. Deze gildeboeken werden eerst uitgegeven door C. Carton, *L'Obituaire de la Société St. Luc*, in *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, XVI (1862-63), p. 1-36 ; en D. Van de Castele, *Documents divers de la Société S. Luc à Bruges*, in hetzelfde tijdschrift, XVIII (1866), p. 55-224. Ze werden later heruitgegeven door C. Vanden Haute, a. w.

van zijn echtgenote, beiden overleden vóór 1539, werden dienvolgens van rechtswege twee voogden aangesteld over deze Barbara, die toen nog minderjarig was. Het waren Pieter Panne, klerk van de vierschaar te Brugge, en Willem Ysenbaert, die zoals het Brugse gewoonrecht voorschreef, tot de naaste verwanten van de betrokken minderjarige moesten behoren en slechts bij ontstentenis van familieleden door personen uit de vriendenkring van de ouders mochten vervangen worden.

Jan Tavernier bleek niet onbemiddeld. Hij bezat immers een huis in eigendom van vóór 1521 tot aan zijn afsterven. Dit huis stond aan de westzijde van de Hoedenmakersstraat te Brugge, tussen enerzijds het huis van de menestreele Filips Guillaume, en anderzijds het huis van Jan Thiry.

Vermits onze Jan Tavernier noch in de gildeboeken noch in enige andere publikatie wordt vermeld, mag dan ook terecht van een onbekende Brugse schilder uit de 16e eeuw gesproken worden.

Er dient echter opgemerkt, dat onze Jan Tavernier niet mag vereenzelvigd worden met de gelijknamige schilder, die tussen 1453 en 1456 vrijmeester te Brugge werd en aldaar tussen augustus 1480 en augustus 1481 is overleden³. Hij mag evenmin vereenzelvigd worden met de bekende miniaturist Jan de Tavernier, die tussen 1434 en 1440 te Doornik en tussen 1455 en 1460 te Oudenaarde werkzaam was⁴.

1

1521 september 12. — *Jan de Crane en Lodewijk vander Brugghe, als voogden over Pieter, de minderjarige zoon van Adriaan de Crane en vrouw Barbara, doen bij de weeskamer van Brugge aangifte van hetgeen hun pupil van zijn grootouders heeft geërfd. Hierbij treedt de schilder Jan Tavernier op als borg voor de voornoemde Lodewijk vander Brugghe.*

Den XIIen dach van septembre XV^eXXI Jan de Crane, mudsewalkere, ende Lowys vander Brugghe, aerbeider ter Winckelbrugghe, als voochden van Pierkin, Adriaen de Cranens zuene die hy hadde by Barbele, zynen wive, brochten ten pappiere van weesen, volghende huerlieder eedt, de groote van

3. Zie : C. Vanden Haute, *a.w.*, p. 3 b, 5 b, 11 b, 13 b, 14 b, 20 b, 197 b.

4. Zie : G. Hulin de Loo, in *Biographie nationale*, XXIV, kol. 630-638. ID., *La formation tournaisienne de l'enlumineur Johannes de Tavernier et l'influence de celui-ci sur la xylographie harlemoise de la fin du XVe siècle*, in *Bull. Acad. Roy. Belge. Beaux Arts*, X, 1928 ; P. Rolland, *Les Primitifs Tournaisiens. Peintres et sculpteurs*, Brussel-Parijs, 1932.

den goede hem toecommen ende ghebuerdt by den overlyden van Jan Godsclac ende van Barblen zynen wive, tselfs Pierkins grootheere ende grootevrauwe, ende es in penninghen de somme van drie ponden thien scellinghen grooten tornoyen, wesende in den handen van den voors. voochden, te weten : elc XXXV s. gr., ende boven desen noch in handen van Jan de Crane een tavereel van der Geboorte van Onsen Heere, een riemkin besleghe met zilvere verghuldt niet ghepresen. Van al welken de voors. voochden weddinghe ghedaen hebben boortucht ende stedekiesinghe, te weten : Jan de Crane met Arnoudt Caumier ende Jan Carpentier, zyn boorghen, Lowys vander Brugghe met Jan Mannins, aerbeider ter Vlaminbrugge, ende Jan Tavernier, schildere, alle tsamen ende elc byzondere als principael ende boorghen up de Vlaminbrugge in Sinte-Niclauszestendeel, omme aldaer pandinghe ende alle manieren van wettelicheden te ghenieten van den vyfsten daghe van Ougst XV^cXXI, onder scepenen zeghelen : Jacop vander Woestine ende Jan Ghyselin filius Jans, cleric : Jan Smout.

Brugge, Stadsarchief, *Weeskamer van Brugge, register van wezengoederen van Sint-Jacobszestendeel over de jaren 1497-1549*, fol. 222.

2

1528 augustus 14. — *Jan de Thiry en zijn vrouw Agnes, dragen aan Filips Guillaume, de vedelaar, de eigendom over van een huis, staande aan de westzijde van de Hoedenmakersstraat te Brugge, tussen het huis toebehorende aan de voornoemde Filips Guillaume aan de ene zijde, en het huis toebehorende aan de schilder Jan Tavernier aan de andere zijde.*

Clayssuene, Moye, idem dach [14 ougust 1528]. — Jan de Thiry ende joncvrauwe Angniete, zyne wettelicke gheselnede, als erfachtich ende proprietarissen zynde van den parcheele van huuse hiernaer verclaerst, als 't blyct by eene lettre van ghifte, wesende van den XVen in meye XV^cXXV, gheteekent : Bernaert, cleric etc., ende ghen hem halm ende wettelicke ghifte Philips Guillame, de vedelare^s, van eenen huuse cum pertinentiis, staende ten voorhoofde in de Hoedemakersstrate, an de westzyde van der strate, naesten den huuse, toebehoorende den voorn. Phelips Guillame an de zuudsyde an d'een zyde, ende den huuse toebehoorende Jan Tavernier, de schildre, an de noordsyde an d'ander zyde, achterwaerts streckende met eender plaetse van lande ende aysementhuuseken daer thenden staende totte den muer ende erve, twelc caestspelen zyn, wylen toebehoorende Angele Palenson, met zes scellinghen ende thien penninghen grooten elckes

5. Filips of Philippot Guillaume, de menestrel, wordt ook vermeld in akten d.d. 26 juni en 10 juli 1535 in L. Gilliodts-van Severen, *Les ménestrels de Bruges*, Brugge, 1912, p. 79 en 81.

jaers daerute ghaende ten rechten landcheinse, danof men jaerlicx ghelt den disch van Sint-Wouberghenkercke in Brugge de V s. gr. ende de reste die van den dische van Sint-Jacopskercke in Brugge. Cum clausele etc.

Brugge, Stadsarchief, *Klerken van de vierschaar van Brugge*, nr. 162 : *protocol van Karel Chevin en Hippolytus Coopman, over de jaren 1525-1531*, fol. 57.

3

1529 juni 19. — *Jan Tavernier, de schilder, en zijn echtgenote Katelijne, verlenen aan hun buurman Filips Guillaume, de menestreele, het eeuwigdurende gebruik van de helft van een stenen waterput, staande op het erf van het huis gelegen aan de westzijde van de Hoedemakersstraat te Brugge, dat aan eerstgenoemden toebehoort.*

Petit, Bevelare, 19 wedemaent [1529]. — Jan de Tavernier, de scildre, ende Katheline, zyn wyf, consenteren by desen Phelippot le Guillame, den minstruel¹, ende zynen naercommers, al zulk ghedooch ende ghebruucsamichede van d'helft van eenen steenpitte, staende in de plaetse van lande toebehoorende ten huuse van den voors. Jan Tavernier ende neffens de plaetse van lande en den huse pertinent denzelven Philippot, staende te voorhoofde in de Hoedemakerstrate, an de westzyde van der strate, behouden dat de voors. Philippot der voorn. heltscheede van den voorn. steenpitte van zynder zyde zal doen bevryen met eenen houten glende⁶, streckende van Jan Taverniers huuse also over den pit tot den meure, twelcke 2 caetspelen zyn, streckende ter stede ende plaetse daer nu ten tyden een doornehaghe staet, welc voorn. houden glent ghemeene toebehooren zal ten eeuweghen daghen ten huuse van den voorn. Jan Tavernier ende Philippot le Guillame, latende van nu voordan denzelven Philippot le Guillame ende zyne naercommers van den voors. heltscheede van denzelven steenpitte ende ghemeenen houten glent ghebruucken als van zynen vryen propren ende eyghen goet, zonder nemmermeer by den voors. Jan Tavernier ende zynen wive daerjehens te commene of te doene in toecommenden tyden in eenegher manieren.

Ib., *t.a.p.*, fol. 94-95.

4

1539 januari 10. — *Willem Ysenbaert, herbergier, en Pieter Panne, klerk van de Brugse vierschaar, leggen hun eed af als voogden over Barbara, de minderjarige dochter van Jan Tavernier en Katelijne Blazoën.*

6. Een glende of glent is een houten afsluiting. Zie : L. De Bo, *Westvlaamsch Idioticon*, s.v. : gelent.

Willem Ysenbaert, tavernier, ende Pieter Panne, cleric⁷, juraverunt tutores van Barbele, Jan Taverniers dochter by Kathelyne Blazoens, uxor. Actum den Xen in lauwe 1538, present : Corte ende Everboudt, scepenen.

Brugge, stadsarchief, *Weeskamer van Brugge, aantekenboek van eedafleggingen door voogden over de jaren 1531-1545*, fol. 237, nr. 8.

5

1542 april 20. — *Pieter Panne en Willem Ysenbaert, als voogden over Barbara, de minderjarige dochter van Jan Tavernier, en zijn echtgenote doen bij de weeskamer van Brugge aangifte van het ouderlijk versterf van hun pupil.*

Den XXen dach van april XVe XLII naer Paesschen Pieter Panne, midts d'absentie van Willem Ysenbaert, als voochden van Babekin, Jan Taverniers doctre, die hy hadde by..., zinen wive, brochten ten papiere van weesen, voor uppervoochden, zittende ten berechte van partijen, den inventaris ende massa van goede huer verstorven by den overlyden van vader ende moedere, volghende zeker voorgaende comdempnatie, midts dat zoe ten diverschen stonden van den voors. voochden rekeninghe, bewys ende reliqua van huere goede versocht hadde ; ende es boven de massa ende inventaris by hemlieden t'anderen tyden den XXIIIen in lauwe XVe XXXIX overbrocht 't naervolgende.

De voors. voochden vertooghen, hoe dat 't sterfhuus gherecht es in de heltscheede van eenen huuse met zyne toebehoorten, staende ten voorhoofde in de Hoedemakerstrate, an de westzyde van diere, naesten huuse wylen toebehoorende Wouter van Campen ende nu Philips le Guillame, den velare, ande zuudzyde an d'een zyde, ende den huuse, toebehoorende Jan Thiry, an de noordzyde an d'ander zyde, achterwaerts streckende met eender plaetse van lande totten huusinghen, toebehoorende Adriaen vander Muelene, met zestien scellinghen parisise elckes jaers daeruute gaende ten rechten landcheinse, ende in penninghen boven allen lasten de somme van zeven ende dertich scellynghen vier penninghen grooten, als 't blyct by den massa, overbrocht ten voors. XXen daghe van april XLII, ondergeteekent : Voet.

Ib., *Weeskamer van Brugge, register van wezengoederen van Sint-Nikolaaszestendeel over de jaren 1531-1552*, fol. 113.

7. Pieter Panne was klerk van de vierschaar van Brugge. Hij werd in deze hoedanigheid aangesteld in 1534/5 en overleed onvermogen tusschen 1561 en 1564. Zie : A. Schouteet, *De klerken van de vierschaar te Brugge*, Brugge, 1973, p. 116.

BOEKBESPREKINGEN

A. LOTTIN, J.-P. POUSSOU, H. SOLY, B. VOGLER, A. VAN DER WOUDE, *Etudes sur les villes en Europe Occidentale. Milieu du XVIIe siècle à la veille de la Révolution française. Angleterre, Pays-Bas et Provinces Unies, Allemagne rhénane*. Parijs, Société d'édition d'enseignement supérieur, 1983, 476 blz. (Regards sur l'Histoire, 49).

Vlaamse stadshistorici hebben soms de neiging (gehad) een te exclusief belang te hechten aan de late middeleeuwen. In die periode staat Vlaanderen immers samen met Italië aan de spits van de verstedelijking in Europa, en het heeft niet veel gescheeld of Gent, Brugge en Leper evolueerden toen tot machtige stadstaten. In de 16de eeuw is de economische en politieke macht van die steden weggedaemd, en wanneer in 1585 ook nog een abrupt einde komt aan Antwerpens spectaculaire opgang, lijkt het er inderdaad op, dat er van dan af niet veel meer te beleven valt in de steden van de Zuidelijke Nederlanden — tot spoorwegen, handel en industrie in de 19de eeuw voor een nieuwe expansie zullen zorgen. Toch zijn de tussenliggende 17de en 18de eeuw niet zo'n oninteressante en slappe periode als op het eerste gezicht zou kunnen lijken. De ontwikkelingen die toen het stedelijk leven in o.a. de Verenigde Provinciën, Engeland en Frankrijk grondig beroerden, hebben in de Zuidnederlandse steden toch ook in meerdere of mindere mate hun invloeden laten gelden, zij het niet steeds op gelijkmatige wijze, en soms met enige vertraging. Dit blijkt o.m. uit de verzamelbundel over de Westeuropese steden in de 17de en 18de eeuw, die verscheen in de Franse universitaire reeks «Regards sur l'Histoire», en waarin ook onze streken aan bod kwamen.

Nadat in een eerder gepubliceerd deel (door J. Meyer) een aantal algemene aspecten van de Europese stadsgeschiedenis tussen 1650 en 1789, alsmede de Franse steden waren behandeld, wordt in het tweede, hier besproken boekdeel de aandacht gericht op Engeland (in een bijdrage van J.-P. Poussou), de Noordelijke Nederlanden (door A. van der Woude), het

Rijnland (B. Vogler) en de Zuidelijke Nederlanden met inbegrip van het Prinsbisdom Luik. Laatstgenoemde bijdrage is van de hand van A. Lottin, hoogleraar aan de universiteit van Rijsel III, en H. Soly, werkleider aan de Gentse Rijksuniversiteit.

Bedoeling is, voor elk van de behandelde regio's een synthese te brengen op basis van het bestaande wetenschappelijk onderzoek. Hierbij worden een hele reeks facetten van het stedelijk fenomeen belicht : politiek en instellingen, economische en sociale geschiedenis, criminaliteit, demografie, kerkgeschiedenis, militaire geschiedenis (vestingbouw !), stadsuitbreiding, urbanisatie en ruimtelijke ordening, architectuur, cultureel leven (met inbegrip van de volkscultuur), invloed van de *Aufklärung*, persgeschiedenis... Elke bijdrage wordt gevolgd door een selectieve bibliografie, waarbij deze over de Zuidelijke Nederlanden opvalt door haar kwaliteit en uitgebreidheid. Het is trouwens de indruk die men krijgt van de héle bijdrage over de Zuidelijke Nederlanden (om ons even tot dit deel van het boek te beperken) : kwaliteitsvol en indrukwekkend door de veelheid aan informatie. Al is het dan nog zo dat de auteurs zich telkens noodgedwongen moesten beperken tot enkele, weinige concrete voorbeelden om hun synthese te illustreren. Noodgedwongen, vanwege de beschikbare ruimte in het boek, maar ook vanwege het ontbreken van de nodige voorstudies betreffende vele steden. Ondanks deze ernstige beperkingen, zijn de auteurs er toch in geslaagd een verrassend rijkgeschakeerd beeld te schetsen van het stedelijk leven in onze gewesten tijdens het Ancien Regime. Men vindt er zelfs reeds de neerslag van de allerjongste ontwikkelingen in het historisch onderzoek, met name de studie van de criminaliteit en van de volkscultuur in het stedelijk milieu van de 17de en 18de eeuw — twee thema's die Hugo Soly nauw aan het hart liggen, en die recentelijk onder zijn impuls werden uitgediept in enkele licentiaatsverhandelingen aan de Gentse universiteit. Hopelijk worden deze en aanverwante thema's in de toekomst uitvoerig verder bestudeerd, en wordt de (stads)geschiedenis van die periode voortaan wat minder stiefmoederlijk behandeld. Wellicht kan de synthese van Lottin en Soly hierbij een stimulerende rol spelen.

Het boek is, zoals vele Franse wetenschappelijke werken, in een wat saaie typografie uitgebracht, maar met de hebbelijkheid van de Franse zettters om de Nederlandse namen te verhaspelen, valt het best mee. Het is alleen een beetje jammer dat de naam van Hugo Soly op de kaft tot Soli is omgetoverd, en dat diezelfde auteur op de titelpagina tot werkleider aan de «Université d'Anvers» is benoemd.

Marc RYCKAERT

E. JAMES MUNDY, **Painting in Bruges, 1470-1550 an annotated bibliography**. Boston, Mass., G.K. Hall & C°, 1985 (Reference publications in art history), 194 blz.

Ongeveer simultaan met de viertalige *Bibliografische Gids van de Vlaamse schilderkunst van de XVe eeuw* uitgegeven in 1984 door M. Comblen-Sonkes i.o.v. het Nationaal Centrum voor Navorsingen over de Vlaamse Primitieven (zie de recensie door Luc Devliegher in dit tijdschrift C XXII, 1985, 1-2, pp. 139-141) verscheen in de V.S. een gelijkaardige bibliografie gewijd aan de Brugse paneelschilders geboren tussen 1470 en 1550. Deze jaartallen verwijzen respectievelijk naar de overlijdensdatum van Petrus Christus en die van Adriaan Isenbrant. Deze bibliografie is dus beperkter dan de Brusselse gids — die de volledige vlaamse schilderkunst van de 15e eeuw bestrijkt — en anderzijds ietwat ruimer opgevat daar deze reikt tot halfweg in de 16de eeuw. Maar de begindatum 1470 sluit alle Eyckiana uit (en de literatuur over Petrus Christus) hetgeen ten zeerste te betreuren en kunsthistorisch moeilijk te verantwoorden valt.

De inleiding geeft een uitstekend overzicht van de kunsthistorische vorsing i.v.m. de Brugse schilderkunst van genoemde periode. Het boek bevat verder 914 aangetekende titels en besluit met indices op de auteursnamen, de schildersnamen en kunstwerken, en tenslotte de onderwerpen. De titels zijn als volgt ingedeeld : de algemene werken met o.m. de kollekties in de verschillende landen waar Brugs werk wordt bewaard, de betrekkingen van de Vlaamse kunst met Duitsland, Spanje en Italië, de kunstenaars, de tentoonstellingen, de iconografie, bijzondere studies, nuttige bijdragen over de stad Brugge en addenda. De boeken en bijdragen die de auteur persoonlijk kent zijn voorzien van aantekeningen die objectief en zonder kritische beschouwingen er de inhoud van schetsen. De gebruiker «is invited to read between the lines». De drukwerken die de auteur niet kon nazien zijn gemerkt met een asterisk.

De auteur streeft naar volledigheid. Dit brengt mee dat vele verouderde en overvloedige publikaties van de 19de en het begin van de 20e eeuw (A. Michiels, F. Mely, A. Siret, Ch. Carton,...) aan bod komen. Voor Hans Memling, over wie de Brusselse gids 107 referenties telt, zijn er bij E.J. Mundy 235 verzameld !

In de kapittel over de woordenboeken (General Biographical Dictionaries) wordt von Wurzbach *Niederländisches Künstler-Lexikon*, 1906-1911, wel vermeld maar ontbreken het *Allgemeines Lexikon...* van U. Thieme und F. Becker, 1907-1950 (behalve voor G. David), de *Dictionnaire des grands peintres* o.l.v. M. Laclotte, 1983, de engelse uitgave *Larousse Dictionary of Painters*, 1981, en de *Kindlers Malerei Lexikon*, 1864-1971 (behalve voor Memling en David).

Voor wat de meesters met noodnamen betreft, is de literatuur nogal beperkt. Bepaalde Brugse meesters, zoals de Meester van de André-Madonna en andere vermoedelijk Brugse meesters, zoals de Meester van de Turijnse Aanbedding en de Meester van het Retabel van Joannes-de-Evangelist, werden niet afzonderlijk opgenomen maar komen voor in de index van de kunstenaars.

Het kapittel gewijd aan de inventarissen (pp. 161-163) is belangwekkend maar hier ontbreekt nogmaals (cf. de Brusselse gids) de inventaris van *De Sint-Salvatorskathedraal te Brugge* door L. Devliegheer, waar anderzijds zijn monografie *De huizen te Brugge* wel wordt vermeld.

Om te besluiten menen wij dat *Painting in Bruges 1470-1550* een zeer nuttige publikatie is die vele vorsers bij de hand zullen houden en die de *Bibliografische Gids* aanvult daar waar deze laatste alleen beoogde een naslagwerk te zijn voor studenten en kunstliefhebbers. De vele referenties van Mundy naar bijdragen in lokale (ook Spaanse) tijdschriften vullen de bewuste selectie van M. Comblen-Sonkes perfect aan, uitgezonderd voor wat Van Eyck en Petrus Christus betreft.

A. JANSSENS DE BISTHOVEN

R. STROHM, *Music in late medieval Bruges*. Oxford, Clarendon Press, 1985, 273 blz., ill.

Een inleidende bespreking schrijven bij dergelijke cultuursynthese is een boeiende onderneming. Ik was zo gelukkig een paar jaar na mekaar Dr. Strohm, nu hoogleraar in muziekgeschiedenis aan Yale University, tijdens zijn archiefonderzoek te ontmoeten en met hem dit gemeenschappelijk onderwerp uit te discussieren. Ik hoorde op die manier thesen ontstaan en weer verdwijnen, zag hem nieuwe ordeningen opzetten en daarna ordentelijk nuanceren of afvoeren. Vorig jaar nog nam hij tijdelijk afscheid van Brugge met een concert dat een herdenking moest zijn van 500 jaar Bourgondische hofkapel (1384-1984), uitgevoerd door het Huelgasensemble, doch aan de hand van allemaal partituren in transcriptie van Dr. Strohm. Duidelijk wilde hij hiermee beluisteren waarover hij zo lange tijd had gewerkt en wat in zowat 500 jaar een gehele tijd het concertpodium niet meer had gehaald.

Heel duidelijk is Brugge, net als ook andere stadscentra, ten onrechte uit de muziekgeschiedenis afwezig gebleven tot op vandaag. Om dit van meetaf aan te accentueren schreef R. Strohm zijn eerste hoofdstuk *Townscape-Soundscape* op zo een directe manier dat de stad er uit naar voor komt alsof elk plein, elke stadspoort er zijn eigen antifoon, zijn eigen klankpatroon

bezat, via honderd en één optochten en processies heel duidelijk bekend ook aan de geringsten uit de eigen buurt. Dus geen abstrakt aanwezige muziekcultuur voor een toevallige klerikale of adellijke bovenlaag (zoals Mansions publiek). Om deze gewenning via «traditie» aan te tonen overloopt A. daarna over 30 blz. de muzikale prestaties binnen de Donaaskerk.

Deze grafelijke kerk stak niet alleen vol «beloonden» omwille van bewezen diensten aan grafelijke of pauselijke curia's, doch daarbinnen kwam ook rond 1400 een groep van 13 *ghesellen vander muzijcke* tot stand, wellicht te vergelijken met de *jongleurs et bourgeois d'Arras* uit de 13de eeuw, die heel pertinent niet alleen een eigen repertoire en eigen uurregeling tegen de Donaaskerk in organiseerden, doch zelf opdrachtgevers werden aan componisten-vrienden en zichzelf verhuurden aan elke parochiekerk of confrerie die meende de bestaande cultuur mee te moeten vieren. Op eenzelfde manier zouden overigens ook de zangmeesters-componisten en organisten-componisten om de haverklap «vreemd» gaan.

Als echte artiesten liepen zowel zangers als aanmakers van muziek bij herhaling hun kerkelijke wijding voorbij, waarbij het beslist nodig was dat eminente liefhebbers van de muziekpraktijk (Gerson, de Haneron, de Bracle) de privé-geschiedenissen van een Gilles Joye, een J. Tayaert, een J. de Clibano en 100 meer met de mantel der liefde toedekten.

Polyfonie wordt aan de Donaaskerk aanwijsbaar vanaf het midden der 14de eeuw. De vroegst bewaarde muziek ervan is nu het motet *Comes Flandrie Rector creatorum* voor Lodewijk van Male, de oudst bewaarde Donaasantifoon de 14de-eeuwse *O sanctissime presul Xristi Donatiane*, dit laatste één fol. in de Steinmetzcollectie, beide in de Music Examples bij Strohm polyfoon uitgeschreven op de blzn. 201-205 en 215-219. De binding stadhoofdkerk wordt daarna vanaf 1483 dagelijks waarneembaar wanneer de *tubicentes opidi Brugensis* na de completen, in mei en op marktdagen, op stadskosten in de kerk komen musiceren.

Een derde hoofdstuk bij Strohm, *Other Churches*, bedoelt de data vast te leggen waarop, via fondaties, de polyfonie in de O.-L.-Vrouw, St.-Salvator, St.-Jacob, St.-Gillis, en St.-Walburga waarneembaar wordt. Strohm beperkte zich hier niet tot zelfs de meest recente publicaties over deze stadskerken doch ging na in de diverse *Planarii* wat hijzelf hier nog kon aan toevoegen. Het is duidelijk dat deze van St.-Salvator (blz. 51 e.v., vergeten in de bronnenlijst blz. 258) gedeeltelijk nog 14de-eeuws, en van St.-Donaas en O.-L.-Vrouw uit de 15de eeuw, hoofdbronnen voor elke studie van liturgie, muziek, en algemeen culturele geschiedenis, dringend nood hebben aan een wetenschappelijke uitgave.

Een vierde hoofdstuk heeft als centraal thema de muzikfundaties bij de Carmelieten (speciaal de Rozebekers) en de Minderbroeders (hier speciaal de confraterniteit van de Droge Boom, waarheen in 1414 reeds de gezellen van St.-Donaas wegluchten van de diensten in de hoofdkerk zelf). Bijzon-

dere nadruk wordt hier gelegd op de (financiële en andere) inbreng van vreemde kooplieden, wat meteen een aanloop is naar de ontdekking van het *Lucca Choirbook* (gecopieerd te Brugge en door Giovanni Arnolfini ten geschenke gegeven aan de kathedraal van Lucca) en naar het kapittel *Sacred Music under English influence*, de blz. 116-120 en 120-137 van deze publicatie.

Een uitgebreid notenapparaat (blz. 151-180), een lijst van alle musici in Brugse kerken tewerkgesteld tot 1510, een catalogus van het Lucca-koorboek (Rijksarchief Lucca, Hs. 238), en 12 exempla van Brugse missen en motetten sluiten dit werk af, dat overigens over een bijzonder verzorgde namenindex beschikt.

Druktechnisch een perfecte uitgave, inhoudelijk continu relevant, wellicht meer hypothesen dan de auteur aan de hand van het nu voorhanden materiaal hard kan maken, is onze bewondering voor een dergelijke intellectuele prestatie groot. Er is uiteraard geen enkele reden om het onderwerp af te sluiten op de datum 1510, gezien ook in de bronnen het materiaal blijft doorlopen tot 1560. Hopelijk zal op de studie van Strohm aansluitend een gelijkaardige opzet voor Gent, voor Rijsel, wellicht voor Ieper en Kortrijk volgen, terwijl het nu al belangrijk zou zijn deze tekst in Nederlandse versie naar het Vlaamse publiek toe te brengen. Dat de editio princeps Engelstalig is is alleen maar voordelig.

A. DEWITTE

Herman STYNEN, Georges CHARLIER, An BEULLENS, **Het Verwoeste Gewest. The Devastated Region. 15/18 Mission Dhuicque.** Brussel, Stichting Monumenten- en Landschapszorg vzw / Brugge, Uitgeverij Marc Van de Wiele, 1985, 176 blz.

De westhoek en de streek van Ieper hebben een wereldwijde maar weinig benijdenswaardige roem verworven als toneel van een jarenlange strijd tijdens de eerste wereldoorlog. Iedereen kent de beelden van de verwoeste hallen en de Sint-Maartenskerk van Ieper, de van de kaart geveegde dorpen in de frontstreek. Veel minder bekend is het feit dat vanaf mei 1915 in het getroffen gebied, te midden van het oorlogsgeweld, een officiële commissie actief geweest is, die belast was met het inventariseren, opmeten, en indien mogelijk beveiligen van monumenten en kunstvoorwerpen. Deze commissie te velde werd opgericht door de minister van Wetenschappen en Kunsten, en stond onder de leiding van de Brabantse architect Eugène Dhuicque (1877-1955) — vandaar ook de naam *Mission Dhuicque* die er al gauw werd aan gegeven.

Het beveiligen van de soms reeds zwaar getroffen monumenten gebeurde door middel van het aanbrengen van zandzakjes, of het stutten van wankele gedeelten. Van waardevolle details werden afgietsels genomen. Kunstvoorwerpen werden in veiligheid gebracht ; hiertoe diende men soms voorafgaandelijk tot demonteren over te gaan, bv. in het geval van kerkmeubilair. Registratie en opmeting resulteerden in talrijke notities, schetsen, plannen en foto's. Het was de uitdrukkelijke bedoeling van Eugène Dhuicque, deze dokumentatie na de oorlog tot een uitvoerig geïllustreerde inventaris te verwerken. Zo'n boekwerk zou op een dubbel vlak nuttig zijn : enerzijds zou men eindelijk beschikken over een kunsthistorische inventaris voor een streek die er tot dan toe nog geen bezat, anderzijds zouden de Belgische onderhandelaars tegenover het verslagen Duitsland met concrete feiten op tafel kunnen komen om hun eisen voor herstelbetaling kracht bij te zetten. Dhuicques voornemen is echter gestrand op de inertie die zoveel administraties kenmerkt, en van zijn inventaris is nooit iets terecht gekomen.

Enkele medewerkers van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen hebben nu echter, dertig jaar na het overlijden van Dhuicque, de draad terug opgenomen. Ze hebben dit niet gedaan door alsnog de inventaris van het cultuurpatrimonium uit te brengen, die Dhuicque zich voornam te publiceren. Ze hebben wel belangrijke gedeelten uit zijn nagelaten archief aan een ruim publiek willen voorstellen. Hoofdmoot van het boek is een keuze uit de 863 schitterende foto's die de onvermoeibare Dhuicque ter plaatse maakte (waaronder enkele verbazende kleurenfoto's !), en een visuele inventaris van de 171 opmetingsplannen die in het kader van de zending werden vervaardigd.

In zijn inleiding schetst Herman Stynen in het kort de activiteiten van de *Mission Dhuicque*, en de figuur van Eugène Dhuicque zelf. Tevens situeert hij de man in het ruimere kader van de «restauratie-ideologieën» die in de negentiende eeuw waren ontstaan, en die in twee scholen kunnen worden ondergebracht. Enerzijds waren er diegenen, zoals Viollet-le-Duc, die de restauratie zagen als het terugbrengen van een monument in zijn oorspronkelijke staat, of zelfs het omvormen ervan tot het volmaakt historisch model dat misschien nooit in de realiteit had bestaan, zelfs niet toen het monument pas uit de handen van zijn oorspronkelijke bouwmeester kwam. De andere tendens respecteerde veeleer het monument in de vorm waarin het door de eeuwen heen gegroeid en soms misgroeid en afgetakeld was. In zijn meest extreme vorm zag deze tweede school, die vooral bij Engelse architecten en cultuurfilosofen aanhang vond, het langzame verval en de toestand van ruïne als onvermijdelijke finaliteit van elk monument, een evolutie waar volgens sommigen niet eens mocht worden tegen ingegrepen, zelfs niet door onderhoud of herstellingen. Zonder een dergelijke verregaand standpunt te verdedigen, leunde Dhuicque toch duidelijk bij die tweede school aan. Hij voelde er dan ook veel voor, de ruïnes van de hallen en de Sint-Maartenskerk in Ieper als een aangrijpend oorlogsmonument binnen een parkaanleg te

behouden. Het stadsbestuur en stadsarchitect Coomans van Ieper voelden hier echter niets voor, en de verwoeste monumenten werden opnieuw opgetrokken.

Het Verwoeste Gewest is een boek dat in meerdere opzichten merkwaardig en boeiend is. In de eerste plaats omdat het de aandacht vestigt op een tot nog toe onbekend gebleven aspect van de monumentenzorg in een periode die vooral bekend staat voor de *rückstichtslose* vernieling van gebouwen en kunstwerken — zelfs door de geallieerden, als de strategie zulks vereiste. Voor het eerst worden een aantal resultaten van de *Mission Dhuicque* aan het publiek kenbaar gemaakt, en wordt de dokumentatie voor verder onderzoek ontsloten middels de volledige inventaris van de bewaarde opmetingsplannen.

Het boek vormt tevens een bijdrage tot de geschiedenis en de kunstgeschiedenis van de frontstreek, en situeert monumentenzorg en wederopbouw van dit gebied in de lijn van de restauratie-gedachte, zoals die zich in verschillende richtingen had ontwikkeld sinds het begin van de negentiende eeuw.

Tenslotte is het ook een monument van de fotografische kunst. De foto's zijn stuk voor stuk van een verbluffende technische kwaliteit, en zijn bovendien veelal ook compositorische meesterwerkjes. Men kan zich moeilijk van de indruk ontdoen dat de fotograaf — ondanks het feit dat hij slechts een ambtelijke opdracht uitvoerde, en ondanks de droefheid die al deze vernieling ongetwijfeld ook bij hem zal teweeggebracht hebben — de ruïnes heeft benaderd alsof het kunstwerken waren. Hij heeft ze zodanig in beeld gebracht, dat het schrijnende van al dat puin, en het menselijke leed van de (zelden zichtbare) vroegere bewoners, op het achterplan verschuift. Uit de met grote zorg gekozen beeldopbouw en lichtinval komen de ruïnes naar voor als monumenten van een bevreemdende schoonheid. Deze indruk is niet toevallig, want de auteur van alle foto's was Eugène Dhuicque zelf : hij nam hiertoe zelfs zijn eigen uitrusting en materiaal mee. Vanuit zijn afkeer voor de harde restauratie à la Viollet-le-Duc is Dhuicques gevoeligheid voor de charmes van de ruïne best begrijpelijk. Voor hem was dit, zoals Herman Stynen het in zijn inleiding schrijft (blz. 22), het *ultieme monument*, het eindstadium dat elk monument vroeg of laat toch moest bereiken.

Zelfs al zal misschien niet iedereen evenzeer gesteld zijn op monumentale ruïnes, toch komt men onvermijdelijk onder de indruk van de figuur Dhuicque, en gaat men bewondering koesteren voor de man die in volle oorlog met zijn omvangrijke en zware foto-apparatuur onverstoorbaar tussen de ruïnes heeft rondgezeuld, om ons en dergelijke schat aan fotografische dokumenten na te laten. Het moet voor de samenstellers van het boek niet zo'n gemakkelijke opdracht geweest zijn om daaruit een selectie te maken, want dat betekent meteen dat men er een kleine achthonderd *niet* heeft kunnen weerhouden ! Maar één zaak staat alleszins vast : dat de geselecteerde foto's op een voortreffelijke manier zijn gereproduceerd. Een

woord van waardering voor de prestatie van uitgever en drukker is hier dan ook op zijn plaats. Sommigen zullen misschien zelfs vinden dat het boek té luxueus is uitgegeven. Dat het teveel een kunstboek is geworden, en te weinig een naslagwerk. Dat er, naast de zuiver architectuurhistorische benadering van het onderwerp, ook een historisch gedeelte had mogen bijkomen, met meer concrete gegevens over de verwoestingen en de wederopbouw van het «verwoeste gewest»...

Wat wij persoonlijk het meest missen, is een — liefst per gemeente geklasseerde — volledige inventaris van de 863 foto's uit het fonds Dhuicque. Want de plannencollectie is nu wel op een uitstekende, visuele wijze geïnventariseerd, maar een systematische ingang tot de fotocollectie ontbreekt geheel. Ook hier zou een visuele inventaris, met de reproductie van alle foto's op klein formaat, ideaal geweest zijn. Het is duidelijk dat een dergelijke onderneming niet haalbaar was : zulks zou de omvang en de kostprijs van de publikatie tot onredelijke proporties opgedreven hebben. Maar het opnemen van een eenvoudige lijst was best doenbaar. Ze zou niet meer ruimte ingenomen hebben dan de herdruk van Dhuicques artikel over *La conservation des monuments d'Art et d'Histoire en Belgique et la loi du 7 août 1931* (blz. 157-174). Wellicht kan zo'n lijst in een nabijne toekomst als eenvoudige brochure uitgebracht worden ? Ze zou een bijzonder nuttige aanvulling vormen bij dit overigens knappe boek.

Marc RYCKAERT

Recht en instellingen in de oude Nederlanden tijdens de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijden. Liber amicorum Jan Buntinx. Leuven, Universitaire Pers, 1981, XXI - 627 blz. (Symbolae Facultatis Litterarum et Philosophiae Lovaniensis series A vol. 10).

Jan Buntinx, ere-conservator bij het Rijksarchief te Gent en hoogleraar te Leuven, kreeg met recht een bijzonder waardevol huldealbum aangeboden n.a.v. zijn zevenstigste verjaardag en beëindiging van zijn academische loopbaan. Wie de inhoudstafel en de lijst der auteurs doorneemt is bij voorbaat overtuigd van het hoog wetenschappelijk gehalte van elk der 32 bijdragen in dit lijvig boekdeel.

Alle onderzoeksthema's die Buntinx nauw aan het hart liggen komen aan bod : geschiedenis van de instellingen en van het recht in de middeleeuwen en in de nieuwe tijden. De bijdragen zijn chronologisch geordend en worden voorafgegaan door de traditionele bio-bibliografie en door een sympathieke inleiding van de hand van J.A. van Houtte, medestudent en eminent collega van de gehuldigde.

De hiernavolgende selectie van artikels is representatief voor het vaktechnisch meesterschap waarmee de auteurs hun onderwerp hebben behandeld. Met genoegen zal men de artikels lezen uitgaande van de rechtshistorische school te Leuven. G. Van Dievoet belicht de figuur en het werk van Amand Bauwens, eerste titularis van de leerstoel publiek recht (1723-1724) en auteur van de «*Institutiones Juris Publici Universi*». J. Dauwe heeft het over de bloedige rellen tussen studenten en burgers te Leuven in de nacht van 2 januari 1757 en gaat, naar aanleiding van de bestraffing van de incidenten, dieper in op het conflict tussen de juridische autonomie van de Universiteit en de Raad van Brabant. De vraag naar de gerechtelijke controle op de handelingen van het bestuur, en dat in een staatsrechtelijk systeem dat de scheiding der machten niet kende, is voor H. De Schepper aanleiding om voorbeelden van «administratieve rechtsspraak» door de Grote Raad van Mechelen en door de Geheime Raad aan te halen. Verder onderzoek zal de bevoegdheden van beide instellingen ter zake moeten afbakenen. Het ontstaan en de ontwikkeling van de priorij van reguliere kanunniken te Bois-Seigneur-Isaac werd door R. De Keyser en D. Van den Auweele aangegrepen om de verhouding van dergelijke nieuwe instelling tot de kerkelijke en wereldlijke overheden te bestuderen. Hoe veroverde ze zich een plaats onder de zon? We houden het verder bij de vermelding van J. Monballyu en L. Van Buyten die eveneens een bijdrage leverden tot het succes van dit album.

We vermelden nog twee pareltjes van heuristiek, het ene over de oudste geschiedenis van de bisschoppelijke kanselarij van Kamerijk (1057-1130) (E. Van Mingroot), het andere van C. Vleeshouwers die achter de enigmatische figuur van Letbert de Blonde (1146-1179) twee leden van het Doornikse kathedraalkapittel kan identificeren. R.C. Van Caenegem van zijn kant neemt stelling in de oude polemiek tussen Pirenne en Vanderkindere inzake de politieke draagwijdte van de Precepta voor Gent, uitgevaardigd door graaf Filips van de Elzas (1178). Hij toont aan dat normatieve teksten, kortom het recht, de resultaten kunnen zijn van politieke machtsstrijd, en mindere van logica of objectief rechtsgevoel. Dit leidt tot de vaststelling dat de grondige analyse van een enkele bron, privilege of ordonnantie, geenszins een ondankbare opgave is. Nuanceringen en verfijningen van bestaande inzichten zijn uiteraard steeds welkom. Dit bewijzen ook de bijdragen over de Hofraad en de Grote Raad in 1469 op basis van een miskende ordonnantie (J. Van Rompaey), of nog de herziene interpretatie van de verordening van 1483 voor de Raad van Vlaanderen (P. Van Peteghem).

Episodes uit de geschiedenis van gekende of minder gekende instellingen, of facetten van hun structuur en werking krijgen ruim aandacht. We denken hier aan de Staten van Brabant, meer bepaald de Stand der Prelaten (E. Lousse), de deputatie van de Dietse Steden in de Staten van Luik (J. Grauwels), of nog de afschaffing van de Hoge Raad der Nederlanden te Wenen in 1757 omwille van zijn niet gewaardeerde nationale reflexen als

rem op de Oostenrijkse centralisatiepolitiek (M. Baelde). Men kan evenmin voorbijgaan aan de studie over de aalmoezenie der graven van Vlaanderen en hertogen van Bourgondië. W. Prevenier komt tot de slotsom dat de reactie van de centrale administratie tegenover het armoedeprobleem in de middeleeuwen net zo paternalistisch en ondoeltreffend was als die der stedelijke en kerkelijke instellingen en private initiatieven. En waar staan wij nu met de opvang van de «nieuwe armoede» ?

J. Decavele pakt het te lang verwaarloosde onderzoek naar het poorterschap te Gent aan en legt de nadruk op de politieke en economische rol van de buitenpoorters in het hegemonistisch streven van deze stad, totdat Karel V in 1540 dit machtsinstrument definitief ontkrachtte ten voordele van de centrale staat.

Mooier geschenk vanwege vrienden, collega's en oud-studenten, werkzaam in het universitaire midden of in het archiefwezen, is moeilijk denkbaar.

M. VANDERMAESEN

KRONIEK

ALGEMENE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

Feestbundels dr. Carlos Wyffels. — Op 31 januari 1987 zal dr. Carlos Wyffels afscheid nemen als Algemeen Rijksarchivaris. Bij die gelegenheid worden enkele uitgaven gepland. Een «Album dr. Carlos Wyffels» zal als hulde een vijftigtal historische bijdragen van de hand van zijn medewerkers op de Rijksarchieven bevatten. De vereniging «Archief en Bibliotheekwezen in België» zal haar tijdschrift, jg. 57 (1986) opvatten als «Miscellanea Carlos Wyffels» met 20 artikels van buitenlandse archivariissen over het onderwerp *archieven en wetenschappelijk onderzoek*. Daarnaast geeft de vereniging een extranummer 27 uit met de belangrijkste bijdragen van de gevierde. Hopelijk vindt dr. Wyffels later nog de nodige tijd om de publicatie van de oudste stadsrekeningen van Brugge (1280-1319) — waarvan het eerste deel (1280-1302) in 1965 verscheen — verder te zetten.

Tapijt van Bayeux. — Een oude traditie, teruggaand tot de 18de eeuw, schrijft het beroemde Tapijt van Bayeux toe aan Matilda, echtgenote van de Normandische hertog Willem de Veroveraar en dochter van de Vlaamse graaf Boudewijn V. Zo komt het dat dit borduurwerk, dat de overwinning van hertog Willem op de Engelse koning Harold in de slag bij Hastings (1066) verheerlijkt, soms in verband wordt gebracht met Vlaamse kunstnijverheid.

In de prachtige uitgave die het Mercatorfonds in 1985 aan het Tapijt gewijd heeft, komt D. Wilson, directeur van het British Museum, tot het besluit dat het vóór 1082 in het zuiden van Engeland (Winchester ?) gemaakt werd, vermoedelijk door Engelse ontwerpers en naaisters en waarschijnlijk op bestelling van Odo, bisschop van Bayeux en halfbroer van hertog Willem.

De windmolens in Oost-Vlaanderen. — We zouden het boek «Eeuwen onder wind en wolven. Windmolens in Oost-Vlaanderen» van dr. P. Bauters, zijn levenswerk noemen indien we er zeker van waren dat hij geen andere molenboeken meer in petto heeft. Met P. Bauters, jurist, historicus, molendeskundige en molenaar op zijn uit Waregem afkomstige molen te Huise, weet men echter nooit. Trouwens, we kennen van hem, naast talrijke bijdragen in tijdschriften, reeds «Vlaamse molens. Wind- en watermolens in

Vlaanderen. Geschiedenis - bouw - werking - recht». (Antwerpen, 1978) en «De Oostvlaamse watermolens. Inventaris 1980» (met R. Buysse ; Gent, 1980). Toch mogen we nu reeds schrijven dat het boek van Bauters — na jarenlang grondig onderzoek ter plaatse tot stand gekomen — het belangrijkste provinciale molenboek in België is.

Het boek bestaat uit drie delen. In het eerste deel krijgt men eerst een overzicht van de Oostvlaamse molengeschiedenis. Daarin wordt ook de oorsprong van de windmolens behandeld. Bauters ziet het ontstaan van deze molens in het zuiden van het graafschap Vlaanderen op het einde van de 12de eeuw. Vreemd is het wel dat hij nog aanneemt dat in 1183 een windmolen te Wormhout bestond, alhoewel hij verwijst naar ons boek «De molens in West-Vlaanderen», blz. 97, waar we er op wezen dat in de oorkonde uit 1183, graaf Filips van de Elzas wel verbiedt een water- of windmolen in Wormhout te bezitten, maar niets bewijst dat er toen een windmolen te Wormhout stond (zie daarover ook onze nota «De oudste windmolenvermelding in het vroegere graafschap Vlaanderen», in *Volkskunde*, 86, 1985, 142-143). Een andere opmerking betreft afb. 4, waar op een miniatuur in de kroniek van Froissart die een gebeurtenis uit 1379 illustreert, drie stenen binnenkruisers afgebeeld zijn. Dit is echter geen reden om te schrijven dat die stenen molens «er op het einde van de 14de eeuw in Vlaanderen dus reeds geweest zijn». Inderdaad, de miniaturist L. Liédet illustreerde met zijn medewerkers deze kroniek te Brugge in het 3e kwart van de 15de eeuw, en gaf dus een beeld van zijn eigen tijd. En dat klopt met de bevindingen van dr. P. Huys die op archivalische gronden stenen molens in Vlaanderen in de 15de eeuw kon thuis wijzen.

Andere hoofdstukken betreffen het windrecht, de evolutie in de molenmakerij waarbij uitvoerig gehandeld wordt over de oliestaakmolen, een type dat in Oost-Vlaanderen verdwenen is.

Over het molenbestand in België in de 19de eeuw worden interessante tabellen afgedrukt. Volgens de nijverheidstelling uit 1846 telde Oost-Vlaanderen 708 windmolens en 127 watermolens, West-Vlaanderen 1.007 windmolens en 33 watermolens, dit op een Belgisch totaal van 2.739 wind- en 2.634 watermolens. In 1880 was dit aantal geslonken tot onderscheidelijk 536 - 106 en 759 - 27 op een totaal van 2.158 - 2.436. De teruggang was reeds volop bezig !

In het tweede deel bespreekt de schrijver de typologische, constructieve en technische kenmerken van de Oostvlaamse windmolens, waarbij alle details van het staande en draaiende werk uitvoerig bestudeerd en met vele tekeningen en foto's geïllustreerd worden.

Bij de askoppen treffen we ook de gebruikelijke benaming Westvlaams, Kempisch en Brussels aan, een o.i. onlogische benaming die immers niet slaat op regionale kenmerken, maar enkel op één gieterij te Roeselare, Herentals en Brussel.

Het derde deel bevat de eigenlijke inventaris, met daarin 14 staakmolens, 27 stenen molens en 69 molenrestanten. Telkens wordt de toestand, de geschiedenis en het staand en draaiend werk uitvoerig beschreven, eveneens vergezeld van talrijke afbeeldingen. De triestige beelden van de verhakkelde molenrompen — eens trotse windmolens — kennen we ook in West-Vlaanderen. Toch zijn enkele rompen ongetwijfeld nog het beschermen waard.

Naast afb. 600 — een oude foto waarop een kudde schapen bij de molen te Landegem — staat een daarbij aanleunend besluit waarin schrijver zijn «molenfilosofie» samenvat, dromend van een andere wereld waarin mens en natuur in harmonie met elkaar leven. Velen die gewerkt hebben over molens of over landelijke bouwkunst zullen ook wel eens gedroomd hebben over «hoe het vroeger was» en wat er nu van terecht gekomen is. Maar daarmee eindigt het boek niet. Naast een beknopte bibliografie en registers, is er nog een zeer uitvoerig glossarium met honderden molentermen, waaraan sinds lang behoefte bestond.

Dat een boek, formaat 29 x 24 cm., van 481 blz. en met 601 afbeeldingen, maar 1.500 fr. kost, is te danken aan het Provinciebestuur van Oost-Vlaanderen dat hier zelf als uitgever optreedt.

L. Devliegheer

Schrijnwerk ? — Reeds bij het lezen van de titel en het doorbladeren van het in 1985 bij Lannoo verschenen boek «Schrijnwerk. Vergeten kunst» (door R. Geerinckx), stelt men zich al onmiddellijk enkele vragen. Het blijkt inderdaad dat wat hier als schrijnwerk voorgesteld wordt, in hoofdzaak kerkelijk en burgerlijk beeldhouwd werk betreft — hoegenaamd geen «vergeten kunst» ! — waarin de schrijnwerker (of timmerman) niet de belangrijkste rol speelde, maar wel de beeldhouwer of beeldsnijder die het eigenlijke kunstwerk maakte. Maar nog heel dikwijls staat bijv. een biechtstoel of kommuniebank op naam van een schrijnwerker of timmerman, en niet op die van de eigenlijke creatieve kunstenaar. Eén voorbeeld om dit te illustreren. Op blz. 92-93 wordt bij de mooie barokke preekstoel uit de Sint-Jakobskerk te Brugge de naam genoemd van (de timmerman) Joos Vlaeminck, alhoewel het mooie snij- en beeldhouwwerk van de hand is van de beeldsnijder Bonaventura de Lannoy die, als beeldsnijder, tot het ambacht van de schrijnwerkers hoorde.

De 14 hoofdstukken, gaande van de Prehistorie tot de 20ste eeuw, hebben dan ook de betrachting van de schrijver «een beeld te schetsen van wat onze voorouders op gebied van schrijnwerk gepresteerd hebben» (blz. 7) niet waar kunnen maken. Daartoe had de schrijver zich allereerst moeten beperken tot het eigenlijke schrijnwerk, waarvan de evolutie per onderdeel — en met technische gegevens — diende geschetst te worden. De hoofdstukken geven wel historische, kunsthistorische en esthetische bespiegelingen, maar verto-

nen geen systematische indeling. Bijv. in het hoofdstuk over de gotiek worden volgende soorten werk besproken : kruisvensters, wanden, deuren en koorgestoelten ; in de Renaissance gaat het over interieur, lambrisering, ramen, deuren en kerkmeubilair. (Op blz. 52 wordt een detail uit de beroemde Keizer Karel-schouw van het Brugse Vrije afgebeeld. Welk zinnig mens zal het in zijn hoofd krijgen dit meesterwerk van beeldhouwkunst bij het «schrijnwerk» onder te brengen ?).

Het is treffend dat na de uitgeleefde neo-stijlen, de Jugendstil — los van elke traditie — een nieuwe en frisse kunstvorm is waar ontwerper en uitvoerders één ambachtelijke ploeg vormen, zoals dit wellicht nimmer te voren het geval geweest is.

We willen wel vermelden dat de vele mooie foto's een lofzang uitmaken op de kunst van onze beeldsnijders.

L.D.

PLAATSELIJKE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

Provinciaal Museum «Het Brugse Vrije». — In 1985, na de ontruiming door de gerechtelijke diensten van het vroegere Landhuis van het Brugse Vrije op de Burg te Brugge, werd het *Provinciaal Museum «Het Brugse Vrije»* dat enkel uit de Schepenzaal met de beroemde Schouw (1529-1531) en de overige daar aanwezige kunstwerken bestond, met twee zalen, de Vertrekkamer (ca. 1523) en de Wezenkamer (1664-1666), uitgebreid. In deze kamers werden schilderijen, twee zitbanken en twee archiefkasten overgebracht. Naast deze kunstwerken bezit de Provincie nog andere schilderijen en meubels die in het niet-museaal gedeelte van het Landhuis bewaard blijven.

In 1986 wordt een nieuwe driebladige folder uitgegeven ; zes nieuwe postkaarten komen de bestaande reeks van zes kaarten aanvullen.

De kerk van het Sint-Janshospitaal ingericht als Memlingmuseum.

Bondige historiek van het Memlingmuseum, Sint-Janshospitaal.

Het Sint-Janshospitaalmuseum is bij het publiek zowel in binnen- als buitenland vooral bekend als het «Memlingmuseum». De werken van deze schilder¹ die hier worden bewaard, vormen een uniek ensemble, omwille van de rol die ze gespeeld hebben in het ziekenhuisleven en ook omdat ze wel representatief mogen genoemd worden voor Memlings oeuvre. Verschillende panelen zijn gedateerd en gesigneerd en dienen als uitgangspunt voor de

1. Voor meer informatie over Hans Memling (° ca. 1435-40 – † 1494), die één van de belangrijkste der «Vlaamse Primitieven» van het einde der 15de eeuw mag genoemd worden, zie o.a.: H. LOBELLE-CALUWE, Hans Memling, in *Catalogus tentoonstelling 800 jaar Sint-Janshospitaal*, Brugge, 1976, p. 495-517. Zie ook C. VAN HOORE-WEDER, Hans Memling, Brugge, 1984.

stylistische studie. Naast monumentaal werk zijn hier ook kleinere, miniatuurachtige schilderijtjes te zien. Vanaf het begin van de 19de eeuw groeide de belangstelling voor deze kunstwerken van langsom meer. Daarbij heeft het Sint-Janshospitaal een grote rol gespeeld in het levendig houden van de interesse voor Memlings kunst in het bijzonder en voor de interesse die in de periode van de romantiek ontstond, voor de school der «Vlaamse Primitieven» in het algemeen. Vier van deze panelen werden voor het hospitaal besteld². De twee portretten³ werden hier na de Franse Revolutie uit het Sint-Juliaansgasthuis overgebracht samen met de Moreeltriptiek⁴. Ze zijn steeds ter plaatse gebleven⁵ en vielen eigenlijk nooit in «ongenade». Notities en reisverhalen getuigen hiervan⁶.

Gedurende de eerste decennia van de 19de eeuw, kwamen er hoe langer hoe meer bezoekers aan de hospitaalpoort kloppen om deze panelen te bewonderen. In 1839 werd dan ook beslist om een «Cabinet des Tableaux» permanent voor het publiek toegankelijk te stellen. Zo werd één van Brugges oudste musea geboren. De voormalige «Kamer van Mevrouw», een lokaal van het zusterklooster, werd hiervoor ingericht. Alle werken van Memling werden hier verzameld, naast andere schilderijen, beeldhouwwerken en meubilair, voor zover er plaats was in het enge lokaal.

Talrijke bezoekers uit heel Europa kwamen deze kunstschat bewonderen, zodat reeds in 1845 plannen werden gemaakt om nieuwe museumruimten te scheppen. Hiervoor werden de inkomgelden gespaard. Deze projecten werden echter nooit uitgevoerd.

2. Het Altaarstuk van Sint-Jan de Doper en Sint-Jan de Evangelist (1479), dat verder in de tekst als «het groot drieliuk» zal vermeld worden ; het Drieliuk met de Aanbidding der Wijzen (1479) of het J. Floreinsaltaar ; het Drieliuk met de Bewening van Christus (1480) of het A. Reinsaltaar ; het Ursulaschrijn (vóór 1489).

3. Het Vrouwenportret (1480) of de Sibylla Sambetha ; het Tweeliuk met Onze-Lieve-Vrouw en Maarten van Nieuwenhove (1487).

4. Het Moreeltriptiek bevindt zich nu in het Stedelijke Groeningemuseum (catalogus p. 159, inv. 0.91, van D. DE VOS, Brugge, 1979). Bij de terugkomst uit het Louvre in het begin van de 19de eeuw werd door het Stadsbestuur gevraagd om dit drieliuk onder te brengen bij de verzameling van de Academie. Dit werd toegestaan. Ondanks het aandringen van de «Commissie van de Burgerlijke Godshuizen» in het midden van dezelfde eeuw om het schilderij terug te krijgen, werd daaraan geen gevolg gegeven. Dit heeft geleid tot hevige polemieken.

5. Na de Franse Revolutie zou het groot drieliuk naar Parijs gesleept zijn. Gedurende W.O. II werden enkele panelen door de bezetter naar het kasteel van Lavaux-Sainte-Anne gebracht.

6. Zie A. VIAENE, Vijf Eeuwen Ontmoetingen met het Sint-Janshospitaal, in *Catalogus tentoonstelling 800 jaar Sint-Janshospitaal*, p. 225-245.

Op het einde van de 19de eeuw werd de behuizing echter zo krap dat besloten werd om het museum te reorganiseren. Deze opdracht werd toegekend aan architect L. Dela Censerie. Enerzijds zou het museumlokaal een nieuwe binnenhuisinrichting krijgen en enkel voorbehouden worden voor de zes Memlingschilderijen. Een deel van het overige patrimonium kwam in de oude ziekenzalen en de apotheek terecht. Anderzijds werd een volledig nieuw museum gebouwd, Kartuizerinnenstraat 4, dat de naam kreeg : «Museum van de Burgerlijke Godshuizen».

Hierin werden de kunstwerken geherbergd afkomstig uit de andere Brugse caritatieve instellingen, met uitzondering van O.L.V.-ter-Potterie waarin eveneens een museum gevestigd was. In april 1891 werd de «Memlingzaal» heropend en tot 1958 konden de bezoekers hier terecht. Weerom omwille van het toenemend aantal bezoekers werd naar een nieuwe plaats gezocht. De middeleeuwse ziekenzalen waren inmiddels helemaal vrijgekomen zodat de idee groeide om deze kunstwerken opnieuw te integreren in deze historische gebouwen waarvoor ze oorspronkelijk bestemd waren. In de loop van de 19de eeuw werden in het interieur verschillende muren geplaatst zodat de oorspronkelijke ruimte werd gecompartmenteerd. De ziekenzalen werden gedeeltelijk gesaneerd, zonder muren weg te nemen, en het oostelijk deel van de 14de-eeuwse zuidzaal werd in 1958 als museum ingericht. Naast de Memlingpanelen werden hier ook andere kunstwerken ondergebracht afkomstig uit het inmiddels gesloten «Museum van de Burgerlijke Godshuizen»⁷.

Zoals men merkt aan het groeiend aantal bezoekers en aan de vermeldingen in publicaties, hebben de schilderijen van Hans Memling in het verleden steeds een grote aantrekkingskracht uitgeoefend. Hoe langer hoe meer echter ervaart men dat het publiek ook enorm veel belangstelling aan de dag legt voor de historische hospitaalgebouwen met hun inboedel⁸. Beiden roepen immers een eeuwenoude hospitaalhistoriek op, waarvoor de interesse met de dag stijgt. Nadat het domein in 1978 zijn oorspronkelijke hospitaal-functie verloor, werd hoe langer hoe duidelijker dat voor de historische gebouwen een museale bestemming voor de hand lag. In dit perspectief gezien, leek het museumlokaal meer en meer een eiland in het interieur van de ziekenzalen die oorspronkelijk toch één ruimte vormden en als geheel dienen beschouwd te worden. De noodzaak deed zich dan ook aanvoelen om

7. Het «Museum van de Burgerlijke Godshuizen» werd gesloten na W.O. II. De voormalige museumlokalen werden verbouwd en worden nu door een deel van de O.C.M.W.-administratie ingenomen.

8. Sedert 1972 verlieten de hospitaalapothekers de historische apotheek. Dit deel van het broederklooster met pand en de zogenaamde «voogdenkamer» werd van dan af bij het museumbezoek ingeschakeld. De tentoonstelling «800 jaar Sint-Janshospitaal» (juni - sept. 1976) heeft daar zeker ook toe bijgedragen.

het museum te reorganiseren en de opstelling aan te passen, dit alles rekening houdend met de normen die vandaag gelden, vooral wat de beveiliging, de goede bewaring en de presentatie betreft.

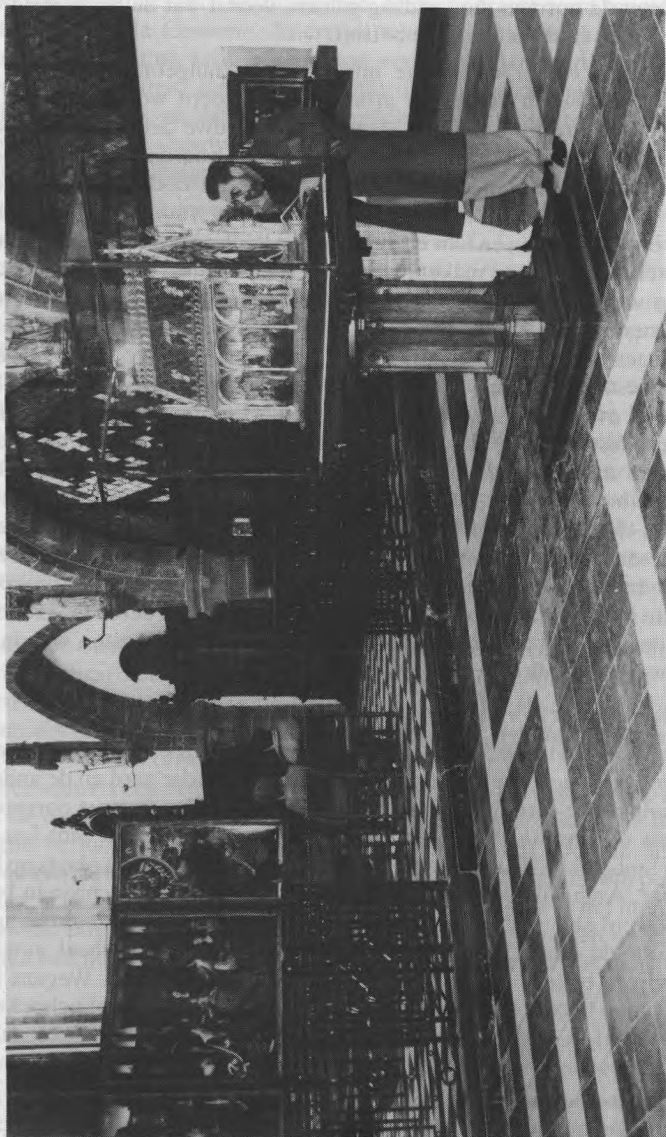
Hiervoor moest echter de nodige infrastructuur aangebracht worden en moesten de gebouwen verder en grondiger gesaneerd worden. Enerzijds dienden de schilderijen van Hans Memling een nieuwe definitieve plaats te krijgen. Het overige, rijke patrimonium moest in waarde gesteld worden, waarbij ook aspecten van de hospitaalhistoriek aan bod konden komen. Reeds in 1979 werd door het «Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn» opdracht gegeven aan de verantwoordelijke voor het patrimonium om een werkdocument te maken over de «Herinrichting van de historische gebouwen van het Sint-Janshospitaal». Dit document lag en ligt in grote trekken aan de basis van de reorganisatie. Vooraleer echter tot gelijk welke veranderingen of wijzigingen te kunnen overgaan moest er eerst een consensus bestaan over de bestemming. In het voorjaar van 1985 besliste het Stadsbestuur over de museale bestemming van het complex⁹. De reorganisatie van deze historische gebouwen moest als één geheel beschouwd worden maar diende in verschillende fasen te worden uitgevoerd. De eerste fase behelsde de inrichting van de kerk, die zich in een deel van de ziekenzalen bevindt, als «Memlingruimte». In een tweede fase moeten de ziekenzalen zelf volledig gesaneerd en heraangetrokken worden. Hierbij dient ook gedacht aan een zo noodzakelijke onthaalruimte voor het publiek waar ook de verkoop en de sanitaire infrastructuur zouden voorzien worden. In een derde fase zouden dan werken uitgevoerd worden in het voormalige broederklooster, waarin de 17de-eeuwse apotheek is gevestigd.

Eerste fase : de kerk wordt «Memlingruimte».

De eerste fase werd in 1985 gerealiseerd. Twee belangrijke redenen lagen aan de basis voor de keuze van dit lokaal : één van historische aard en de andere van museologische aard. Vier van de «Memlings» werden immers oorspronkelijk voor de hospitaalkerk geschilderd. Het altaarstuk van Sint-Jan de Doper en Sint-Jan de Evangelist kreeg in 1479 vermoedelijk een plaats op het hoofdaltaar. Archivalische bronnen vermelden dat het Ursulaschrijn in 1489 in de kerk werd ondergebracht¹⁰. Bij de bedenkingen van museologische aard lag het voor de hand dat de Memlingschilderijen als één geheel moeten kunnen blijven bekeken worden. Dit was niet meer het geval. Wegens het groeiend aantal bezoekers diende het Ursulaschrijn uit de «Memlinghoek» te worden gehaald en opgesteld in een ander deel van de zuidelijke ziekenzalen

9. Het Stadsbestuur werd eigenaar van de gebouwen bij akte van aankoop dd. 13/04/73. De genotsoverdracht gebeurde op 15/03/79. Op 19/03/85 besliste het Schepencollege dat het beheer van het museum in handen bleef van het O.C.M.W., eigenaar van de inboedel.

10. Archief O.C.M.W., Fonds Sint-Janshospitaal, charter nr. 1333.

Het Memlingmuseum in de kerk van het Sint-Janshospitaal te Brugge
(foto O. C. M. W.).

te midden van andere kunstwerken. Toch diende een band met het overige patrimonium behouden maar een zekere isolering drong zich eveneens op omwille van de speciale plaats die deze panelen zowel op historisch vlak als op kunsthistorisch vlak innemen. Ze moesten beter kunnen bekeken worden, zonder door het publiek te worden aangeraakt, zoals voordien het geval was. Het beschermglas mocht niet meer vastgehecht blijven op de panelen zelf, dit had immers al verschillende beschadigingen veroorzaakt. De atmosferische omstandigheden en belichting dienden beter onder controle te blijven. Om al deze redenen leek de afgesloten kerkruimte, met de aanpalende Corneliuskapel het best te beantwoorden aan de nodige behoeften. Het bezoek aan dit lokaal zou dan, op het einde van de rondgang door de middeleeuwse hospitaalzalen, een climax vormen om dan opnieuw te verstillen in de huiselijke sfeer van de oude apotheek.

Als basisfilosofie gold dat het kerkinterieur, zoals het gegroeid is, in de loop der eeuwen, moest behouden blijven. In verschillende perioden onderging dit interieur wijzigingen waarvan de sporen nu nog goed merkbaar zijn. In de late middeleeuwen (ca. 1472-79) werd de driehoekige absis langs de Mariastraat gebouwd. Het interieur werd opgesmukt met het nog bestaande wandtabernakel en vier gotische nissen waarin beelden kwamen. Op dit ogenblik werden ook de Memlingschilderijen in deze zone opgesteld. In de barokke periode werd de inrichting grondig gewijzigd. Het huidige altaarretabel, de koorbanken en enkele beelden getuigen hiervan. De nog bestaande ruimte werd echter gecreëerd in de eerste helft van de 19de eeuw. Sedert 1820 werd de kerk door een muur afgescheiden van de ziekenzalen¹¹. In 1843-44 bracht men het pleisteren tongewelf aan met de steekkappen. Hierdoor kreeg dit deel van de ziekenzalen wel een heel apart karakter en werd het duidelijk afgescheiden van de zone waar de zieken verbleven¹². Dit alles moest gerespecteerd blijven wat de opstelling soms niet vergemakkelijkte, maar anderzijds het voordeel biedt om een volledig kerkinterieur te kunnen bewaren en tonen met het volledige meubilair.

Inrichting van het lokaal.

a) Verwarming - Vochtigheid.

Er was geen verwarming in de kerk. Gedurende de winter 83-84 werd vloerverwarming met warmwaterbuizen gelegd. Dit systeem werd gekozen

11. Zie J.P. ESTHER, Monumentenbeschrijving en Bouwgeschiedenis, in *Catalogus tentoonstelling 800 jaar Sint-Janshospitaal*, p. 246-259.

12. In de middeleeuwse hospitalen was er steeds communicatie tussen de gebedsruimte en het deel voorbestemd voor de zieken. Dit was ook het geval in het Sint-Janshospitaal waar de gebedsruimte in de noord-oost-hoek lag en deel uitmaakte van de noordelijke ziekenzaal (einde 13de eeuw). Vanuit de midden- en zuidelijke zaal (respect. begin 13de en 14de eeuw) konden de patiënten eveneens de goddelijke diensten volgen.

omdat het ondermeer geen stof veroorzaakt, zoals bvb. blaassystemen met warme lucht, omdat de verwarming op gelijkmatige wijze overal verspreid wordt en omdat ze aan geen brutale schommelingen onderhevig is. Uit ervaring wist men dat de relatieve vochtigheid in deze gebouwen in normale omstandigheden het gevraagde peil zeker bereikt en in toom kan gehouden worden enkel door bij te warmen. Dagelijkse metingen in 1984-85 bevestigden dit. De vochtigheidsgraad schommelt tussen 50 en 60 % wat voor een museumlokaal in de normen valt. Deze schommelingen gebeuren steeds volgens een zachte curve.

b) Verlichting

1. Algemene verlichting : in 1984 werden al de elektrische leidingen vernieuwd.

Via de glasramen komt daglicht binnen. De kerk is noordelijk gelegen maar gedurende de zomerperiode komen 's morgens zonnestralen binnen langs de spitsboogramen van het koor. In de late namiddag gebeurt dit langs de zijramen van de noordgevel, over de middag via de zuidelijke dakkapellen. Al deze glasramen werden behandeld met een film die de schadelijke UV-stralen buiten houdt. De zuidelijke dakkapellen werden langs buiten afgeschermd met platen. Bij metingen bleken er inderdaad geen UV-stralen binnen te bemerken. De koorramen vormen echter nog steeds een storend tegenlicht, vooral bij het bekijken van het groot drieluik. Een afscherming wordt nog voorzien. De algemene kunstmatige verlichting in de kerkruimte zelf, gebeurt met halogenen die een indirect licht geven via het gewelf (500 Watt). Dit geeft een zachte algemene verlichting maar volstaat niet om de kunstwerken genoeg in waarde te stellen.

2. Bijverlichting kunstwerken.

Bij te donker weer en 's avonds bleek een bijverlichting nodig. Hierbij kwamen verschillende problemen opduiken. De kleine drieluiken en het Ursulaschrijn dienen beschermd te worden met glas. Belicht glas geeft weerkaatsing. Er werd geïnformeerd naar glas met de minste weerkaatsing. In de handel werd polariserend glas gevonden. Dit bleek niet bruikbaar wegens risico voor breken daar het formaat beperkt is en de dikte eveneens. Belichting met spots en floodlampen werd uitgetest. Een eerste probleem vormden de vasthechtingspunten. Het was niet mogelijk deze consequent in het lokaal te bevestigen. Op de mogelijke bevestigingsplaatsen stonden ze door het veroorzaken van verblinding en door het geven van schaduwvorming van de toeschouwer op de schilderijen. Proeven met een railsysteem hadden duidelijk gemaakt dat deze soort ophanging enorm storend werkte in het kerkinterieur. Er werd gezocht naar een belichting die het minste weerkaatsingen gaf, geen warmte ontwikkelde en waarvan de intensiteit voldeed aan de gestelde normen. Voor het eerst werden op voorstel van de h. E. De Witte van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, proeven gedaan

met koud neonlicht onder hoogspanning, in plooibare buizen bevestigd. Deze proeven bleken bevredigend. Het licht werd in de sokkel zelf gemonteerd tussen glas en toeschouwer, wat in onze ogen tal van problemen oploste. De metingen achteraf gaven een goed resultaat¹³.

Het groot drieluik dat wegens zijn afmetingen niet met glas kan beschermd worden, kan om dezelfde reden belicht worden met halogenen vanaf de lijst onder het gewelf. Dit maakt een brede straling van bovenuit mogelijk zodat noch schaduwvorming noch reflecties voorkomen. In de lagere Corneliuskapel was het wel mogelijk om spots aan te brengen in de hoeken, telkens naast de consoles. De zijdelingse lichtinval en het kleine formaat van de Memling-panelen, hier ondergebracht, beperken de weerkaatsing.

Algemeen kan gesteld worden dat de belichting, zowel overdag, als 's nachts aan de normen voldoet¹⁴.

c. Diefstal- en brandbeveiliging.

In 1985 werd deze ruimte volledig voorzien van een brand- en diefstalbeveiliging. Deze maakt deel uit van en gebeurt in samenwerking met de centrale beveiliging van de Stedelijke Musea¹⁵.

d. De opstelling zelf.

De kerkruimte en aanpalende Corneliuskapel werden herschilderd in het voorjaar 1984 na de werken aan de centrale verwarming. In de eigenlijke kerkruimte moesten de vier werken opgesteld worden die indertijd voor het hospitaal werden gemaakt. Vanaf februari 1985 werden proefopstellingen gedaan. De ruimte rond het hoofdaltaar moest vrijblijven daar de zustergemeenschap deze zone nog gebruikt voor haar diensten. Het grootste probleem stelde de plaats van het groot drieluik. Het publiek diende er te kunnen rondgaan om ook de keerzijden van de luiken te kunnen bekijken, zonder dat deze steeds open en dicht hoefden te gaan¹⁶. Na verschillende mogelijkheden te hebben overwogen bleek de plaatsing tussen de koorbanken, in de middenzone, nog de meest gunstige.

13. Een gedetailleerd artikel voor een vaktijdschrift over deze vorm van verlichting is in voorbereiding.

14. Tussen de 80 tot 150 lux, waar de gangbare normen op 150 lux zijn vastgesteld wat schilderijen betreft.

15. Zie over deze beveiliging, H.R. VYNCKE, Spits technologie ten dienste van de Brugse Musea, in *Jaarboek Stedelijke Musea*, Brugge, 1982, p. 127-138.

16. Een adviescomité werd hierbij opgericht bestaande uit E. De Witte (Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium), V. Vermeersch (hoofdconservator Stedelijke Musea), D. De Vos (conservator Stedelijke Musea), E. Decloedt (hoofd dienst beveiliging Stedelijke Musea), Ir. Van Renterghem (T.D. Stad), studiebureel Vynckele-Ley, A. Schrauwen architect T.D. O.C.M.W., H. De Bruyne lic. kunstgeschiedenis

Minder gunstig was wel dat van op afstand gezien, het barokke altaar op de achtergrond opduikt. Wanneer men zich juist voor het schilderij bevindt is dit niet te merken. Er werd gepoogd het barokke retabel zoveel mogelijk met het architecturaal decor te laten meespelen en zo neutraal mogelijk te houden. Het drieluik moest daarentegen meer in het licht worden gezet. Dit gebeurde inmiddels letterlijk reeds gedeeltelijk door de lichtintensiteit te verhogen. Anderzijds rust het zware schilderij op een metalen structuur. Deze kon niet zichtbaar gelaten worden en zit verborgen onder een eikenhouten afscherming in de vorm van een trede met daarop een eenvoudige altaarblok. Na het plaatsen van het schilderij deed het materiaal van de altaartafel tamelijk hard aan. Er werd dan ook gekeken om deze altaartafel te bekleden met fluweel in een kleur, passend bij het schilderij, zonder dat het teveel aandacht voor zichzelf opeist¹⁷. Deze bekleding zal eerstdaags klaar zijn. Een ijzeren omheining rondom het schilderij is voorzien, werd besteld, maar kon tot nu toe nog niet geleverd worden. De benedenerk werd voorbehouden voor het Ursulaschrijn (centraal) en de twee kleinere drieluikjes¹⁸. Het Ursulaschrijn keerde daarmee terug naar de plaats die het in 1839 verlaten had.

Er werd gepleit om de 19de-eeuwse sokkel, die de glazen beschermkast draagt en getekend werd door Pickery, te behouden. Er waren juist twee muurvlakken vrij om de kleine drieluikjes op te stellen. Deze moesten op een zekere afstand van de muur geplaatst worden teneinde ook de buitenzijden te kunnen bezien. De sokkels met afgeschuinde hoeken werden ontworpen door de O.C.M.W.-architect.

De Corneliuskapel werd voorbehouden voor de twee paneeltjes afkomstig uit Sint-Juliaans¹⁹. Deze konden rustig opgesteld worden onder elk glasraam. Dit gebeurde op een ijzeren steun, die ook het beschermglas draagt en geïnspireerd is op de bestaande steun van het tweeluik. De panelen staan op een afstand van de muur als bescherming tegen mogelijke vochtigheid. Daarnaast leek het vanzelfsprekend dat het pas gerestaureerde 14de-eeuwse Corneliusbeeld een plaats kreeg in de ruimte waarvoor het besteld werd²⁰. Het beeld is

O.C.M.W.-musea, R. Van Nevel, restaurateur O.C.M.W.-musea en H. Lobelle hoofd dienst musea O.C.M.W. De werkzaamheden gebeurden o.l.v. dienst musea O.C.M.W. met medewerking technische dienst O.C.M.W., technische dienst van de Stad en van de Stedelijke Musea. Electriciteitswerken werden uitgevoerd door firma Lagrou en door Neon-elite Pittem, de beveiliging is van Siemens.

17. Er werd eerst gedacht aan een 15de-eeuws antependium, maar dit is helaas niet voorhanden in de O.C.M.W.-collecties.

18. Floreinsdrieluik en A. Reinstriptiek.

19. Zie noot 3.

20. *Catalogus tentoonstelling Rond de Restauratie van het 14de-eeuwse Corneliusbeeld*, Brugge, 1984. In het eerstvolgende Bulletin van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium wordt hieraan eveneens een bijdrage gewijd.

zo geconcipeerd dat het op een zekere hoogte moet staan. In samenwerking met het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium werd gezocht naar een sokkelvorm die het minst massief aandeed. Deze werd op het neo-gotisch altaar gezet, dat bewust behouden bleef²¹. Interessant in dit lokaal zijn nog het wandtabernakel van 1410-20, de kroonluchter (begin 16de eeuw) en de grafplaat uit het begin van de 16de eeuw²². Het lege muurpaneel boven de doopvont werd met de twee engelen uit 1450-1500 versierd²³. Het lege muurpaneel links van het Corneliusbeeld zal nog bekleed worden met een andere koperen grafplaat uit de verzameling.

Tweede fase : de overige ziekenzalen.

In 1984-85 werden al de elektrische leidingen vernieuwd en de verlichting volledig vervangen. De lokalen werden terzelfdertijd volledig uitgerust met een brand- en diefstalbeveiliging. De kelder-centrale verwarming werd gesaneerd in de winter 1984, maar in het grootste deel van de ziekenzaal is nog geen verwarming, zodat de vochtigheid hier, vooral in het najaar en het voorjaar niet in toom kan gehouden worden. Toch werd gedurende de zomerperiode 1985 een inspanning gedaan om het overige patrimonium, waaronder zich heel wat interessante stukken bevinden, in deze zalen gedeeltelijk te tonen. De noordbeuk werd voorlopig ingericht als onthaalruimte met de museumshop. Deze onthaalruimte is echter niet ideaal maar slechts een voorlopige oplossing. In de middenzaal en de zogenaamde conferentiezaal kwamen verschillende aspecten van de hospitaalhistoriek thematisch aan bod. Deze werden geïllustreerd aan de hand van teksten, oud medisch materiaal en kunstwerken. In het voormalige «museum» was een belangrijk deel van het overige patrimonium te zien, chronologisch opgesteld. Dit alles was zeker nog geen definitieve opstelling, maar de reacties van het publiek waren gunstig en een stimulans om in deze richting verder te gaan. In september moest alles jammer genoeg weer in reserve opgeborgen worden, bij gebrek aan uitrusting van de lokalen. Het is echter de bedoeling, voorlopig, zolang de nodige infrastructuurwerken nog moeten gebeuren, gedurende de zomerperiode (1 mei - 30 september) opnieuw alles in het werk te stellen om dit rijke O.C.M.W.-patrimonium aan het publiek te kunnen tonen.

21. Het retabel zelf zal in een andere kapel ondergebracht worden. Indien nodig kan dit 19de-eeuws ensemble opnieuw gereconstrueerd worden.

22. V. VERMEERSCH, Grafmonumenten te Brugge vóór 1578, Brugge, 1976, deel 3, p. 479-480, nr. 452.

23. Gegevens over deze kunstwerken zijn vermeld in de *Catalogus tentoonstelling, 800 jaar Sint-Janshospitaal*, en in de gids-catalogus van H. LOBELLE-CALUWE, *Het Memlingmuseum in het Sint-Janshospitaal*, Brugge, 1985.

Om te besluiten kan nog vermeld worden dat ter gelegenheid van de opening van de kerk als «museumruimte», op 12 juli 1985, een gids-catalogus werd gepubliceerd die de titel meekreeg «Het Memlingmuseum in het Sint-Janshospitaal».

H. Lobelle-Caluwé

Nog het Memlingmuseum in het Brugse Sint-Janshospitaal. — Een kleine bedenking, die enigszins aansluit bij het artikel van conservatrice lic. Hilde Lobelle willen we hier toch ook nog neerschrijven. We vinden het namelijk spijtig dat het stadsbestuur van de herinrichting van de kerk geen gebruik gemaakt heeft om de storende neogotische dakkapellen uit 1960-1961 die het uitzicht van het monumentale dak van de noordvleugel ernstig verstoren, te verwijderen. In de middenvleugel zijn er ook nog een naar het doksaal leidende bakstenen trap en traptorentje uit dezelfde jaren die beter zouden vervangen worden door een eenvoudiger constructie — bijv. een houten spiltrap — die minder storend zou werken in het middeleeuwse zalencomplex.

Als men te lang zal wachten om die storende elementen te verwijderen, loopt men het gevaar dat één of andere administratie deze zaken «typisch voor een bepaalde tijdsgeslacht» beschouwt en ze met alle middelen zal willen behouden !

Damast te Kortrijk. — Wit linnen damast is een weefsel van vlasgaren waarop, als het uit een bepaalde hoek belicht en bekeken wordt, een tekening zichtbaar is. De afbeelding die bestaat uit een motief (licht op de foto) op een achtergrond (donker op de foto) wordt gevormd door het inslag- en het kettingeffect van dezelfde binding, meestal een satijn-5-binding. De damasten werden tot het begin van de 19de eeuw, bij de invoering van de Jacquard-mechaniek op een trekgetouw geweven.

Over de geschiedenis van de gilde van de Kortrijkse damastwevers is nog weinig geweten. Ze zou reeds in de vijftiende eeuw ontstaan zijn. Zeker is dat de damastnijverheid tot bloei kwam in de zestiende eeuw. Als gevolg van de godsdienstberoerten in de laatste decennia van deze eeuw, weken heel wat ambachtsheren uit. Alhoewel die emigratie een groot verlies betekende voor de Kortrijkse linnenindustrie, bleef deze tijdens de zeventiende eeuw bestaan en kende ze, afhankelijk van de internationale politieke toestand, hoogte- en dieptepunten. Op het einde van de zeventiende en in het begin van de achttiende eeuw waren de oorlogen van Lodewijk XIV en de veldslagen tijdens de Spaanse Successieoorlogen een rijke inspiratiebron. De damastnijverheid bloeide verder tot het midden van de achttiende eeuw. Daarna had Kortrijk te kampen met belangrijke buitenlandse concurrentie.

Aan de basis van de «verzameling damast» van het Kortrijks Museum voor Oudheidkunde ligt Joseph de Bethune die in 1920 zijn privécollectie aan het

Museum voor Oudheidkunde legateerde. Tengevolge van het bombardement van Kortrijk op 21 juli 1944 gingen de Grote Hallen, waar een groot deel van de museumverzameling stond opgesteld, in de vlammen op. Door de hevige hitte werden de damasten die in een brandkast waren opgeborgen, vooral aan de vouwen verschroeid of verbrand. De stukken die elders in het gebouw lagen, werden totaal vernield. Na de oorlog werden de overblijvende stukken verhuisd naar de kelders van het stadhuis waar ze door vuil en vocht nog meer schade opliepen. Tijdens de jaren vijftig werden de damasten voor verder bederf behoed en werd met een inventaris begonnen. Vanaf 1965 heeft men opnieuw stukken aangeworven. In twintig jaar kon de collectie met een zestigtal stukken aangevuld worden zodat ze nu bestaat uit 360 stuks, tafellakens en servetten. Door de uitbreiding van de museumlokalen en de hulp van nieuwe werkkrachten kon er in 1983 gestart worden met de deskundige behandeling en conservatie van de verzameling. Hierbij werden de richtlijnen van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium gevolgd. Na de behandeling werden alle stukken gefotografeerd en zorgvuldig opgeborgen.

Kortrijks damast met de wapens van koning Filips II en de 17 Provinciën (foto A. Pauwels). Kortrijk, Stedelijk Museum voor Oudheidkunde en Sierkunst.

Van 1 tot 24 maart 1986 liep er in het Kortrijks Cultureel Centrum een tentoonstelling over damast. Aan de hand van materiaal uit het Nationaal Vlasmuseum werd het verwerkingsproces van vlas tot garen getoond. De weeftechniek op een trekgetouw en de beeldvorming bij damast werden er met teksten, foto's en tekeningen verduidelijkt. Er werd eveneens een toelichting gegeven over de restauratie en conservatie van de verbrande stukken. Daar de damasten een heel bijzondere belichting vragen werden ze tentoongesteld in aangepaste kasten zodat de tekening zeer duidelijk leesbaar was. Dit schitterend belichtingssysteem werd uitgewerkt door ir. A.G. Pauwels, conservator van het Museum voor Oudheidkunde. Tot slot werd het gebruik van damast als tafellinnen aan de hand van schilderijen en foto's geïllustreerd.

Naar aanleiding van de tentoonstelling organiseerde het museum op 1 maart een colloquium over linnen damast met als sprekers A.G. Pauwels (Kortrijk) «*Wat is damast*», M. Prinnet (Parijs) «*Les efforts de la France pour imiter le damas de Courtrai*» C. Burgers (Haarlem) «*Drie damast verzamelaars. Hoogtepunten uit hun verzameling*» en tenslotte D. Mitchell (Londen) «*British tastes in Damask. 1500-1820*». Niettegenstaande het winterweer woonden 105 geïnteresseerden deze damastdag bij.

Als getuigenis van het damastgebeuren in Kortrijk en als resultaat van heel wat wetenschappelijk onderzoek en praktisch werk blijft de 544 bladzijden tellende catalogus. In het boek worden de 360 damasten van het Museum voor Oudheidkunde besproken. De beschrijving van elk patroon omvat een titel die naar het Frans, het Engels en het Duits vertaald is, een korte uitleg over het onderwerp van de voorstelling, een uitvoerige beschrijving van de figuren op het middenveld en de randen, een lokalisering en datering, een bibliografie, een vermelding van de stukken met dit patroon die in het bezit zijn van het Museum voor Oudheidkunde, de afmetingen van alle onderdelen van het patroon, de dichtheid en de behandeling, een lijst van de tentoonstellingen waarin het stuk werd getoond, een schematische voorstelling van de opbouw van het patroon en een foto. De patronen zijn thematisch of iconografisch gerangschikt. In de inleiding wordt technisch uitleg gegeven over het weven van damast op een trekgetouw, wordt de geschiedenis van de Kortrijkse linnenwevers en van de verzameling damast van het Kortrijks Museum voor Oudheidkunde behandeld en wordt de restauratie en de fotografie van damast toegelicht. De samenstelling van de catalogus gebeurde door conservator ir. A.G. Pauwels met de medewerking van lic. I. Bauwens-De Jaegere. Het boek kost 750 BF en is te verkrijgen in het Museum voor Oudheidkunde, Broelkaai 6, Kortrijk.

I. Bauwens - De Jaegere

In de Duinenabdij te Koksijde. — Na de geslaagde herstelling van ekele muren en gevels van het uithof Ten Bogaerde te Koksijde, werd in 1986 een

begin gemaakt met het systematisch nazicht en restauratie van de vrijgelegde muren van de Duinenabdij.

Na het ordenen en rangschikken van het voorhanden zijnde bouw materiaal werden de muren in de gang van de lekebroeders tijdens maandenlange minutieuze werkzaamheden hersteld. Vele bakstenen waren in slechte staat en dienden voorzichtig uitgenomen en vervangen te worden door gelijkaardige bakstenen. Men voorziet op deze wijze in enkele jaren alle muren gerestaureerd te hebben. De in vorige jaren ten onrechte zichtbaar gemaakte funderingsmuren worden nu terug met aarde bedekt waardoor ze niet meer aan verwerking zullen blootgesteld zijn. Dit plaatselijk verhogen van het loopvlak zal meteen ook het algemeen uitzicht van het archeologisch park verbeteren.

L.D.

Twee onbekende schilderijen van Antoon van Minderhout. — Voor enige jaren kwam de imposante herenwoning «Hof van Watervliet» in de Oude Burg in ruime belangstelling te staan. Naar aanleiding van de restauratie van dit complexe gebouw kwamen allerlei bouwkundige, kunsthistorische en archeologische gegevens aan het licht die resulteerden in een rijk-geïllustreerde publikatie¹. Nauwelijks enige dagen vóór het verschijnen van het boek «Het Hof van Watervliet» werden wij door S. De Groote, secretaris-schatbewaarder van de VZW «Volkswelzijn» te Brugge en verbondssecretaris van de Christelijke Mutualiteit, op de hoogte gebracht van het bestaan van enige schilderijen, die vóór de restauratie van dit pand uit veiligheidsoverwegingen waren verwijderd. De h. S. De Groote had deze schilderijen intussen laten oprfissen, en bezorgde ons enige zwart-wit foto's, waarvoor wij hem dank verschuldigd zijn.

Het gaat om drie schilderijen op doek die eertijds verwerkt werden tot salonstukken in een inmiddels ontmantelde eikenhouten lambrisering².

Het grootste schilderij is niet gesigineerd en stelt een jager met geweer naar links voor in een arcadisch landschap. Dit 18de-eeuws schilderij is bovenaan afgerond ; het deed ongetwijfeld dienst als een schouwversiering.

Van de twee andere schilderijtjes (beiden 76,5 x 65 cm) is er één exemplaar gesigineerd. In beide gevallen gaat het om de voorstellingen van een storm op zee met schipbreuk. Het schilderij waarvan een signatuur A. Van Minderhout is aangebracht op een losgerukte balk onderaan rechts, stelt drie zeilschepen met neerhangende wimpels en door de wind bewogen zeilen voor die zich een weg banen in de woelige zee (afb.). Het andere schilderij met

1. S. VANDENBERGHE e.a., Het Hof van Watervliet in de Oude Burg te Brugge, Brugge, 1983.

2. Nieuwe spieramen, allen verdoekt ca. 1900 (?). Mededeling S. De Groote.

A. Van Minderhout, Storm op zee (get. onderaan rechts).
Foto Stedelijke Musea Brugge.

stormscène toont een handelsschip dat te pletter gaat op rotsen. Bij een nauwkeurige lektuur bemerkt men zowel in zee als op de rotsen rechts enige overlevenden van de teloorgang van een VOC-koopvaardijsschip.

A. Van Minderhout is in tegenstelling tot zijn vader de marineschilder Hendrik van Minderhout weinig, laat staan hoegenaamd niet gekend. Het is daarom dat deze schilderijtjes interessant zijn omwille van de familieverwantschap. Antoon Van Minderhout zag het levenslicht te Antwerpen op 26.9.1675, waar hij op dertigjarige leeftijd overleed op 22.12.1705⁴. Hij wordt in de «Liggeren» van Antwerpen vermeld als lid van de Sint-Lucasgilde in het jaar 1687⁵. U. Thieme en F. Becker vermelden van deze vroeg gestorven schilder alleen een marine in het Rudolfinum te Praag; ander werk van Antoon Van Minderhout is ons verder niet bekend⁶. Wat de herkomst van deze hoogstwaarschijnlijk ingekorte of versneden schilderijen betreft konden geen aanvullende gegevens verstrekt worden door de huidige bewoners van het «Hof van Watervliet».

St. Vandenberghe

3. Hendrik Van Minderhout °Rotterdam 1632 - †Antwerpen 22.7.1696. Hij vestigde zich te Brugge in 1652, waar hij in 1664 huwde met Margareta Van den Broecke. In 1672 verliet hij de stad en verplaatste zijn werkterrein naar Antwerpen. Hij hertrouwde er het daarop volgende jaar met Anne Victoire Clays. Naast Antoon had Hendrik nog vier andere kinderen waaronder Willem Augustin, eveneens schilder en geboren in de Scheldestad op 28.8.1680 en overleden te Mähren op 31.5.1752. Omtrent Hendrik Van Minderhout verwijzen wij naar U. THIEME en F. BECKER, *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler*, 24. Band, Leipzig, 1930, p. 575; R.H. WILENSKI, *Flemish painters 1430-1830*, Londen, 1960, p. 329, 335, 352, 475 (Hendrik) en p. 352, 365 (Antoon); C. DUIJS, *Hendrik Van Minderhout, Duits Quarterly*, Londen, 5, 5, 1964, p. 10-16 en N. HOSTYN, *Hendrik Van Minderhout, Neptunus*, februari 1983, p. 13-16. In de beide laatst geciteerde artikelen werden alle tot op heden bekende schilderijen met havengezichten, vloottaferelen en rivierlandschappen van deze marineschilder opgesomd. Uiteraard bevinden er zich nog enige tot dusver onbekende werken in privé-verzamelingen. Momenteel wordt er een licentieverhandeling over H. Van Minderhout voorbereid door Koen Meganck (RU Gent, 1986). In de Brugse musea zijn vier werken van deze schilder aanwezig, te weten de Handelskom te Brugge (0.176.I), de Oosterse Haven (0.570.I), Zicht op de haven van Oostende (0.1284.I) en tenslotte de Haven van Lepanto (0.1682.I).

5. Ph. ROMBOUITS en Th. VAN LERIEUS, *De liggeren en andere historische archieven der Antwerpse Sint-Lucasgilde*, Amsterdam, 1961, deel 2, p. 521.

6. Dr. P. Huvenne, medewerker aan het Rubenianum, vond in de dossiers aldaar geen andere schilderijen.

GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS

Zetel en correspondentieadres : Rijksarchief, Academiestraat 14, 8000 Brugge.

Redactieadres : Ter Zwanekerke 60, 8200 Brugge

Postrekening : 000-0107939-75 Genootschap voor Geschiedenis, Brugge.

Het Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation», gesticht in 1839, heeft tot doel de geschiedenis van het oude graafschap Vlaanderen en van de Provincie West-Vlaanderen te beoefenen en te bevorderen.

Het Genootschap geeft ieder jaar de «Handelingen» uit, waarin bijdragen over historische onderwerpen van allerlei aard opgenomen worden. Het tijdschrift in zijn huidige vorm is de voortzetting van :

- Annales de la Société d'Emulation pour l'histoire et les antiquités de la Flandre Occidentale : I (1839) - IV (1842).
- Annales de la Société d'Emulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre : V (1843) - LIV (1904).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre : LV (1905) - LXXVI (1933).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre. / Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, gesticht onder de benaming «Société d'Emulation» te Brugge. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van geschiedenis en oudheden van Vlaanderen : LXXVII (1934) - CXV (1978).

Verder worden door het Genootschap ook afzonderlijke studies uitgegeven, nu o.m. in een nieuwe reeks «Vlaamse Historische Studies». Hierin worden teksten van hoog wetenschappelijk gehalte, over onderwerpen die een brede belangstelling wekken, voorgesteld in een eigentijdse stijl en vorm.

Het lidmaatschap van het Genootschap kost jaarlijks 500 F. Dit geeft recht op de toezending van de «Handelingen» en op deelname aan de activiteiten van het Genootschap. Bovendien bekomt elk lid een korting van 20 % op de prijs van de jaargangen van het tijdschrift die vóór zijn toetreding zijn verschenen, en op alle afzonderlijke uitgaven. Lid worden kan (met opgave van naam, adres en beroep) door overschrijving van de lidmaatschapsbijdrage op de bovenvermelde postrekening.

BESTUUR : B. Janssens de Bisthoven (voorzitter), J. Marechal (ondervoorzitter), L. Valcke (secretaris-penningmeester), A. Vandewalle (redactiesecretaris), A. Van den Abeele (ledenwerving), M. Cloet, D. Dalle, L. Devliegher, A. Janssens de Bisthoven, J. Mertens, O. Mus, M. Ryckaert, A. Schoutet, C. Vandenbroeke, W. Vanderpypen, R. Van Eenoo.
